

ત ખતેશ ત વા રી ખ.

રચનાર અને પ્રસિદ્ધ કર્તા.
બાલુભાઈ કલ્હાનદાસ મણિયાર ભાવનગરવાળા.

તરુ શ તવારીખ.

યાને
મહારાજ વિરહ.

દુહો.

જનુની જણ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શૂર;
નહાંતો રહેજે વાંઝણી, કે મત શુભાખિય નૂર.

ઉપેંદ્રવશા.

જેની ભૂખમાં હતું રત્ન રૂકું, જેણે ન થાતું દ્રવ્ય લેશ ઉલ્લું;
કપાલ જ્યોતિ શશિની સમાન, હસ્તું વદન સ્મિત સદામહેનું.
સત્યે હરિશ્ચંદ્ર તણિજ છગ્ગા, વિદ્યા વળિ લોજ સમાન વ્હાલી;
ગો બ્રાહ્મણોનો પ્રતિપાલ પૂરો, ઉગારવામાં અરજૂન શૂરો.
હતી રાજ્યનીતિ રૂડિ રામ જેવી, ન્યાયે ખરો ધર્મ સમાન બિજો;
દાનેશ્વરી કર્ણ સમાન ગણતાં, આવે છે અશ્રુગત્ત આજ ભણતાં.
સરસ્વતિ તો રડતી દિસે છે, નિજ શિષના પોશણને વિચારે;
ઉગતા કવિ કૃત્યને આશ્ર કર્તા, આજે શુભાખ્યો ભૂમિ શ્રેષ્ઠ ભર્તા.

સવૈયા.

ધાન ધસ ધન લક્ષ્મી ધણી, કરિસઘ ગયો સદ્ગીર્તી પ્રકાશી,
વિયોગ થકિ કટ્ટે બહુબાળ સદા શુભ રૈયત સર્વ ઉદાસી;
જતાં મુજનાથ અનાથ પતિ તખ્તેશ વિના બહુ કલેશ થયો છે,
શોક થયો કુર કેર થવા થકિ કાળજ કાળજી કોરી ગયો છે.

રચનાર અને પ્રસિદ્ધ કર્તા

બાલુભાઈ કહાનદાસ મળીઆર ભાવનગરવાળા.

અંથ સ્વાગીત્વના સર્વ હક્ક રતાધિન.

મુંબઈ.

સાંકળજયંદ મહાસુખરાના છાપખાનામાં છાપ્યું.

વિક્રમાઈ ૧૯૫૨

ઈસ્વી ૧૮૯૬

મુલ્ય બે રૂપીઆ.

રાજ્યમહા પ્રીતિમ પ્રેસ.

શિક્ષક સ્મરણે.

કવિ મીત્ર મગન લઘુ વયમા !
હરનિશ હતા મુજના જયમા !
મયે સ્વર્ગ મગન સકોમળતુ !
હૃદયે પતની પિ-તુ મીત્ર જનો !

મગવાન મણી મુજજ્ઞાન ગુરુ !
મુજ ઉત્તમ શિક્ષકનેજ સ્મરુ !
શુભ ઉત્પત્તિ ચાહક નાયક જે !
કરતા મુજને સુખદાયક એ !

મુજ્યા શબ્દ કઠોર કુડાજનના !
મનવાન થવા મુજને મનમા !
સતિ કર્મ વિષે રતિ સુખનથી !
નિરમાલ્ય મળ્યો એહને ભર્તા !

તનથી મનથી મનથીજ સદા !
વિષ વિષ કયા મુજ કાર્ય ઘણા !
હૃદ હેહ અને ગયો શ્રેષ્ઠ સ્થળે !
અની નારિસતિ પણ દ્વિય ખરે !

મુજ મીત્ર અને અર્ધાંગ વળિ !
પ્રાણમી વદ્ધ ઇશ અન્નન્ન મનો !
તુજ સેવક શ્રેષ્ઠ ઉદે મરજે !
જય ભારિ ભવાટવીના હરજે ! !

લાવનગર સંસ્થાનાધિશ સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબ !!
સર તખ્તસિંહજી નાઈટ ગ્રાન્ડ, કમ્માન્ડર ઓફ ધિ
મેસ્ટ એક્ઝાલ્ટેડ ઓર્ડર ઓફ ધિ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા.

જન્મદિવસ.

તા. ૬-૧-૧૮૫૮

તખ્તનશીન.

તા. ૨૩-૪-૧૮૭૦

સ્વર્ગવાસ.

તા. ૨૯-૧-૧૮૯૬

“સાક્ષર સહાયક પ્રત પ્રબોધક” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં બાલુભાઈ :હાનદાસ મણિયાર લાવનગરવ.જાન માટે દાખ્યું.

ગ્રંથાર્પણ.

સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબ ! !

મનહર.

નરેન્દ્રમાં ઇંદ્રસમો ગુણરૂપમા અનુપ.
કેમ કહે' ભુપ નથી થતિ નિવા પાંજલી;
તુજતણા સ્નેહ તણિ યાદગિરી માટે ઘણા,
ધનવાંન ધન આપે સ્નેહ પાસમા ભણી;
રંકને કિંકર તેશું કરી શકું તારી પુટે,
તખ્ત તારા સખત ધાને માટેતો રહ્યાજળી;
સોયે તખ્તપતિ તારા યશના સમુદ્ર થકિ,
અધાથિ લઇને હુ'તો અરપું યશાંજલિ.

સાક્ષર વર્ગને સાહાયતા આપવામા નિરંતર ઉત્સાહિ, વિદ્યા વિલાસિયોના અંતઃકરણની જાણસા તૃપ્ત કરનાર કલ્પવૃક્ષ, ભાવનગર સંસ્થાનની સઘળી પ્રજાનુ સત્તેજ રત્ન. ઇંગ્લેન્ડ સરકારના એક ખરેખરા ખરેખાંડ અને વફાદાર દોસ્ત, ભાયાતો અને રાજ્ય વંશી મીત્ર મંડળનું અંતઃકરણ પૂર્વકે ભલું ઇચ્છનાર હાજર !! પ્રજાનુ પૂત્રવત્ લાલન પાલન કરનાર ઉત્તમોત્તમ મહારાજ, રંકે નિરાશ્રીતોના આશ્રયનો વજ્ર સ્થંભ, પ્રજા હિત કર્તવ્યો અને સુધાર્ણા કરવાને અદ્ભુત લાગણિ અને મમતા સાથે યોગ્ય દયા વાપરી અંતઃકરણ પૂર્વકે અદલ મનસાક્ષ આપવાને અત્યંત આતુર, બહેપાર રોજગાર વિદ્યા અને કળા કૌશલ્યની વૃદ્ધિ કરવામા તેમજ પ્રજા સુખના સાધનો પુરા પાડવામા અને ગરિબ ગુરબાંઓની સહાસર્વદા સંભાળ લેવામાં દ્રવ્યનો છુટથી ઉપયોગ કરનાર સખાવતોનો મહાસાગર !!

કાવ્ય કૃતિની ખુબ જાણનાર, પવિત્ર આત્માથી, સદ્કર્તવ્યો, શ્રેષ્ઠ સમાગમ, વિશુદ્ધ બુદ્ધિ, સભ્યતા, અને પ્રસંશનિય ઉદગારોથી દૈવસ્વરૂપ પ્રકાશીત થયેલા અર્યાવર્તના અત્યુત્તમ અહરમણિ પરમ સુર સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબ ! !

આપની ઉદારતા, ઉચ્ચ પંકતીની ધાર્મિક મનોવૃત્તી, ભાવનગર સંસ્થાન કેલવણિમય ખનાવવાની સખળ જાણસા, વિદ્યા દેવીની મહત્વતા વધારવાને અતિ ઘણું સમર્થન વિગેરે આપની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કિંમતી નેમો યાદ આવતા શોકજનક વિયોગના ગિરહાંનગથી ધખ ધખતા હૃદયને આપની વ્યાય મુર્તિનું સાદ્રવ્ય સ્વરૂપ યાદ આવતાં જીગર ઉભરાઈ જાય છે. વિવેશ શું ! અશ્રુપાત્ત ભરેલા હૃદયવટે રડતિ કલમથી વિવેશ નહીં લખતાં સદ્ગતિને પાત્ર થયેલા લોક પ્રીય મહારાજ સાહેબ ! !

આપના ખેદ જનક વિયોગની વ્યાકુળતાથી નિગળતા અશ્રુભિંદુ સહિત આ મારી રંકે કલમથી લખાયેલું આપના પૂર્વજેનું ઐતિહાસિક સંક્ષિપ્ત વૃતાંત આપનું સ્વલ્પમાત્ર ગુણ ક્ષત અને કવખતના વિયોગની દુઃખજનક જવાબાઓથી ભરેલું આ લઘુ પુસ્તક જેકે આપનું જ છે તે આપને અંતઃકરણ પૂર્વકે અર્પણ કરું છું. જેકે મોક્ષના પવિત્ર ધામને વિષે પણ અંગિ-કાર કરશો. તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૮૯૬

હું છું આપની વફાદાર અને માયાળુ

પ્રજા માહેનો એક

સ્વિકારી

વિરહી બાહુના અશ્રુ ! !

“પ્રસ્તાવના”

પ્રસ્તાવના એ પુસ્તકનું રહસ્ય બતલાવવાને ઉત્તમપ્રતિમાનું સાધન છે. પરંતુ જ્યારે પુસ્તકનું નામ પોતેજ તત્વ બતલાવવાને સમર્થ હોય છે ત્યારે તેવી પ્રસ્તાવનાની કશી જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે આ પુસ્તકના ખ્યાનને માટે પ્રસ્તાવના લખવાની અગત્ય હોય તેવું જણાતું નથી.

પરંતુ સૂદીમા કાળના પ્રભાવે કરીને સર્વે જીવોમા ન્યુનાધિકતાપણું પ્રવર્તે છે. એક સમયમા કોઈપણ મનુષ્ય એવીપણુ સ્થિતિમા આવી જાય છે કે તે સમયમા તેની તુલ્યના કરવા ને બીજું કોઈ મળી શકતું નથી. મતલબકે જોઈ કરીને તે અનુપમેય ગણી શકાય છે. પરંતુ તેવા મહાન પુરૂષોના કર્તવ્યો સદા સર્વદા તાજેતર રહે તેને માટે તેવા નામાંકિત નરોના ચરિત્રો પુસ્તક રૂપે વાંચકવૃંદમા ફેલાવવાની ખરેખરી જરૂર છે. અને તેમ થવાથી ઉત્તમ કીર્તિ સંપાદન કરવાની અભિલાષાવાળા મનુષ્યોને તેવા સમર્થ પુરૂષોના પગલે અનુકરણ કરવાને ઇચ્છા થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે અને એથી જન સમુદાયને ઉત્તમ પ્રકારના ફાયદા થવાની સમ્પૂર્ણ વક્રિ રાખી શકાય છે. આ પુસ્તકનું બહાર પડવું પણ એજ લાગણિને અનુસરીને થયેલું છે. જેકે માહારિ સ્વદેષ જુદીના પ્રમાણમા એક દાદુરાં જતુંના સમર્થન જેવું હોવાથી તેમા હું પોતે એક ખલવાર પણ જુમાન કે ફાંકો રાખ્યા વિના કબુલ કરું છું કે તેમા ઉપમા અલંકાર વિગેરે વિવિધ પ્રકારની ખોડ ખાંપણ અને દરેક પ્રકારના તેમજ પૃથ્વીસીટ તપાસવામા દ્રષ્ટી દોષો પણ પુરતી રીતે સમાયેલાં વાંચક વર્ગના જાણુવમા આવશે. પરંતુ સાર માહિ સુજ્જન મહાશયોના પાઠપંક્તમા અભિવંદન કરી અતિ નમ્રતા પૂર્વક વિનંતી નિવેદન કરું છું કે માહારા તેવા પારાવાર દોષો દુર કરી વાંચનારી આલમ સાર માત્ર ગ્રહણ કરશે.

આ પુસ્તક જેમ અને તેમ તાકિદે બહાર પાડવાની સતેજ લાગણિ પૂર્વક મહારા મીત્રો મી. સી-આઈ પારેખ એચ-બી-શાહ એચ-બી-જોશી એમ-કે-સુરેશ્વર એઓએ આ પુસ્તક ના અંગે નાણા સંબંધી જે સગવડ અંતઃકરણ પુર્વકના ઉત્સાહ સાથે મારી ઉત્તરીની ખાતર કરી આપી છે તેનો આ તકે ઉપકાર માનવો એ પણ હું મહારી દરજ સમજું છું તેમજ મારે જાહેર કરવું જોઈએ કે આ પુસ્તક પાછળના કેટલાએક કાળોને મારા સ્વર્ગવાસી મિત્ર બગવા-નદાસની કવિતાનો આધાર મળ્યો છે.

સેવક અંથકર્તા.

અવસ્યની સૂચના.

પ્રથમ પ્રકરણમા સામાન્ય વર્ણનવાળા પ્રદેશર કાઠિયાવાડના જુદા જુદા સ્ટેટોના વર્ગો ત્રિષે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે પરંતુ તેમા સને ૧૮૮૨ પછી અમુક અમુક વખતે ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે જેમિ અત્યારે જુદા જુદા વર્ગોમા જેજે સ્ટેટો છે તે નિચે પ્રમાણે.

પહેલા વર્ગમા—ભાવનગર-જુનાગઢ-જામનગર-ધાંગધા-પોરબંદર-ગોંડલ-અને મોરબી છે. બીજાવર્ગમા—વાંકાનેર-પાલીતાણા-મોલ-લિંબડી-રાજકોટ-વઢવાણ-અને બહરાબાદ છે. ત્રીજાવર્ગમા—લખતર-સાયલા-ચુડા-વળા-જેતપૂર લખમણવાળા-જેતપૂરસુરજવાળા-અને બાટવા (માણવદર) છે. ચોથાવર્ગમા—સુળી-લાહિ-માળિયા-બજાણા-જેતપૂર-કોટડાસાંગાણિ-વિરપુર-ગિદડ અને પાટડી છે. પાંચમાવર્ગમા—વનોડ-વસાવડ-ડેડાંજી-મેંગળી-ગવરીદડ-પાલ-ગઢકા-વડિયા અને બાળિયા છે. છઠ્ઠાવર્ગમા—રાજપુર-વડોદ-દસાડા-ચોટીલા-સણોસરા-આણંદપુર-લોધકા-રાયસાં-કળી-પાળિયાદ-બગસરા-વીંછુવાડા-કુબા-ભાદવા-રાજપર-કોઠારિયા-શાહપુર-બાબરા-કોટડાપી ઠા-ભડલી-ઇતરિયા અને વાંકિયા. સાતમાવર્ગમા—કરમદ-કાથરોટ-ખિજડિયા-લોઢિકા-વડાલી-ખિરસડા-કરિયાણા અને કરમદિયા છે. તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૮૯૬.

સ્થાપના પ્રકરણ.

(રાજ્યની સ્થાપના થએલા મહારાજાઓ)

“અને સામાન્ય વર્ણન.”

પ્રિયતમ વાંચનાર ! !

સૃષ્ટીની સપાટી ઉપર ભિન્ન ભિન્ન નામના અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઘણાં ઘણાં દેશો પડેલા છે. પરંતુ તેમાંની જે ભૂમીપર આપણે વસીએ છીએ. તે ભૂમીપર વસનારા આપણા ભાઈઓ આર્યના નામથી ઓળખાય છે. (અર્વાચિન બદલાઈને ઘણે ભાગે હિંદુના નામથી પણ ઓળખાય છે.) અને તેજ પ્રમાણે આપણો દેશ આર્યાવર્તને નામે પ્રસિદ્ધ છે. (જેનું નામ અર્વાચિન સમયમાં હિંદુસ્તાન પણ પ્રસંગોપાત કહેવામાં આવે છે.)

આધુનિક આર્યાવર્તનો દેખાવ કાંઈક વિચીત્ર માલમ પડે છે. મતલબકે પુરાતની આર્યાવર્ત જાણે તદ્દન બદલાઈ જયો હોયની તેવો દેખાવ દે છે. જેવી રીતે આર્યાવર્ત રીત રીવાજોમાં બદલા જવાલીમાં અને બીજી પણ કેટલીએક રીતે પલટાઈ ગયો છે; તેમજ તે ઉપર આવેલા બુદ્ધા બુદ્ધા ઈલાકાઓ, પ્રાંતો વિગેરે ભાગોના નામોમાં પણ અને ખસુસ કરીને સ્વનતે પોતાના નામમાં પણ કાંઈક ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવે છે.

જેમકે આર્યાવર્તને લોકો કેટલીએક વખત હિંદુસ્તાનના નામની સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છે, તેમજ માર્ દેશ મટીને મારવાડ થયો; સૌરાષ્ટ્ર મટીને કાઠિયાવાડ થયો.

કાઠિયાવાડ—એક દ્વિપકલ્પ છે. આખા દ્વિપકલ્પનું ક્ષેત્ર ફળ ૨૩૫૦૦ ચોરસ માઈલનું ગણવામાં આવ્યું છે. અને કુલ વસ્તી ૨૫ લાખ કરતા વધારે છે. કાઠિયાવાડનો કેટલોએક ભાગ બ્રિટીશ સરકારના, કેટલોએક ગાયકવાડ સરકારના, અને બાકિનો તમામ ભાગ કાઠિયાવાડમાં રાજ્ય કર્તા દેશી રાજાઓના તાબામાં છે.

આ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કરી દસ મોહોટા વિભાગો ગણવામાં આવેલા છે. અને તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

ઝાતાવાડ—ઉત્તર દિશાએ આવેલો છે અને તેનું ક્ષેત્ર ફળ ૪૩૬૨ ચોરસ માઈલને આશરે છે. અને તેમાં ઘણાખરા સંસ્થાનોના રાજા ઝાલા રજપુત છે જેથી તેનું નામ ઝાલાવાડ પાડવામાં આવ્યું છે.

ગોહિલવાડ—ખંભાતના અખાત ઉપર છે અને તેનું ક્ષેત્ર ફળ ૪૨૦૮ ચોરસ માઈલને સુમારે છે. ગોહિલવાડનો ઘણો ભાગ ગોહિલ રજપૂતોના તાબામાં છે તેથી તેનું નામ ગોહિલવાડ પડ્યું છે.

ઉંસરિયાવાડ—કાઠિયાવાડનો સહુથી નાનો વિભાગ છે અને તેનું ક્ષેત્ર ફળ ૧૬૦ ચોરસ માઈલ છે. જેને કે હાલ ગોહિલવાડમાં ભેળી દીધેલો હોય તેનું માલમ પડે છે.

ખાખરિયાવાડ—દરિયા કાંઠા ઉપર ગોહિલવાડ અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. જેનું ક્ષેત્ર ફળ ૫૦૦ ચોરસ માઈલને સુમારે છે.

કાઠિયાવાડ—કાઠિયાવાડનો મધ્યસ્થભાગ, જેમાં ઘણું ભાગે કાઠિયા વસેલા છે. અને તેનું ક્ષેત્ર કુલ ૪૦૦૦ ચોરસ માઇલને સુમારે છે. જેને હાલ સોરઠમાં મેળવી દીધેલો હોય તેવું માલમ પડે છે.

સોરઠ—જેનું ક્ષેત્ર કુલ ૫૨૨૦ ચોરસ માઇલને સુમારે છે અને તેમાં જુનાગઢનું રાજ્ય બાદવા સંસ્થાન, ગાયકવાડી કોડીનાર પ્રાંત અને ફિરંગીનો ટાપુ દીવનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ખરડો—જેનું ક્ષેત્ર કુલ ૫૦૦ ચોરસ માઇલ છે. અને તે નૈઋત્ય કિનારા પર આવેલો, અને તેમાં જેઠવા રજપૂત રાજ્ય કર્તા છે. જેને કે હાલ સોરઠ સાથે મેળવી દિધેલો માલમ પડે છે.

હાલાર—જેમાં નવા નગર, રાજકોટ, ગોંડલ, ધોલ અને સાંગાણિ કોટડાએ પ્રમાણે સંસ્થાનો છે. અને તે શિવાય કેટલીએક નાની નાની જગીરો છે. હાલાર પ્રાંતનું નામ કચ્છના બાહેબ બામહાલાના કોઈ વંશ જોએ સને ૧૫૩૫ માં પોતાની હાકેમી બેસાડેલી તેથી પડ્યું હોય તેમ સંભવ છે.

મચ્છુકાંઠો—એ મચ્છુ નદીના કિનારા ઉપરનો મુલક છે. જેનું ક્ષેત્ર કુલ ૭૮૦ ચોરસ માઇલ છે. મચ્છુકાંઠો હાલમાં હાલાર સાથે ભેળવી દિધેલો માલમ પડે છે.

એખામંડળ—દ્વિપકલ્પના છેક પશ્ચિમના છેડા ઉપરનો મુલક છે અને ક્ષેત્ર કુલ ૩૦૦ ચોરસ માઇલને સુમારે છે.

કાઠિયાવાડ—પ્રાંતના મુખ્યત્વે કરીને ઉપર જણાવવા પ્રમાણે દસ વિભાગ જણાય છે. પરંતુ તેમાં નાના મોટા જુદા જુદા લગભગ ૬૬ સ્ટેટો છે, અને તાલુકદારોનો તો ટોટોજ નથી. આવી રીતે છાસક સ્ટેટો અને તમામ તાલુકદારો મળીને કુલ ૧૮૮ સંસ્થાનો છે. જેમાં મોટામાં મોટા રાજ્યો અને નાનામાં નાના વાંટાના ગિરાસનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં કાઠિયાવાડના બધા રાજ રાણાઓની સત્તાનું ધોરણ રાખી બ્રિટીશ સરકાર તરફથી તેના સાત વર્ગ કરવામાં આવ્યા છે.

પહેલા વર્ગના—રાજ રાણાઓને કશીપણ પરવાનગી વિના ઈંગ્લેન્ડ સરકારની રૈયત ન હોય તેને ફાજદારી કેશમાં દેહાન્ત હાંડની શિક્ષા કરવાને અને દિવાની મુકદ્દમાને માટે તમામ પ્રકારની સત્તા છે.

બીજા વર્ગના—રાજ રાણાઓ પોલીટીકલ એજન્ટની પરવાનગી વિના માત્ર સ્વપ્રજ હોય તેવા ગુન્હેગારનેજ દેહાંત હાંડની શિક્ષા કરી શકે છે. ને દિવાની કામમાં તેઓને કુલ અખત્યાર છે.

ત્રીજા વર્ગના—રાજ રાણાઓ સખત મજૂરી સાથે સાત વરસની કચેદની અને દશ હજાર રૂપૈયાના હાંડની શિક્ષા કરી શકે છે. તેમજ દિવાની કેશમાં વીશ હજાર રૂપૈયા સુધીના દાવા ફેસલ કરવાને અખત્યાર ધરાવે છે.

ચોથા વર્ગના—રાજાઓને ત્રણ વર્ષની કચેદ અને પાંચ હજાર રૂપૈયા સુધીના હાંડની શિક્ષા કરવાને અને દિવાની દાવા દશ હજાર રૂપૈયા સુધીના ફેસલ કરવાને અધિકાર છે.

પાંચમા વર્ગના—રાજ્યોને બે વર્ષની કચેદ અને બે હજાર રૂપૈયા સુધીના દંડની શિક્ષા કરવાને તેમજ દિવાની દાવા પાંચ હજાર રૂપૈયા સુધીના ફેસલ કરવાને અધિકાર છે.

છઠા વર્ગના—રાજ્યોને ત્રણ માસ સુધીની કચેદ ખસે રૂપૈયા સુધીના દંડની અને દિવાની દાવા પાંચસો રૂપૈયા સુધીના ફેસલ કરવાને અધિકાર છે.

સાતમા વર્ગના—ઠાકોરાને પંદર દહાડાની કચેદ પચીશ રૂપૈયા દંડ અને દિવાની દાવા સાંભળવાને ખીલકુલ અધિકારજ નથી. આકીના સંસ્થાનોને તાલુકદારો તરીકે ગણવામા આવ્યા છે પણ તેમને કોઈ જાતની સત્તા છે નહીં.

પહેલા વર્ગમાં—ભાવનગર, જ્વમનગર, જુનાગઢ, અને ધ્રાંગધ્રા છે.

બીજા વર્ગમાં—વઢવાણ, લિંબડી, પાલીતાણા, ધ્રોળ, વાંકાનેર, ગોંડલ, રાજકોટ, ચોરખી, અને જાંજીયાદ છે.

ત્રીજા વર્ગમાં—ખાટવા (ખાણાવહર) ચુડા, જસદણ, લખતર, ચોરખંદર, સાવલા ને વળા છે.

ચોથા વર્ગમાં—ખજાણા, જેતપુર, કોટડા, સાંગાણી, લાડી, માળીઆ, મુળી અને વીરપુર છે.

પાંચમા વર્ગમાં—વનોડ, પાટડી, ગીદડ, વસાવડ, ડેડાણ, મેંગણી, ગરવીદડ, પાલ, ગઢકા, અને જાળીઆ છે.

છઠ્ઠા વર્ગમાં રાજપુર, વડોદ, દસાડા, ચોટીલા, સણોસરા, આજુદપુર, ભોઇકા, રાયસાંકળી, પાળિયાદ, ખગસરા, વીછુવાડા, કુખા, ભાદવા, રાજપર, કોઠારીયા, શાહપુર બાબરા, કોટડાખીકા, ભટલી, ઇતરિયા, અને વાંકીયા છે.

સાતમા વર્ગમાં કરમદ, કાથરોટ, ખિજડિયા, લોઢીકા, વડાલી, ખીરસડા, કરીઆણા, અને કરમદીયા છે.

ઉપર પ્રમાણે સાત વર્ગમાં લગભગ ૬૬ સ્ટેટો છે. જેમાં ભાવનગરનું રાજ્ય ફર્સ્ટ ક્લાસમાં હોવાથી દરેક પ્રકારે સ્વતંત્ર સત્તા લોગવે છે. ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ભાવનગર શિવાય પણ બીજાં ત્રણ સ્ટેટો મળીને ફર્સ્ટ ક્લાસમાં કુલ ચાર સ્ટેટો આવેલા છે. પરંતુ તે સર્વેમાં આજ કાલ દરેક પ્રકારે સર્વોત્તમતા, શ્રેષ્ઠતા અને અત્યુત્તમ પ્રસંશાને માટે ભાવનગર સ્ટેટની ખરાબરી બીજા કોઈપણ સ્ટેટથી કોઈપણ પ્રકારે બની શકે તેમ નથી.

ભાવનગર સંસ્થાનની વાર્ષિક પેદાશ લગભગ રૂપૈયા પાત્રીશ લાખ કરતાં પણ વધારેની છે. જે પૈકી જુનાગઢના નવાબની જોર તલબી, ગાયકવાડ સરકારની જમાખંદી અને બ્રિટીશ સરકારને મળીને કુલ એકંદર રૂપૈયા, એકલાખ ચોપાહજાર ચારસોને નવાણું આપવા પડે છે.

ભાવનગર સંસ્થાન વેપાર રાજગારના કામમાં દરેક પ્રકારે બીજા સંસ્થાનોથી ચઢીયાતું છે. તેમજ નવા સુધારા દાખલ કરવાની પહેલ કરનાર તરિકેનું ઉત્તમ માન પણ ઘણે ભાગે ભાવનગર સંસ્થાનનેજ મળેલું છે.

કેળવણીને માટે ભાવનગર સંસ્થાન એક કાડિયાવાડનું નાક ગણાય છે. આવી આવી આ સંસ્થાનની ઉત્તમત્તમ બહોળલાલી અને સુખના સાધનોને માટે ભાવનગર સંસ્થાનની ગાદીએ થઈ ગયેલા દરેક મહારાજાઓને અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. તેમજ ભાવનગર સંસ્થાનમાં હૃદયાર સુખ, સુધાર્ણા અને પ્રબળ પ્રિય કર્તવ્યો કરનાર તેમજ ભાવનગર સંસ્થાનને બેહદ ખિલી નિકળવાનું કારણ આપી સુધીના સૌભાગના લોકોને આતુરતા પૂર્વક દૃષ્ટી ખેંચવા

લાયક બનાવનાર અમારા મરહુમ મહારાજ સર તક્ષસિંહજીને અમારી સહ પ્રજા તો શું પણ હવે પછીની ઉત્તરોત્તર પ્રજા પણ કોઈ કાળે વિસારી શકશેજ નહીં.

ભાવનગર સંસ્થાનનો વિસ્તાર સુમારે ૨૮૬૭ ચોરસ માઈલ છે. કુલ ૬૬૮ ગામો છે. અને કેટલાએક ડુંગરા છે, તેમજ સુખભાદર, કાલુભા, શેત્રુંજી, બગડ, માલણ અને ઘેલો આ મુખ્ય નદીયો છે. અને જિલ્લો કેટલીએક નાની નાની નદીયો પણ છે. ભાવનગર, મહુવા, સુદરાઈ, સુલતાનપુર, પ્રીન્સઆલબર્ટવિક્ટરપોર્ટ અને તળાજા નજદીક સરતાનપુર આ પ્રમાણે બંદરો છે.

વસ્તી—લગ લગ પાંચ લાખ માણસની છે તેમાં લગલગ ૩૬૭૭૮ મોહોમેદન કેટલાએક પારસી અને થોડાએક ખ્રિસ્તી છે. બાકીની હિંદુ પ્રજાનો સમુદાય છે.

ભાવનગર સંસ્થાનની ગાદીના વંશજો ગોહિલ રજપૂતના નામથી ઓળખાય છે. આ શબ્દ ગોઈલા નામના પુરાતની શબ્દને બોલતા ચુકી લોકો ગોહિલ આવો શબ્દ બોલતા થયા હોય તેમ માનવાને કલ્પના થાય છે. અને ભાવનગર સંસ્થાનાધિશ નામદાર મહારાજસાહેબના પૂર્વજોના અદ્ભૂત કર્તવ્યો, બેહુદ પ્રાક્રમો અને ગગન સમીપ ગર્જના કરતી અનહુદ કિર્તીના પોકારોની ધ્વનિ શ્રવણ કરતા મક્કમ પણે ઉપસના શબ્દને સિદ્ધ કરી કબુલ રાખવાને મન થાય છે. ત્યારે ગોઈલા આ શબ્દનો સંસ્કૃતની રીતે સામટો અર્થ જેનામાં પૃથ્વીની શક્તી (પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાની શક્તી) હોય તેવો ગોઈલા શબ્દનો અર્થ થાય છે. તેમજ સચ્ચોળ રજપૂતના મુળ પુરૂષો અને તે પછીના થયેલા તેમના વંશજોએ ખરી રીતે તે નામને છાજે તેવા ઉત્તમ કર્તવ્યો કરી બતાવી યોગ્યતામાં કદિપણ અભાવ થવા દીધો નથી.

ભાવનગર—સંસ્થાનના રાજાઓની ઉત્પત્તિ ચંદ્રવંશમાંથી થઈ હોય, તેવું માલમ પડે છે. જેમના વંશમાં પુરૂરવા—નહુપ—અયાતી—અરજુન—અભિમન્યુ અને શાલીવાહન જેવા મહા પ્રતાપી અને બહુ બલીષ્ટ રાજાઓ થયા છે. જેના કર્તવ્યો અને માન અકરામને માટે જગતમાં અબળપુત્ર કોઈકજ હશે. શાલીવાહન જેવા મહાપ્રતાપી મહારાજાએ જ્યારે પોતાના નામને શક્ર ચલાવ્યો ત્યારે નહુપનું કર્તવ્ય તો અદ્ભૂત આશ્ચર્યજનક અને સર્વ કોઈને ચોંકાવ્યા વિના રહે નહીં તેવું છે. અને તે એછેકે તેમણે પોતાનું અતુલીત બલ તેજ તપશ્ચર્ય અને અવર્ણનીય પ્રાક્રમ વડે દેવતાઓનો પરાલવ કરી સ્વર્ગનું પણ રાજ્ય કર્યું. તે શિવાય પુરૂરવાએ પણ સાતે દિપનું રાજ્ય કર્યું. અને અયાતી પણ ચક્રવર્તી રાજા થઈ સદ્ધર્મથી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરી શુક્રાચાર્યની દીકરી દેવ યોની તથા વર્ષ પર્વાની પૂત્રી શર્મીષ્ઠા સાથે પાણી ગ્રહણ કર્યું.

એ રીતે ભાવનગર સંસ્થાનના મહારાજાઓ આવા પ્રતાપી અને દૈવી સત્તાવાન નૃપતિયોના વંશજ છે, તેવું પુસ્તકોથી સિદ્ધ થાય છે.

એજ પ્રમાણે અત્યંત કિર્તિવંત પ્રાક્રમી; શૂરવીર અને પ્રચંડ પ્રતાપી ચંદ્રવંશના જગ પ્રસિદ્ધ મહારાજ શાલીવાહનથી હંચરાજજી, લાજી અને જાંઝરસી વિગેરે પછી ગોહિલ કુળનો મુળ પાયો નાખનાર મહાનશૂરવીર અને સામર્થ્યવાન પરમ પૂરૂષ સેજકજી પ્રગટ થયા.

સેજકજી—પણ પોતાના વહીલોની સ્થાપેલી મારવાડમાં ભાંલોત્તરાની પશ્ચિમે લુણી નદીના કીનારાપર આવેલા ખેરગઢની ગાદીએ બિરાજમાન થયા હતા. તેઓનું ગોત્ર જોત્તમ, શાખા માધ્યંદી, પ્રવરત્રણ અમ્મિ દેવતા, અને કુળદેવી આમુંડા છે.

પ્રિયવાચક!! સેજકલ એ ખેરગઢ કેમ તજ્યું અને તેઓ કાઠિયાવાડમાં કયારે આવ્યા તેનું દુક વૃત્તાંત આ જગ્યાએ આપવું અવશ્યનું છે.

સેજકલ—પણ પોતાના પૂર્વજોની સાક્ષ કાલિજાતના રજપૂતની દિકરી વેરે પરણ્યા હતા. જેકે ધણીજ સુશીલ અને ધર્મજ તેમજ સતીત્વપણુ પાળવાને કુશળ હતા. મુળદેવ નામ નો ડાભી રજપૂત સેજકલનો સસરા થતો હતો. મુળદેવ અને તેના કુટુંબીઓ સેજકલના આશ્રિતજ રહેતા હતા. તેવામાં જોધપુરના સઠોડના સરદારે ડાભી લોકોને કંઈક પ્રકારના દ્વેશ-ભાવને લીધે ઊસ્કેર્યા કે તમે આવા મોટા જથાવાળા અને બળવાન માણસ થઈ એક નિરબળના તાબામાં રહેતાં શું તમને શરમ નથી થતી? તમોને જે મદદ જોઈશે તે અમે મુરી પાડીશું અને તમે તેમની પાસેથી રાજ છીતાવી લ્યો.

આ ઉસ્કેરણીથી ડાભીઓએ લડાઈ લડીને નહીં પણ દંડેથી સેજકલને મારી નાંખવા નો ઇરાદો કરી પોતાને ત્યાં જમવા નોતર્યા. જેની ખબર તેમના સૌભાગ્યવંતા પત્ની જે વખતે તેઓ પિયરમાં હતાં તેથી તેમને મળીકે લાગલાજ તુરતવાર રથ જોડાવી પોતાના બહાલા અને સૌભાગ્યરક્ષકને તે વાતથી વાકેફ કીધા. છુપા છળભેદની જાણ થતાં પોતાના શુરવીર સાંમતોને એકડા કરી પાછીપાની નહીં કરતાં પોતાને સાસરે સેજકલ જમવા ગયા. લાણા ઊપર બેઠા કે તુરંત ડાભીલોકોએ સમશેર ચલાવી, સેજકલ અને તેનાં માણસોએ પણુજમવાનું પડતું મુકી ભુમી માતાને લોહિથી ત્રપ્ત કરવામા અંચળતા બતાવી. જેમ કોઈ શિકારી મૃગ્યા રમતો હોય તેમ સેજકલએ કાલિઓનો કચ્ચરો કર્યો અને અત્યંત હૃપભેર સ્વરાજ્ય મહેલમાં પાછા પધાર્યા.

પરંતુ કાલિ અને ગોહિલ ઉભયપક્ષ આ લડાઈથી નબળા પડેલા, તેનો લાભ લઈ રા કોણે મેંડોટો હુમલો કરી સેજકલ પાસેથી ખેરગઢનું રાજ્ય કળજે લીધું. જેથી સેજકલ પોતાનું પ્રારબ્ધ અજમાવવા પોતાના કેટલાએક માણસો સહીત સોરઠમાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૨૬૦ની શાલમા લગલગ શાહપુર નજીક આવતાં તેમના રથનું એક પેદું નિકળી પડ્યું. જેથી સેજકલએ ત્યાં આગળ પોતાનો મુકામ કીધો.

કારભારી રાજપાળને સાથે લઈ બુનાગઢના ચુડાસમાં રાજ સવકવાત પાસે ગયા. રાવે તથા તેના દિકરા ખેંગારે તેમનો સત્કાર કર્યો, સ્વદેશ છોડવાનું કારણ જાણી રાવે તેમને શાહ પુર અને બીજાં અગિયાર ગામ જાગિરમાં આપ્યા, અને એ ભાગનું ખાંટ લિલ વિગરે લુટારા લોકોથી રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું.

એજ પ્રમાણે રાવે બીજી વખતે વળી બીજાં તોર ગામ બક્ષિસ આપ્યાં, જેથી સેજકલએ શાહપુર પાસે એક ગામ વસાવ્યું અને જેનું નામ સેજકપુર પાડ્યું. અને ત્યાં આગળ પોતાની રાજ્યધાની સ્થાપી. શિવાય પણુ ઉજ્જડ જમીનમાં બીજાં ચાળીશ નવાં ગામ વસાવી સેજકપુર તાલુકાનો વિસ્તાર વધાર્યો. સેજકલ ઇ. સ. ૧૨૯૦ની સાલમાં કૈલાસવાસી થયા. સેજકલના ત્રણ પુત્રો માંહેથી પાટવી પુત્ર રાણુજી ૧૨૯૦ની સાલમાં ગોહિલ તખ્તના વારસ થઈ સેજકપુરની ગાદિયે બેઠા. રાણુજીએ ભાદર અને ગોમા નદી ઉપર રાણુપુર નામનું ગામવસાવ્યું. રાણુજી ધંધુકાના પ્રખ્યાત રાજ ધનમેરની પુત્રી સાથે પરણ્યા હતા. રાણુજીએ પ્રાહમજોની ફરીયાદથી અને પોતાના સસરા ધનમેરની ભલામણથી તથા મદદથી વળા ઉપર ચઢાઈ કરી અને વળાના રજા ચેલલવાળાને ઠારકરી વળાનું રાજ્ય કબજામાં લીધું, આરાજ્ય ધનમેરે સુવાંગ પોતાના જમાઈને આપ્યું, આવખતથી રાણુજીએ પોતાની રાજ્યધાની વળામાંઠરાવી. રાણુજી ઇ.

સન ૧૩૦૬ની સાલમાં કૈલાસવાસિ થયા. જેવખતે તેમને ઉમપ્રતાપી પુત્ર મોખડો ગોહિલ સેજ કપૂરમાહતો.

મોખડાજીએ ભીમગઢ વિગેરે ગામોવાળા પાસેથી અને કાગડીઆકોળી પાસેથી ઉમ રાજા જીતી લઈ ત્યાં આગળ રાજ્યગાદી સ્થાપી, બાદ મોખરા અને તેની આસપાસના ગામો સહીત મુસલમાને પાસેથી સર કરી મીતિયાળાનો કિલ્લો જે હાલ કુંડલા પ્રગણામાં છે, તે લીધો. અને નુરમીયાં પાસેથી ગોધાનો કિલ્લો લઈ ગોધાખંદરને અબાદ કીધું. ખારઈયા બત ના સંખ્યાબંધ કોળીઓને તલવારની ધારતળે કાઢાડી નાંખી ઇ. સન ૧૩૪૭ની સાલમાં પીરમ બેટ સ્વામિનમાં લીધું. મોખડાજીએ તલલખવંશી બાદશાહ મહમુદશાહના વહેપારી વિરોધનના ૧૪ વ્હાંણો સોનાની રેતીથી ભરેલાં હુટયાં અને બાદશાહના બળની રંચમાત્ર પણ દરકાર ન કરી, આ વાતની ફરિયાદ બાદશાહ પાસે થતાં બાદશાહ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ મોખડાજીને સજા કરવાના ઇરાદાથી સજ્જ થયો. પેરમ પાસે સમુદ્રકિનારે આવી બાદશાહે પોતાની છાવણી ના ખી, વ્હાણો પાછાં આપવા મોખડાજીને કહેવરાવ્યું. પરંતુ રંચમાત્ર તે વાત મોખડાજીએ ધ્યા નમા લીધી નહીં. બાદશાહી લશ્કરે લડાઈ શરૂ કરી પરંતુ વચ્ચે સમુદ્ર વિગેરે કારણોને લીધે તેની કશી અસર થઈ નહીં દગો કરી તાબે કરવાના પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ ગયા. છેવટ દરેક રી તે બાદશાહ થાકી ગયો ત્યારે ઘેરે ઘાલી બાદશાહ પણ ત્યાં આગળ રહ્યો.

પેરમની રંચત અનાજની તંગીથી ઘણીજ મુઝાણી જેણેકે તલસતાં તલસતાં મોખ ડા પાસે આવી અરજ કરી કે આપ સરખા મહાંત શુરવીર સુર્ય છતાં, ગંગાજલ ગોહિલ અમારૂં શિતળ અને સુખકર શિરછત્ર છતાં; અમારી આવી અધમાવસ્થા બને છે. પ્રબળ આવાં દિનવચ્ચેના સાંભળતાં જેમ કેશરિચીંડુ ગર્જના કરે તેમ પોકાર કરી ગાજી ઉઠ્યો. મરવું બહિતર વિચાર્યું પણ પ્રબળે કપટ પડે તે પશ્ચંદ પડ્યું નહીં. અલખત ક્ષત્રીનો એજ ધર્મ છે. અને તેનો મોખડા એ અંતઃકરણપૂર્વક વિચાર કરી અને સાચવ્યો. માથે મોતનો મુગટ પહેરી હાથમાં ચમકતી સમશેર લઈ લડાઈનાં મેદાનમાં દાતરડાવતે ઘાંસ કાપે તેમ મુસલમાનો તરફ કાપણી ચલાવવા માંડી. સઘળી જગ્યાએ ત્રાહિ ત્રાહિનો પોકાર થયો જે બાબુ મોખડો ધસે તે બાબુનું બાદશા હી લશ્કર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું અને નાસતા તથા સંતાતા માલમ પડવા લાગ્યા. સાબાશીની ગર્જના ભાટ ચારણો અને ક્ષત્રિયો તરફથી તો શું પણ મુસલમાની લશ્કરમાંથી પણ મોખડ બાદાદુરને માટે થવા લાગી. આરણક્ષેત્રના ચિતારની યોગ્ય કલ્પના અંતઃકરણના ઉ દગાર પૂર્વક લખાયતાં એનાથીજ પુસ્તકનું કદ ઘણું મોટું થઈ પડે.

પહાડ જેવા મહત્ત લશ્કરનો પ્રતાપી મોખડે વિજળીની પેઠે નાશ કર્યો. છેવટે ગોધાને દરવાજે બજુરિયા ચાતરા પાસે પિરમ પતિ પ્રતાપી મોખડાનું માથું પૃથ્વીપર પડ્યું. તથાપી ધડ તલવાર સહ દુશ્મનના દળનો દાખોવાટો કરતાં અટક્યું નહીં. બાદશાહને પણ દિકરો મેળવતાં દાહીવાળો હુમાવ્યા જેવું થયું. આ ધડ કેમે કર્યું પડે નહીં પ્રચંડ વેગ સાથે દુશ્મ મોના દમ કહાડતું સાત ગાઉ સુધી લડ્યું. છેવટે ખદડપોર પાસેની મીઠીવીરડી નજીક રામસુર નામના કાઠિની દગલબાજીથી ગળીના ત્રાગવતે મોખડાના પવિત્ર ઘડને અલગાવતાં તે ઇ. સન ૧૩૪૭માં જમીનદોસ્ત થયું. દેવચુદ્ધ લડી ગોહિલ મોખડો સ્વર્ગસ્થ થયો. જે પછી તેના પુત્ર કુંગરજીએ ગોધામાં ગાદી સ્થાપી. કુંગરજીએ ઇ. સન ૧૩૭૦ સુધી રાજ લોગવ્યું. કુંગરજી પછી તેના પુત્ર વીજળી ગોધાની ગાદી ઉપર ઇ. સન ૧૩૮૫ સુધી રાજ લોગવી પ-

રલોકવાસી થયા. વીજળ પછી તેમના પાટવી કુમાર કાનાળ ગાદીએ બેઠા. અને કાનાળ શુભ રી ગયા ત્યારે તેમના બંને કુમાર સારંગળ અને જયમલળ સગિર વયમાં હતા. કમનશીએ આ વખત મહમદ બેગડાનો સરદાર ખંડણી લેવા આવ્યો જે વખતે મોટી લડાઈ થઈ તેમાં છેવટે સારંગળના કાકા રામસિંહજીએ ગાદી પોતાના હસ્તકમાં લીધી. અને ગાદીના ખરા હક દાર માલેકને ગોરી મોગલની ઓળકમાં સોંપ્યા.

સારંગળને મુસલમાન સરદાર અમદાવાદ લઈ ગયો. જ્યાં આગળ સાનુકુળ સમયે અને ઇશ્વરના અનુગ્રહથી કોળીયાક ગામનો લોભે કુંભાર જઈ પહોંચ્યો. જે કે સારંગળને પોતાના લુગડામાં શુભપણે સંતાડી બાદશાહી હૃદમાંહેથી લઈ ગયો. પાછળથી બાદશાહને ખબર મળતા ઘણીએક શોધ કરી.

લોભકુંભારને અતિત નામના ગોસાંઘયોનું એક મોટું ટોળું લશ્કરી દેખાવમાં સાચુ મળ્યું તેના નાયક પ્રતાપગરને લોભ કુંભારે સારંગળનો બચાવકરવા કહ્યું. પ્રતાપી ગોહિલ વંશના તરૂણ સારંગળનું રક્ષણ કરવાને તેણે કબુલ રાખ્યું. પ્રતાપગર ગોસાંઘયે પોતાના રક્ષણ તળે સારંગળને લઈ સારંગળના પુત્રા આંપાનેશવાળા પતાઈ રાઓળને સોંપ્યા. સારંગળજીની શિવરસની ઉમ્મર સુધી ડુંગરપોરમાં શુભપણે રહી યુદ્ધકળા રાજ્યનિતી ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન સંપાદન કીધું. અને પોતાના વડીલોની અદભૂત કીર્તિ અને કર્તવ્યેથી વાકેફ થયા. જેથી તેણે પોતાનું શુભાવેકું રાજ્ય પાછું મેળવવાને દૃઢ સંકલ્પ કીધો. અને તુરતવાર ફેઇની પાસે આજ્ઞા માગી. પતાઈરાઓળે પોતાની દીકરી પરણાવી ઘટ તો પોશાક આપી યોગ્ય સરંજામ સહિત વિદાય કીધા ફેઇનું આશિરવચન આંબળી કુવર થણાજ ખુશી થયા. અને પુવાને ત્યાંથી મળેલા આશ્રયની યાદગિરી તરીકે તેમણે વંશપરંપરાને માટે રાઓળનો ખિતાબ ધારણ કરી, લશ્કર સહિત કુચકરીઉમરાળે આવી મુંકામ નાખ્યો.

આ વાતની ખબર મળતાં રામસિંહ ઘણાજ પરિતાપને પામ્યો. સારંગળ સામે ટક્કર કરવાના વિચારમાં નિષ્ફળ થવા લાગ્યો, લાડી અને પાલીતાણાવાળા ભાયાતોને બુદ્ધી બુદ્ધી લાલચો આપી મદદે બોલાવ્યા, તેઓએ પણ દીર્ઘ દ્રષ્ટીથી જોઈ કુમક કરવાને ના કહી અને ઉલટા સારંગળની છાયામાં ભરાયા. આથી સારંગળના દુષ્ટ કાકા રામસિંહજી બિરદે રામજીને એકે રસ્તો રહ્યો નહીં, છેવટે ભાયાતો પાસે સંપ અને સમાધાનીને માટે વૃષ્ટી મોકલી આથી સારંગળજીએ શરણાંગત રક્ષણનો પરમ ધર્મ સમજી તેમજ ભાયાતોની ઈચ્છાનો સન્કાર કરવાની ખાતર અને કુટુંબ કલેશ નહીં કરવાનો સખએ રામજીની જીવાઈ તરીકે ઉખલ્લા અગિયાળી મોણપર વિગેરે મળી તેત્રીશ ગામ બુદ્ધા કુહાડી આપ્યાં. તે લઈ રામજીએ મોણપર પાસેના ધરાઈ ગામમાં પોતાનો નિવાસ કીધો. અને સારંગળજીએ ઈ. સન ૧૬૨૦ની સાલમાં ગોધાની ગાદી પોતાના સ્વાધિનમાં લીધી.

આ સમાધીનીને અંતે ત્રાયજના બારગામ પાલીતાણાવાળા નોધણને અને વાળુકડના બારગામ લાડીવાળાને આ પ્રમાણે બંને ભાયાતોને આપી કુટુંબમાં સંપ વધાર્યો. જેવી રીતે રાઓળના આશ્રયને માટે રાઓળ નામનો ખિતાબ ધારણ કર્યો તેવીજ રીતે સારંગળજીએ કુંભારના આશ્રયને માટે ઠરાવ કર્યો કે મારા વંશજે ગાદીએ બેસતી વખતે પહેલો ચાંદલો કુંભાર પાસે કરાવે. તેમજ ગોસાંઘના નાયક પ્રતાપગરને બોલાવી ઉમરાળામાં કેટલીએક જમીન કોસ વિગેરે આપી અઘાટ દસ્તાવેજ કરી આપ્યાં. સારંગળ ઈ. સન ૧૪૪૬ સુધી રાજ્ય કરી સ્વર્ગવાસી થયા.

સારંગજી પછી તેમના પૂત્ર શિવદાસજી પચ્ચીસ વર્ષ સુખે રાજ્ય કરી ૬૦ સને ૧૪૭૦ માં કૈલાસવાસી થયા.

શિવદાસજી પછી તેના પૂત્ર જેતજી પણ ત્રીસ વરસ રાજ કરી ૬૦ સને ૧૫૦૦ ની સાલમાં આફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગસ્થ થયા.

જેતજી પછી તેના પાટવી કુમાર રાપદાસજી ગાદીએ બેઠા. જે પછી તેઓ કાશિ વિગરેની યાત્રાએ ગયા જ્યાં આગળ ચૌદ સહસ્ત્ર પ્રાદ્યલોને ભોજન કરાવી એક એક સોનાની મહોર દક્ષિણામાં આપી. પાછા ફરતી વેળાએ સાથેના સંઘને ઘર તરફ વિદાય કરી પોતે ચિતોડ પધાર્યા. જ્યાં આગળ રાણાએ તેમનું અત્યંત સન્માન કર્યું. અને કેટલીએક પૂછપરછ કરવા બાદ પોતાની સહોમળાના નામની પૂત્રી પરણાવી પોતાને ત્યાં આગળ રાખ્યા હતા તેવામાં માળવાના સુલતાન મહમદ ખિલજીએ ચિતોડ ઉપર સ્વારિ કરી તે સામે રામદાસજી બેહદ બાહાદુરીથી લડી મોખડાની સૂરી સમશેરને ફરિવાર ચલકાટ આપ્યો. છેવટે સંખ્યા બંધ હાથી ઘોડા માણસો વિગરેનો નાશ કરી પીઠ નહીં બતાવતા લડાઈના અંતે શત્રુને હંકારી ૬૦ ૧૫૩૫ માં સ્વર્ગવાસી થયા.

રામદાસજી પછી તેમના પૂત્ર સંતદાસજી ગાદીએ બેઠા સંતદાસજી ૩૫ વર્ષ સુખે રાજ્ય કરી ૬૦ સને ૧૬૭૦ માં કૈલાસવાસી થયા.

સંતદાસજી પછી તેના પૂત્ર વીસાજી ગાદીએ બેઠા. આ વખતમાં સિહોર વિગરે કેટલાએક ગામ જતની જતના પ્રાદ્યલોના તાણામાં હતા તેવામાં કેાકક સ્ત્રીએ કુળ મર્યાદા લોપવાનું કારણ આપ્યું. મતલબકે જેથી પ્રદ્યલો અરસ પરસ લડ્યા. જેમાં હોના કેટલાએક પ્રાદ્યલોએ ગરિયાધાર અને પાલીતાણા વાળાની મદદ માગી ત્યારે કેટલાએકેએ ઉમરાળે જઈ વિસાજીની મદદ માગી. વીસાજીએ ઉમરાળેથી આવી સિહોર તાળે કર્યું. અને જ્યાં આગળ વિગરેની મજબુત ગાદી વિગરે મધ્યરી રખવાળી પસંદ પડતાં પોતાની રાજધાનીનું શહેર ૬૦ સને ૧૫૭૬ માં ઠરાવ્યું. વીસાજીએ ૬૦ સને ૧૬૦૦ ની સાલમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

વીસાજી પછી તેના પાટવી કુમાર ધુનાજી ગાદીએ બેઠા. આ વખતમાં તેમના ભાયાત ગારિયાધાર વાળા નવઘણજીના ઉપર જેરડીના કાઠીલોમાં ખુમાણે ચઢાઈ કરી નવઘણજીની જમીન વિગરે સરહદો દબાવવા લાગ્યો. જેથી નવઘણજીએ ધુનાજીનો આશ્રય માંગ્યો ધુનાજી પણ પોતાના પિત્રાઈને મદદ કરવામાં સંપુર્ણ ઉત્સાહ બતાવી સિંહની માફક ગર્જના કરી. આ વાતની ખબર લોમાંને પડતાં ધુનાજીની તૈયારી બરાબર થઈ નહતી તેવામાં અચાનક સિહોર ઉપર ઘણાં ઘોડેસ્વારો અને પાયદલ સહીત હુમલો કર્યો. લોમાં ખુમાણનું મહા બળવાન અને મોહોટી સંખ્યાનું લશ્કર શસ્ત્ર સાથે સજ થયેલું તૈયાર હોવા છતાં ધુનાજી કિંચીતમાત્ર ડોંચી નહીં અને લડાઈમાં મેદાનમાં સપાટા બંધ ધસ્યો. નવઘણ પણ તેના અંગ રક્ષક તરીકે સાથે ચાલ્યો લડાઈમાં બંને પુરુષકળ લડ્યા અરિનાદળને ઘાંસની માફક કાપી જેર કીધું, પરંતુ લોમાં પાસે માણસોની ઘણીજ છતને લીધે કપાઈ જતા માણસની જગ્યાએ બીજા પુરતો ગયો. જેથી છેવટે ક્ષત્રિકુલદિપકમણિ ધુનાજી ૬૦ સને ૧૬૧૬ ની સાલમાં કારતક વદ ૬ ને રાજ દુશ્મનોની સન્મુખ લડાઈમાં પડી સ્વર્ગવાસી થયા.

આ લડાઈમાં તોપણ નવઘણજી બચ્યા હતા. તેમણે એજ વરસમાં સિહોરનું રાજ્ય પાછું મેલવ્યું અને લોમાં ખુમાણની હયાતીમાંજ ધુનાજીના પુત્ર અખેરાજજીને તખ્તનશીન

કર્યા, તૈખ્તનશીન થયા પછી અખેરાજી તુરતજ કૈલાસવાસી થયા તેથી તેમના નાનાભાઈ રતનજી ઇ. સન ૧૬૧૬માં સિહોરની ગાદીએ બીરાજ્યા. રતનજી પણ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના ક્ષત્રિયધર્માભિમાનપણાના જીવ્સાને વશ થઈ પ્રજાના ઠોરોવાળી જનાર કનાડ ગામના અસિયા કોળી, ખુમાણ કાઠી અને સરવઈયા જાતના સ્વારોને સજ કરવાના ઇરાદાથી તેઓની પાછલ પડયા. અને માંડવી મુકામે ઉચ્ચ યુદ્ધ થયું. જેમાં રતનજી પોતાનું અમત્કાર ભરેલું પ્રાક્રમ બતાવી ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં મરણ પામ્યા.

રતનજી પછી તેમના પાટવી કુમાર હરજીજી ગાદીએ બેઠા. તેઓ પણ માત્ર બે વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૬૨૨માં દેવલોક થયા. જે વખતે તેમના પુત્ર અખેરાજી માત્ર બે વરસ ની ઘણીજ નાની વયમાં હતા. જેથી તેમના કાકા ગોવિંદજીની દાનત રાજ્ય બતાવી પાડવાની થઈ, એટલે અખેરાજીને જન્મ આપનાર રાજ્યમાતા અનાજી બા, કુંવરને લઈ લીલાજીબા નામના કુંવરની ફાઈ જે કે કચ્છના રાવ વેરે આપેલાં હતા તેમના આશ્રા નીચે જીવ ગયા. આથી વાછાણી દેવાણી વિગરે ગોહલોને ઘણુંજ માફલાગ્યું કે ખરા હક્કદારને રાજ્યની હદ છોડી પરરાજ્યના આશ્રાતળે જવું પડે અને ગોવિંદજી સુખે રાજ્ય કરે? વાછાણી કેશવજી અને મકનજી તેમજ દેવાણી માલિજીએ મળીને ગોવિંદજીની સામે થવાનો નિશ્ચય કીધો. આ પ્રમાણે ખટપટ કરી તેઓની મતલબ અખેરાજીને રાજ્યગાદી અપાવવાની હતી, તેવામાં ગોવિંદજીનું અમદાવાદ ખાતે ભવિષ થયું; અને ગોવિંદજીના દીકરા સરતાનજીને આ લોકોએ કયેદ કીધો. જેથી કેટલાએક કાઠી વિગરેએ મળી આ ટંટાનો નિવેડો આપ્યો, અને અખેરાજીને જીવથી તેડાવી ઇ. સ. ૧૬૩૬માં તખ્તનશીન કર્યા. અને ગોવિંદજીના દીકરા સરતાનજીને બં ડારિયા વિગરે કેટલાક ગામો જીવાઈને માટે અપ્યા.

અખેરાજી પોતાની જીંદગીમાં કેટલાંએક પ્રાક્રમો કરી ઇ. સ. ૧૬૬૦ ની સાલમાં સ્વર્ગવાસી થયા.

અખેરાજી પછી તેમના પાટવીકુમાર રતનજી ઇ. સ. ૧૬૬૦ની શાલમાં ગાદીએ બેઠા. રતનજી નીગાળાવાળાની દીકરી કેશાબા સાથે પરણ્યા હતા. તેના પેટે ઇ. સ. ૧૬૮૩ ની શાલમાં ભાવસિંહજી નામના મહા પ્રાક્રમી પુત્રનો જન્મ થયો હતો. રતનજી સુખે રાજ કરી ઇ. સ. ૧૭૦૩ ની સાલમાં દેવલોક પામ્યા.

રતનજી પછી તેમના પુત્ર ભાવસિંહજી ઇ. સન ૧૭૦૩ની શાલમાં સિહોરના રાજ્યાસને બિરાજ્યા.

ભાવસિંહજીએ ઘણીજ સપાટ જમીન, તેમજ વેપારના કામને જીતેજન મળે તેને માટે બંદર થઈ શકે તેવી ઘણીજ નજીકમાં સમુદ્રની સુંદર ખાડી, બાગબગીચાને માટે ઝાડ પાન ફળ ફળાદિ અને રસાળ જમીન ઇત્યાદિ મહત્વત્તા ભરેલું ઉત્તમ સ્થાન માલમ પડતાં તેમણે સંવત ૧૭૭૬ ના મીતી વઈશાક શુદ્ધ ત્રીજ ને સોમવારના રોજ ચાર ઘડી દીવસ ચઢતાં પોતાના નામ ઉપરથી ભાવનગર નામનું શહેર વસાવ્યું. અને જેને ફરતો મજબુત કિલ્લો બાંધી પોતાની રાજગાદી સ્થાપી.

આ વખતમાં બાદશાહનું રાજ્ય શાહુ રાજના હસ્તકમાં આવવાથી આરબોનું ટોળું તેની સાથે મળી ગયું, જેથી તેઓ ચોખ્ખા પોતાની સત્તા વધારવા લાગ્યા. એક વખત સત્તા શ મુકામે દરબાર ભરી શાહુ રાજ્યે પુછ્યું કે આપણે દિલ્લી ત્રોડી ઘણા ઘણા મુલકો સર

હીધા, હવે એવો કયો મુલક છે કે જે આપણા કળજમાં આવ્યો ન હોય ? જેના જવાબમાં તેમના રાજ્યમંડળમાંહેનો શિવાજી બોલ્યો કે મેં ઘણા ઘણા દેશ જીત્યા પણ સૌરાષ્ટ્ર જીતા થો નથી જે દેશમાં કાયું સોનું નિપજે છે ભુમી રસાળ રળીયામણી અને કળક્રુપ છે, વસ્તી ની સંખ્યા બહુજ મોટા પ્રમાણમાં છે, આવી આવી કેટલીએક તારીફ સાંભળી શાહુરાજએ પોતાના ત્રિ બહાદુર સરદારો પીલાજી અને કંથાજીને સૌરાષ્ટ્ર જીતવા આજ્ઞા કરી. તે એવી સરતે કે સૌરાષ્ટ્ર દેશ અથવા તેનો કોઈપણ ભાગ જીતશે તે તમોને ભેટ દાખલ મળશે. એવું સાંભળી પીલાજી તથા કંથાજી બંને એક બળવાન લશ્કર તૈયાર કરી સૌરાષ્ટ્ર જીતવાને કુચ કરી. પ્રથમ તેમણે ગુજરાત દેશ કબજે હીધો. દિલ્લીનો સરદાર રૂસ્તમઅલ્લી એંશીહનર માણસની ફ્રાજ સાથે તેમને સામ્રા મળ્યો તેને પણ માર્યો. ફરેક જમીનદાર માથું નમાવી તેમને નમવા લાગ્યા, તેટલુંજ નહીં પણ ચોખ્ખાભૂથી પીલાજી અને કંથાજીને કાંને અવાજ આવવા લાગ્યાકે તમે અમને જીતશો અમે તમોને નમીશું કહેશે તેમ કરીશું ખીબઓ પણ નમશે પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં બોહિલવાડ જે ખરેખર કુદન છે અને તેમાં ભાવનગર જે મુંદર અને સમ્રદ્ધિવાન શહેર છે; તેનો મહારાજ ભાવસિંહજી આજકાલ અભયપણે ચોખ્ખાભૂ સિંહની માફક ગર્જના કરે છે. તેનું શૌર્ય, પ્રાક્રમ, બુદ્ધિ, ચાતુર્યતા અને ખબનો જેનું વર્ણન અમારાથી થઈ શકતું નથી. અમે તેમને નમ્યું આપિએ છીએ. ભાવસિંહજીએ ઘણા ઘણા કિલ્લાઓ સર કયા છે, આ વાતથી પિલાજીને હાડો હાડ હુતાશન પ્રગટ થઈ, ભાવ જેવા મુકીર્તીવંત બળવાન અને મોટા બુબાળનો પરાભવ કરવાની જાસાસા વધવા લાગી, સામંતોને ફ્રાજ સાથે કુચ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અને પિલાજી તથા કંથાજી સહિત ઈ. સ. ૧૭૨૨ માં સિહોરથી બે ગાઉ છેટે પડાવ નાંખી ભાવસિંહજી તરફ ચીઠ્ઠી લખીકેકિલ્લોબિગરે તમારું તમામ રાજ્ય અમને સ્વાધિન કરો. આ ચીઠ્ઠી વાંચતા ભાવસિંહજી જેવા મુતેલા સિંહને છેડયા બરાબર થવાથી કોપાયમાન થઈ કેશરીસિંહની ગર્જના કરતાં પણ અધિક ગર્જનાથી ગાજી ઉઠ્યા. પ્રાક્ષણે પણ જવાપની રાહ જોયા વિના કંપતા કંપતા ત્યાંથી ચાલ પકડી.

સવાર પડતાં નોખતો ગરગડી અને પાણીપતના મેદાનમાં પાંડવકૌરવના યુદ્ધની પઠે યુદ્ધ થયું. આવા શાહુ રાજના મહા બળવાન લશ્કર અને પિલાજી કંથાજી જેવા સરદાર સાથેની અત્યંત ભયભિત બનાવનારી ભારે લડાઈમાં પણ ભાવનગર સંસ્થાનાધિશ મનુષ્ય ઈન્દ્રની રૂતે હ થઈ. શાહુનું લશ્કર દાળોવાટો થઈ ગયું અને બાકી જે રહ્યું હતું તે જેમ તેમ નાશી છુટ્યું અને પીલાજી પણ યમરાયને સ્વાધિન થયો. આવી આવી કેટલીએક લડાઈઓમાં વિજય કરી તથા આખા સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાનો દાબ બેસાડી ભાવનગરનું બંદર હસ્તીમા લાવી રાજ્યનો અધિક વિસ્તાર વધારી લગભગ ૬૧ વરસ રાજ્ય લોગવી ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં એકાદી વરસનું લાંબુ આ મુખ્ય લોગવી સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

ભાવસિંહજી પછી તેમના પાટવી કુમાર અખેરાજજી ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં તખ્તનર્શીન થયા. આ વખતમાં બંભાતના નવાબે ભાવનગરના આબાદ થએલા અને બહોળલાલી પામેલા બંદરને નુકશાન કરવું આરંભ્યું જેથી તેને સભા કરવાને લડાઈની તૈયારી કરી અખેરાજજી સંભળ થયા. પરંતુ આ વખતે આ દેશમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો પગપેસારો થયો હતો. જેમના સાથે આપણા સ્વર્ગસ્થ મહારાજ ભાવસિંહજીને તે લોકોએ પ્રથમ કોઠી સુરતમાં ૬૦ સન ૧૭૫૬ ની સાલમાં સુરતના શીદીનો હક્ક લઈ સ્થાપી ત્યારથીજ ઈંગ્લેન્ડ સરકારના પ્રયત્ને ગાઢ

મિત્રતા બંધાઈ હતી. જેકે આપણા નામદાર મહારાજએ અને બ્રિટીશ સરકારે સંતોષકારક રીતે અરસપરસ મદદ કરી બળવી રાખી હતી. તેથી આ વખતે બંભાતના ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટે વચમાં પડી એમ લખાવી લીધું કે બંભાતનો નવાબ કોઈપણ પ્રકારે બાવનગરના બંદરને અથવા તેના કોઈપણ ગામોને કશુંપણ નુકશાન કરે નહીં.

અખેરાજીએ તળાબના કોળી મહુવાના ખસિયા વિગરેને સળ કરી પ્રબીની સુખ-શાંતી અને આબાદિ વધારી ઇ. ૧૭૭૨ માં કેલાસવાસિ થયા.

અખેરાજી પછી તેમના પ્રાકમી પુત્ર ધિર! વિર!! અને ચિર પ્રતાપવાન બેહદ બાહાદુર અને નાંમાંકિતનર વખતસિંહજી ઉર્ફે આતાબાઈ નામના પાટવી કુમાર તખ્તનશીન થયા.

વખતસિંહજીએ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં લડાઈ કરી તળાબનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો અને પોતાના સસરા ખિમાબાઈ હાંકનાવાળાને ત્યાંના સુખા કરાવ્યા.

એજ વખતમાં બોટાદ, ગઢડા, હાંત, રેડીયા, સાંઢીયા, વિગરે રજપૂતોના ગામો અને લાઠીઆવાડના ગામોમાં બંભાત તરફના કોળી અને જતવાડાના જત તેમજ હુંણા માંજરિયા વિગરે જાતના લોકોએ હુંટ ફાટ ચલાવી તેમજ ધાડાં પાડવાથી તે ગામો ઉજ્જડ થવા લાગ્યા. જેથી લાઠી દરબાર અને ખાચરાની અરજ ઉપરથી વખતસિંહજીએ પોતાની બળવાન ફોજ લઈ તેવા હુટારાઓનો પરાબલ કરી દેશપાર હાંકી કહાડ્યા. અને તે તમામ ગામો પોતાને તાબે કરી ચાંણા બેસાડ્યા.

ઇ. સન ૧૭૮૧ માં હમીર ખરીયાનો પરાબલ કરી ઝાંઝમેરનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધિનમાં લીધો.

ઇ. સન ૧૭૮૪ માં મહુવાના મિશરી ખસિયાએ અને બાબનગરના હમીર ખસિયાએ બાવનગરના શાહુકારના બે બહાણુ હુંટયા જેથી વખતસિંહજી પંદરહજાર માણસની ભેરાવર ફોજ લઈ તેને સળ કરવાને ગયા. મહુવા તથા બાબનગરને ચેરો પ્રાલી તે બંને પરગણાં સ્વાધિનમાં લીધા. મહુવાવાળો જસો ખસિયો નાશીને રાજુલે ગયો જેથી રાજુલે જઈ ત્યાંના લોળા ખાંખડા પાસેથી રાજુલા તથા તેની આજુ બાજુનો મુલક ખાલસા કર્યો. આવા ચાંચિયા લોકોનો પરાબલ કરી વખતસિંહજી ઇ. સન ૧૭૮૫ માં પાછા રાજ્યધાનીમાં પધાર્યા. જે વખતે તેમને નામદાર મુંબઈ સરકાર તરફથી દોસ્તીના સંબંધે મુબારકબાદીનો પત્ર તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બરે મળ્યો જેથી વખતસિંહજી ઘણાજ ખુશી થયા.

વખતસિંહજીએ મહુવાનું બંદર પણ આબાદ કર્યું. તેમજ કિલ્લો ફરિવાર નવેસરથી બંધાવ્યો. (આ વખતે કર્નલ વાકર સાહેબે બાવનગર સંસ્થાનના મહારાજની ઘણીજ સ્તુતી કરી હતી.)

ઇ. સન ૧૭૯૦ માં કુંડલાના ખુમાણોએ મહુવા પ્રગણાની પ્રબળ રંઝાડવી શરૂ કરી જેથી વખતસિંહજી મ્હોટી બળવાન ફોજ લઈ ત્યાં ગયા અને કુંડલા નજીક મ્હોટું યુદ્ધ કરી કુંડલા પરગણું તાબે કર્યું. પરંતુ કુંડલાના ખુમાણો ભુનાગઢની મદદ મેળવી પાછા લડવા આવ્યા જેથી વખતસિંહજીએ સામે થઈ તેમને ખારાપાટ સુધી હઠાવ્યા અને ખારાપાટ નજીકનું લીલીયા પરગણું પણ સ્વાધિનમાં લઈ કુંડલા સાથે જોડી લીધું. આથી લીલીયા અને શુંદરં-જાના કાઠિયોએ પાછી ભુનાગઢની મદદ માગી જેથી મહમુદતોરા નામના સરદારના ઉપરીપણા

નીચે પાછા સામા થવાને તૈયાર થયા તેનો પણ શૂરવીર વખતસિંહજીએ જોર કરી સહીડી વિગરે ગામોમાં થાંભા નાંખી પોતે ભાવનગર પધાર્યા. આ પછી પણ વખતસિંહજીએ સંખ્યાબંધ લડાઈઓ કરી અને તેમાં વિજય મેળવ્યો. ચોખાળુ વખતસિંહજીની વિજયપતાકા ફરકવા લાગી દુશ્મનો આતાભાઈ ના નામથી થર થર કંપવા લગ્યા. આતાભાઈના આશ્રયવાળા ચોખાળુ માન મેળવતા થયા. લડાઈ ઉપર લડાઈઓ થાય નિરાંતે બેસવાનો બડીબર વખત મળે નહીં છતાં પણ બહાદુર આતાભાઈએ કિંચીતમાત્ર કોઈપણ વખતે કાયરતા બતલાવી નથી. નાની મોટી દરેક લડાઈમાં તેઓ એક સરખી આતુરતા બતલાવતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૦૨ની સાલમાં વડોદરા વાળા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ઇંગ્લેન્ડ એજન્ટ વખતસિંહજી પાસે લેહેણી થયેલી ખંડણી લેવા આવ્યો. જે વાત તેમણે ટપ્પે ચઢાવી અને ખંડણી આપવાની છેવટે ચોખાળી નાકહિ-ગાયકવાડ સરકાર જેવા માતબર રાજ્યની સાંમે ખાચ લીડી. એટલે ગાયકવાડ સરકારે ખંડણી વસુલ કરવા પોતાના મુખા બાબાજી આપાજીને મોકલું બળવાન અને દબદબા ભરેલું સરકાર આપી સોરઠમાં મોકલ્યો.

બાબાજી ગાયકવાડ સરકારનો મલોજ બહાદુર અને કીર્તીવંત મુખો હતો. જેના મગજમાંથી વિજય વાવડાનો પવન કહાડનાર અણપી સુધી કોઈ તેને મળ્યું હતું નહીં. આ વખતે તેણે માર્ગ કાપતા કડી ઉપર હુલ્લો કરનારનો દુરજય એવો મહા બળવાન કિલ્લો સ્વામિન માં લીધો. પાટડીનો દેશાઈ કોઈને પણ નમ્યું ન આપવાની જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેની પાસેથી એક લાખ રૂપિયા લીધા. પાટડી કબજામાં લીધું તથા બીજા મલોજોએ ફિલાઓ તોડ્યા. ધ્રાંગધ્રાનો રાજા ૧૮૦૦ પાદરનો ધણી હતો છતાં તેની પાસેથી ખંડણી લીધી. વઢવાણ, વાંકા નેર, લીમડી, સાચલા, વિગરેના રાજાઓ પાસેથી મોં માગ્યું દ્રવ્ય લીધું. મોરબીને અને માળી ચાવાળાને પણ હંડયા જામનગરનો જામ તેને પણ જેર કીધો એ મુખાએ બધા મળી લગભગ ચાર હજાર તાલુકદારોને હંડયા. જુનાગઢના નવાબને હંડયો, હાલાર લીધું. પોરબંદરના માના જેઠવાને પણ બાકી ન રાખ્યો. આખા સોરાષ્ટ્રમાં કોઈથી સામા થવાયું નહીં. દિગ્વિજય કરિ છેવટે આપણા માનવંતા અમર કીર્તીચુકત સ્વર્ગસ્થ મહારાજાની સરહદ ઉપર આવી પડાવ નાંખ્યો.

આતાભાઈ પાસે લેહેણી ખંડણીનો ફરજો થશે એમ બારી બાબાજી કેટલાએક દિવસ એમનેએમ પડ્યો રહ્યો. પરંતુ શૂરવીર મુખટ આતાભાઈ દુશ્મનના દિગ્વિજયથી રંજિત થઈ નહીં. અને ફરજો કરવાની ના પાડી.

બાબાજી પોતાની ધારણામાં નાશીપાશી થયાના સમાચારથી મલોજ નિરાશ થયો. જ-ને રાઓળના મુલકમાં કેટલીક ખરાબી કરવી શરૂ કરી. આથીકરીને કેટલાએક ખીટીશ સહિ-યારાં અને કેટલાએક તેવાં એકમેક થઈ ગયેલાં ગામોને પણ નુકશાન થવા માંડ્યું. જેથી કર-નલવાકર સાહેબે મુચના કરી કે તમે વ્યાજની ખંડણી ગાયકવાડ સરકારને નહીં આપતાં સા-મા થવા ધારે છે તેથી જે કંઈ કંપની સરકારને નુકશાન થશે તે આપની પાસેથી મુજરે લેવામાં આવશે. મતલબકે લડાઈ ન કરવી વધારે સારી છે. મહારાજા વખતસિંહજીએ દુશ્મ-નથી નહીં ડરતાં માત્ર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સરખા અંગત મીત્રની લલામણને માન આપી ત્રણ વરસની ખંડણી ચુકાવી આપવા કબુલ કર્યું. ત્યારે બાબાજીએ કહેવરાવ્યું કે અમે ચઢેલી શી-રસ્તા મુજબ ખંડણી લેવાના નથી પરંતુ તમારા અત્યારના મુલકના પ્રમાણમાં લેવાના છઈએ.

આ સાંભળતાં વખતસિંહજીના રૂવે રૂવાં ઉભા થયા અને આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ કેશરિસિંહની માફક વિકાળ મુખ મુદ્રાથી ગર્જના કરી કે મુલક વધાર્યો તે મારી સમશેરના બળ વડે વધાર્યો છે. માટે વધારે ખંડણી શીરસ્તાથી ઉલટી તેરી સ્વપ્ને પણ મેળવવાની આશા રાખતા નહીં. તમે બધા રાજાને હુરાવી દેડ લીધો છે પણ મહારા હાથની રંચ માત્ર તપસ કરી નથી, તમારા મગંજમાંથી જીતનો પવન મહારી શિવાય બીજો કોઈ કાઢાઈનાર તમને મળ્યો નથી. અને તેના ભોગ થવાને માટેજ ઇશ્વરે આવી કુમતી તમોને સુભડી છે. સુતેલા સિંહને જગાડી તેનું કલેજું ત્રસ કરવા શિવાય તમારી ઈચ્છામાં બિજું કશું પણ બનવાનુંજ નથી. આવા આવા અરસ પરસના કેટલાએક જસ્સા ચાલવા બાદ લડાઈ શરૂ થઈ. પોતાના શૂરવીર સામંતોનું હુમેશા સમગ્ર મંડળ ભેળું કરી છટાદાર વિરસના જુસ્સા સાથેના ભાષણથી સચેત કરવાનું કાંમ યુદ્ધ કળાના ઇશ્વર આતાબાઈયે શરૂ રાખ્યું.

યુદ્ધમાં શૂરવીર ક્ષત્રીઓના સજ્જડ મારાથી મારાઠાઓ લઢતા લઢતા થાકી ગયા. વખતેશના સામંતોએ બાબાની ફાજને છુટી લીધી, વખતેશે બાબાજી આપાજીનું દિગ્વીજ્ય પણ છીનાવી લઈ માનભંગ કર્યો. કેટલોએક વખત કેદખાનાની માફક તંબુમા ભરખી રહેવું પડ્યું છેવટે ઠાકોરની દરેક દરખાસ્તો કબુલ રાખી ખંડણી ભર પાયાની પહોંચ લખીઆપી; ત્યારે તેને જવાની ઠાકોર સાહેબ તરફથી આજ્ઞા મળી. જે સુબોં સૈકડો જગ્યાએથી દેડ ઉધરાવી આવ્યો હોતો તેને આ જગ્યાએ સાંમા પાંચ લાખ બેઠા ત્યારેજ તેના છુટકો થયો. આવો પણ એક તેને આખિ જીંદગીમાં ક્ષત્રિ પૂત્ર ગોહેલ રજપૂત રાજવંશી મળ્યો.

ઈ૦ સન ૧૮૦૬ ની સાલમા પાળીતાણા વાળા ઉમ્મડજી સાથે સલાહ કરી તેના બદલામાં ઉમ્મડજીએ એક પિંગળી કરીને ગામ તળાજ પાસે છે તે આતાબાઈને આપ્યું.

તા૦ ૩૧ ડીસેમ્બર ૧૮૦૨ ના રોજ વસાઈ મુકામે ઇંગ્લેજ સરકાર અને પેશ્વા વચ્ચે એક સંધી પત્ર થયું હતું જેથી બેંચણને અનુસાર કાઠીયાવાડના બંદોબસ્ત વેળા ભાવનગર સંસ્થાનનો કાંઈ ભાગ ઇંગ્લેજ સરકારને અને બાકિનો ભાગ ગાયકવાડ સરકારને તાબે થયો. જે પ્રમાણે આ રાજ્યને અત્યારે પણ જમાબંદી જુદી જુદી આપવી પડે છે.

ગાયકવાડ સરકારે પોતાની પેશકશી વસુલ કરવા ઇંગ્લેજ સરકારની મદદ માગી, તેમજ તાલુકદારોએ પણ વચ્ચે પડવા અરજ કરી. જેથી કર્નલ વાકર સાહેબ વડોદરાના દિવાન વિદુબા સહિત કાઠીયાવાડમાં આવ્યા. આ વખતે વખતસિંહજીએ સધળો જમીનો બંદોબસ્ત રાખવાનું કબુલ રાખી ગાયકવાડ તરફથી પલટનના ખરચ બદલ ઇંગ્લેજ સરકારને કંઈ રકમ આપવા ખુશી બતલાવી. અને એથી તા. ૮ નવેમ્બર ૧૮૦૮ ના રોજ એક હસ્તાવેજ થયો. તેમજ જુનાગઢના નવાબની ભેરતલખીના કરનો આંકડો પણ નક્કી કર્યો. જે કે અત્યારે પણ આપવામાં આવે છે.

આથી કરીને પોતાના પુરાતની મીત્ર ઇંગ્લેજ સરકાર સાથે દોસ્તીનો સંબંધ ગાઢ થતો ગયો.

વખતસિંહજીને માટે કર્નલવાકર સાહેબ પોતાના ૧૮૦૭ તા૦ ૨૨ મી ડીસેમ્બરના રીપોર્ટમાં મહારાજ વખતસિંહજીની ચાલાકી, સાહસિક પણ રાજનિતી વિગરે બાબતમા કેટલાએક સ્તુતિ પાત્ર શબ્દો વાપરી છેવટે ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે વેપારની બાબતમા પુષ્ટિ આપવા વિગરે આવી રાજ્યનિતીના ખુલ્લા લાભ જાહેર કરવાની આતુર્યતામાં ભાવનગરના ઠાકોરજ પહેલા છે. તેમજ તેઓની ચઢતા દરજ્જાની વિચારશક્તિ અને રાજ્ય નિતી વખાણવા લાયક છે.

" ગાયકવાડ સરકાર પોતાની જમ્મે ઓનરેબલ કંપનીને નામે ચઢાવે એ વાત ભાવનગર ના રાજાએ તુરતવાર ખુશીથી કબુલ રાખી તે લખી જણાવતા મને ધણોજ હર્ષ પેદા થાય છે એ રાજા ઓનરેબલ કંપની સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે. તે ઉપરથી તેના આડ જામીન લેવા એ એક ખાસ વિચારની વાત થઈ પડી છે. ભાવનગરના રાજા અને ઓનરેબલ કંપનીને નજ દીકની મિત્રાઈથી તે પોતે ચાલચલણને માટે કોઈ બીજાને જવાપદાર કરે એ ડાહ્યાપણવાળું નહીં લાગવાથી કંપની સરકારને આડ જામીન રહેવા તેણે દરખાસ્ત કીધી ત્યારે મને ધણોજ સંતોષ થયો વિગેરે વિગેરે.

" કાઠિયાવાડના તાલુકદારો જોરજુલમ પરસ્પર ટ'ટા અને ચાંચિયાપણું કરનારાઓને ઉત્તેજન આપતા ત્યારે તેથી દુર રહેવા સઘળાના જામીન આપવાનું ઠર્યું. જ્યારે આ ઠાકોરને તેવો ધંધો કરનારાઓ સાથે પકકું વૈર હોવાથી તેઓની પાસેથી ફસ્તાવેજ કરાવવાની કે જામીન લેવાની જરૂર નહીં ધારી બાકીના તમામ પાસેથી બંધણી કરવામાં આવી.

ધંધુકા અને ઘોઘા ઇંગરેજ સરકારને મળ્યાબાદ પણ એ પરગણામાં જે ભાગ ઠાકોર નો હતો તેમજ તેના વજન અને રાજ કરવાની સારી રીતથી પહેલાની પેઠે વગર અડચણે હ કુમત કરવા હેતા.

ઇ. સ. ૧૮૧૨ની સાલમાં વખતસિંહજીએ પોતાના રાજ્યની લગામ તેના પાટવી કુમાર વિજયસિંહજીને આપી પોતે ડાકોરનાથજીની યાત્રાએ ગયા. તે વખતે આણંદરાવ ગાયક વાડે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો હતો.

વખતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૧૬ સંવત ૧૮૭૨ ના ફાગણ વદ ૧ ના રોજ કૈલાસવાસી થયા.

વખતસિંહજીના પછી તેમના પાટવી કુમાર વિજયસિંહજી તખ્તનશીન થયા. આ વખતે પણ હુદારા લોકો જ્યાં ત્યાં પાછા હુટકાટ ચલાવવા લાગ્યા ખુમાણ કાઠિયો પણ માંહે માંહેના વરને લીધે બારવટે નીકળ્યા આથી પ્રભને અસહ્ય હેરાનગતી સહન કરવી પડતી જે સઘળાનો યોગ્ય રીતે બંદોબસ્ત કરી વિજયસિંહજીએ અંત આણ્યો.

ઉપરની ખટપટમાંથી પતી રહેતાં વિજયસિંહજીને વળી બિજા ખટપટ આવી પડી અને તે એ હતી કે ઇ. સ. ૧૮૩૦—૩૧ની સાલમાં ગોઘા અને ઘોલેરાના બંદરોમા સરકાર મંજૂરીથી અમદાવાદના કલેક્ટરે કેટલીએક છુટ આપી તેથી આપણા ભાવનગરની હાલત પડતી થવાનો સંભવ થયો.

ભાવસિંહજીએ અને તે પછીના મહારાજાઓએ પોતાના બહોળા પ્રયત્નથી આબાદ કરેલું બંહેપાર રોજગારની ભરયુવાવસ્થાને પામેલું ભાવનગર ભાગી પડે તે વિજયસિંહજીને ગમ્યું નહીં. જેથી રણછોડ પાશા, ભવાની પાશા, જીલીયા, કારેલી, હારચુંગાર, આઠીઓ, મલકાઈ, કાથેરી, પ્રેમબોટ, તાજબોટ, વિગેરે નાના મહોટાં ઘણા વહાણો બાંધી વહેપાર કરવા માંડ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૪૦ ના સપ્ટેમ્બર માસની તા. ૮ મી ના રોજ દર વરસે કંપની સરકાર પાસેથી રૂ ૪૦૦૦ લેવાના ઠરાવથી ગોઘાની તરી અને ખુશકી જકાતના ભાગ સંબંધીનો પો તાનો દાવો ઠાકોર વિજયસિંહજીએ રદ કીધો. તેમ દર સાલ રૂ ૨૭૬૩-૬-૫ લેવાના ઠરાવથી પોતાના સંસ્થાનની ટંકશાળ બંધ કરવા તથા તેવો ચલણીનાણું સંબંધી સિકકો નહીં પાડવા કબુલાત આપી.

ઈ ૦ સન ૧૮૪૭ ની સાલમાં આ રાજ્ય બહુજ ધુંચવણુમા આવી પડ્યું હતું અને તે ધુંચવણુ નીચે પ્રમાણે હતી.

૧ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામા, જુદી જુદી સંખ્યા બંધ લઠાઈયો લડવામાં, કિલ્લાઓ વેચાતી લેવામાં વિગરે બહુજ જરૂરના કારણોમાં વખસિંહજીએ રૂ. ૬૦ લાખનું કરજ કરેલું જેની બાંહે ધરી ઠાકોર તરફથી આરખના જમાદાર નાસરની કરાવી આપેલી તેની રૂઈથી જમાદારના દિકરા તાલબ તથા સાલેએ મળીને મહુવાનો કસ્બો કબજે કર્યો.

૨ એજન્સીમાં બીજા સંસ્થાનો તરફથી થયેલા દાવાઓમાં પોતા વિરૂદ્ધ કરેલા ફેસલા અમલમા લાવવા સાડ જુદી જુદી વેળાએ કરેલા ૭૦ મોસલોના દરમાસે રૂ. ૧૫૦૦ આપવાના થયા હતા.

૩ જુદા જુદા શાહુકારોનું રાજ્યને સાથે ૧૬ લાખનું ખુમાણ કાઢીયો લુટારાઓ વિગરેનો પરાભવ કર્તા જરૂરના કારણસર દેવું થયેલું. તથા આરખ સિખંદીનો પગાર દેવો થયેલો.

૪ કુંડલા પરગણાના ૭૬ ગામ ઉપર જુનાગઢ માલીકીનો દાવો કરવાથી એજન્સીએ તે ગામો ઉપર જમી કરી.

૫ રાજ્યગાદીનું અને બીજાં મળી ૧૧૬ ગામ ઉપર સરકારે કાયદો બેસાડ્યો.

૬ ૧૧૬ ગામો માંહેથી સન ૧૮૪૪ ના ૧૯ મા આકટથી સાવરની બાબત લેવાનું સરકારે બંધ કરાવાથી તેની મોટી ઉપજ આવતા અટકી.

૭ પેશ્વા ભાગની જમેમા દરવેળાએ વધારો થયા કરતો.

૮ સુદરાઈ બંદરમાં સરકારી બંદરેથી આમ દરફત થતો માલ સરકારે અટકાવી તે બંદર બંધ કર્યું હતું.

આવી આવી અનેક ધુંચવણુમા વિજયસિંહજી આવી પડ્યા હતા. તેવામા તેમના પ્રસિદ્ધ દિવાન પરમાનંદ દાસે જઈક ચંવાથી કારભાર છોડ્યો અને ખાનગી કામદાર ગીરજા શંકર કણ્ણાશંકર પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલલાંગ સાહેબની સ્વારિમા ગયા હતા ત્યાં કેલેરાના મરજથી સ્વર્ગવાસી થયા.

આ વખતે નવો દિવાન નિમવો એ બહુજ વિચારનું અને ડહાપણનું કામ કરવાનું હતું. જેથી બુદ્ધિવાન વિજયસિંહજીએ આવે વખતે જગત પ્રસિદ્ધ અને જેની ચોખ્ખાણુ વાખ વાખી થઈ છે તેવા પ્રસિદ્ધ માહુતમા ગવરીશંકર ઉદયશંકર તેમજ પ્રસિદ્ધ નાગર અહુસ્થ દેશાઈ સંતોકરામ સેવકરામને પોતાના દિવાન નિમ્યા.

એજ સાલમાં ગવરીશંકરે લાંગ સાહેબ પાસે જઈ મોસલો ઉઠાડવાની દરખાસ્ત મેળવી. અને ખબના માંહેથી દેવું ચુકવ્યું.

લાંગ સાહેબની સાથે જઈ તાલબ અને સાલે જમાદાર જોડે સમજણુ તથા સલાહ કરી જેથી લાંગ સાહેબે મહુવાનો કિલ્લો ઠાકોરને સોંપવાનો હુકમ કર્યો.

જુનાગઢના દાવાથી ૭૬ ગામો પર જમી હતી તે પણ ઉઠાડવી મુકી અને તે બદલ જુનાગઢ સ્ટેટના દાવાની કેટલીએક બાબત ખરી હતી જેથી દરવરસે જુનાગઢ સ્ટેટને ૬૦૦૦ રૂપૈયા આપવા ઠરાવ્યા.

ઉપરની દરેએક ધુન્યવણોનો મી. ગવરીશંકરે સમય સુચકતા ચાલાકિ અને પોતાની કુશળ વિદ્વતા વાપરી અંત આણ્યો. પરંતુ ૧૧૬ ગામો ઉપરથી હુકમ ઉઠાવા મુખ્ય અને કલકત્તા સરકાર તરફ ઘણા એક લખાણો કર્યા પરંતુ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં છેવટે એક નમ્રતા ભરેલી યાદી નામદાર મહારાણી તરફથી સત્તા પામેલી ફોર્ટ ઓફ ડાઇરેક્ટર્સ તરફ લંડન મુકામે મોકલી તે મધ્યે પોતાના કુળની ઉત્પત્તિ સ્વતંત્રપણે રાજ્યસત્તા ચલાવવાને ભરૂસાપાત્ર વચનો ઇંગ્લેન્ડ સરકારના અમલદારોએ આપેલા તે. અને સરકારને સર્વોપરી સત્તા મળતાં આખરમાં વધારો થવાની આશા રાખેલી તેના બદલામાં એક પોતાના મુલકના અમુક ભાગ ઉપરથી તેમને સ્વતંત્ર સત્તા ચલાવતા મોકુફ કીધા વિગેરે વરણન લખી હુકમત ઉઠાવવા માગણી કરી. તે ઉપરથી પુખ્ત વિચાર કરી મુખ્ય સરકાર ઉપર બ્રિટીશ હુકમત ઉઠાવી લેવાનો ઠરાવ થઈ આવ્યો હતો. એટલે વિજયસિંહજીને કેટલાએક સંતોષ થયો.

વિજયસિંહજીએ પ્રજાપિતૃક લોકોને મારી કહાડી રાજ્ય નિષ્કંટક કીધું. બિજાંક યદ્ય ગયેલાં ગામડાં પ્રતિ વસાવી મુલક આખાઈ કીધો. ખેડુતો, કારીગરો, ધંદાદારિઓ તેમજ વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમના દિલથી ઉત્તેજન પામવા લાગ્યા. તેમણે પ્રજાના સુધારા માટે ખંભા રાખી નિયાળો, કન્યાશાળા, રોગશાંતીશાળા (હવાખાનું) વિગેરે સ્થાપન કીધાં. વાવ, કુવા, તળાવો વિગેરે બંધાવી લોકોને સંપુર્ણ સુખ આપ્યું. જેથી ભાવનગર સંસ્થાનની બહારના લોકો પણ અહીંયા આવી વસવા લાગ્યા. તેઓ દરેક બુધવારે એક દરબાર ભરતા અને તેમાં કવિ લોકોની પરિક્ષા કરી તેમને ઇનામ આપતા ત્યારથી આ બંગલાનું નામ બુધવારિયો બંગલો કહેવામાં આવ્યું હતું. અને તે હજી પણ કહેવાય છે. તેમણે કેટલાએક નાના મોટા બગીચા બનાવ્યા. ચોકી પહેરાનો સારો બંદોબસ્ત રાખી અત્રેના દરેએક બહેપારીઓના કામકાજને નિરભય કીધું. તે શિવાય વિજયસિંહજીનું નેકિલાપણું એક અનુકરણ કરવા ભેગ હતું વિગેરે દરેએક રીતે થયેલા એઓ સ્તુતિપાત્ર મહારાજાએ સંવત ૧૯૦૮ ના ચૈત્રવદ ૫ ને શુકરવારના રોજ સ્વર્ગવાસ કીધો.

વિજયસિંહજીના પાટવી કુમાર ભાવસિંહજી વિજયસિંહજીની હયાતીમાજ કૈલાસવા સી ગયા હતા. જેથી વિજયસિંહજીની પાછળ તેમના મરહુમ પાટવીકુમાર ભાવસિંહજીના વડા પુત્ર અએરાજજી તખ્તનશીન થયા. જેઓએ માત્ર બે વર્ષ રાજ કરી સંવત ૧૯૧૦ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૫ ના રોજ આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કીધો. તેમણે તેટલા વખતમાં કેટલાએક કિલ્લા અને દરબારો રિપેર કરાવ્યા. તેમજ ભાવનગરમાં રૂવાપુરીમાતાનો દરવાજો નવેસરથી બંધાવ્યો.

અએરાજજી અપૂત્ર ગુજરી જવાથી તેમની પાછળ તેમના નાનાભાઈ જસવતસિંહજી ૨૬ વર્ષની ભર યુવાવસ્થામાં સંવત ૧૯૧૦ ના શ્રાવણ વદી ૪ શનીવાર તા. ૧૨ મી આગષ્ટ ૧૮૫૪ ના રોજ તખ્તનશીન થયા.

જસવતસિંહજીએ પોતાના મરહુમ વડિલ વિજયસિંહજીએ નિમેલા કુશળ કારભારી થોને તેજ હોદ્દા ઉપર કાયમ ઠરાવ્યા. તેઓ પણ બ્રિટીશ સરકાર સાથેની પોતાના પૂર્વજોના વખતની મિત્રતા બાળવી રાખવાને ઘણાજ ખતિલા હતા. સત્તાવનના ભયંકર બળવા વખતે રહેલે વિગેરેનું સાધન નહીં હોવાથી મહારાણી સાહેબની ફોજ ગોધા બંદરે ઉતરી. તેને અમદાવાદ પહોંચાડવામાં ઘણી ઘણી મદદો આપવા ઉપરાંત જરૂર ને વખતે સ્વારો વિગેરેની મદદ આપવા પણ જાણાવ્યું હતું.

ભાવનગર તાબાના ૧૧૬ ગામો માંહેથી સરકારી હકુમત ઉઠાવવા સંબંધી મુખ્ય સરકારતરફ ઠરાવ થઇ આવેલો છતાં તે અમલમાં આવેલો નહીં હતો. પરંતુ મુખ્યના ગવર્નર સરખાઉલ ફિયરે એ બાબત પોતાની કાઉન્સિલમાં વિચાર કરી તા. ૧ ફેબ્રુવારી ૧૮૬૬ ના રોજ આગળ પાછળની બીજી બાબતોનું પણ સમાધાન કરી ૧૧૬ ગામોની હકુમત બાબતનો ચાલતો તકરાર બંધ કરી ઇંગ્લેન્ડ સરકારની તમામ બાબતની હકુમત ઉઠાવી લઇ ભાવનગર સંસ્થાનને સોંપી. જેથી સદરહુ ગામો ઉપરથી બ્રિટીશ કાયદાની હકુમત ખરી જવાથી સ્થાનિક ધારાની હકુમત તળે તે ગામોને હાખલ કર્યા.

આવા જંગી ગુચવાડાનું નિરાકરણ મનમાનતી રીતે સંતોષકારક થવાથી જસવતસિંહજી ધણાજ પ્રસન્ન થયા અને મી. ગવરીશંકર તથા સંતોષરામ દેશાઇની અદ્ભુત લાગણી અને મહાભારત પ્રયત્નની ખુબ જાણી ગયેલી હકુમત પુનઃ સંપાદન થયાની ફતેહની ખુશાલી માં ગવરીશંકરને તુરખા અને દેશાઇને કુંભણ ગાંમ વંશપરંપરાને માટે ઇનામ હાખલ આપ્યા.

આવા કિંમતી પ્રયત્નની ખુબ જાણવામાં નૃપતિઓની આવી ઉદારતા ભરેલી સખાવત ખરેખર આનંદજન અનુકરણ કરવા લાયક અને અવલુનિય સ્તુતિને પાત્ર છે. અને આવે વખતે આવી ઉદારતા વાપરવાની સમજશક્તિએપણુ નૃપતિઓની આખી તવારિખની ઉત્તમતાને માટે એક સાક્ષીભુત અને બેહદ ખુશી થવા જોગ હાખલો છે.

જસવતસિંહજીને અદલ ઇન્સાફ આપવાની ખંત, બ્રિટીશસરકાર સાથેની પુરાતન વખતની બહુજ સંભાળથી અને દીર્ઘદ્રષ્ટિથી સાચવી રાખેલી ઉત્તમ પ્રકારની દોસ્તી અને ભયંકર બળવાના વખતમાં વફાદારી ભરેલી મદદ આપવા વિગરેના કારણોથી નામદાર મુખ્ય સરકારે તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૬૭ અને બુધવારના રોજ સાંજના પાંચ વાગતે સ્ટાર ઓફ ઈન્ડિયાની ધણી ઉચી પદ્મિના નાઇટ કમન્ડરના દરબજાને ચાંદ તથા સનંદ મુખ્યમાં મોકલો દબદબા ભરેલો દરબાર ભરી ઇનામત કર્યો હતો. એ વખતે મુખ્યના નામદાર ગવર્નર સર હેનરી આર્ટલ એડવર્ડ ફિયર સાહેબ જી. સી. એસ. આઇ એમણે જે લાંબુ અને છટાદાર ભાષણ સ્તુતિપાત્ર શબ્દોમાં આપ્યું તેની મતલબ અમારા વાંચનારાઓ માટે અમે આ જગ્યાએ આપવાને દુસ્ત ધારીએ છીએ.

ઠાકોર સહુએ ! !

આપની સારી રીતે અને દયા ભરેલી લાગણીથી રાજ્ય ચલાવવાની ઉત્તમતા તેમજ બહેપારનું રક્ષણ કરવાની સંભાળ લડાઇની બહાદુરી અને જે રીતે રજપુત રાજાને ઘટે એવી રીતે આપના ખુબરગોએ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીના અમલદારોને જિદાર દિલથી મદદ કરેલી છે. અને ભાવનગરના ઠાકોરોએ ગયા ૬૦ વર્ષમાં બહેપારી તથા બેડુતોનું રક્ષણ કરવામાં, તરીમાર્ગે તેમજ ખુશકી ઉપર પોતાથી બની શકતી કોશિશો પરમાણે પુષ્કળ પ્રયત્નો કીધેલા છે. એપર માણે પરંપરાથી ચાલતી આવેલી આપના કુળની રાજ્યનીતિ પ્રમાણે આપની પહેલાં થઇ ગયેલા ઠાકોર સાહેબે તેમજ આપે પણ રાજ્ય ચલાવ્યું. અને ભાવનગરને ગુર્જરદેશમાં એક મહત્વતા ભરેલું બંદર બનાવ્યું. બંદર ઉપર જતાં કાઢવના મોટા મોટા મેદાનમાં ડક્કા તથા બંધ બંધાવ્યા તથા રસ્તાઓ અને નિશાળો કરી એ સર્વે ખાત્રી કરી આપે છે કે આપના સારા રાજ્ય કારભારની તેમજ પ્રજાની સંભાળની પ્રખ્યાત અને ખુદલી નિશાનીઓ છે.

આપે ઇન્સાફ ખાતાનું કામ બરાબર ચલાવવા માટે આપે ખાસ ધ્યાન તે ઉપર રાખી

જે કાંઈ બંદોબસ્ત કર્યો છે. તેથી પાશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય એક અગ્રહો નમુનો કરી બતાવ્યો છે. આપના ન્યાયાધિશેષને વર્તવાનો આપનો છાપેલો ધારો મેં જોયો તેથી માહારી ખાત્રી થાય છે કે તેમા આવેલી ઘણી એક બાબતો પસંદ કરવા બેગ અને આપના મુલકને અનુકુળ આવે તેવી તથા સરકારી ધારાના ધોરણ ઉપર છે.

અહિંની સરકારમા માહારી પહેલા થઈ ગયેલા ગવર્નર સરન્યોર્ન કલાર્ક સાહેબે જે કાંઈ બંદોબસ્ત આપની સાથે કરેલો અને જેકે તેમણે વચન આપ્યા પ્રમાણે હું અમલમાં લાવ્યો, તેની રૂઢથી જે પરગણાના ઈન્સાફતુ કામકે સરકારના પરબારા અમલ તળે લાંબી મુદત થયાં હતાં. તે આપના તાબામા સોંપ્યું છે. સરન્યોર્ન કલાર્ક સાહેબે આપની સારી રાજ્યનીતિ ચલાવવાની સાબેતિ થયેલી ખાએસ ઉપર ભરોસો રાખેલો અને તે તેમનો ભરોસો ખોટી જગ્યાએ રાખેલો નથી; એવી ખાત્રી હું તેઓને ખુશીની સાથે આપીશ.

હવે વાઈસરાય સાહેબના હુકમ પ્રમાણે હું આપને ચાંદ આપું છું. અને આતુરતાથી ઉમેદ રાખું છું કે આ ઉચ્ચ દરજ્જે લાંબી મુદત સુધી આપ ભોગવો. તેમજ આપના અમલ નિચે આવેલી રૈયત તરફ આપની સ્વાભાવિક સંભાળને લીધે એ દરજ્જે આપને ઘટારત છે. એવું નિરંતર આપના સમજવામાં રહે.

સદરહુ ભાવણનો ઘટો જવાપ આપી ખિતાબ ધારણ કર્યો. ત્યાર બાદ ભાવનગર આવી માહારાજ નામનો મોહોટો યજ્ઞ કર્યો.

સંવત ૧૯૨૧ ના મહા વદ ૧૩ ને બુધવારના રોજ પોતાના નામ ઉપરથી જ્યોતનાથ નામનું રમણિય દેવાલય બંધાવ્યું. જેમા શંકરની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમજ તેને લગતુ સમજી મંદીર પણ બંધાવ્યું અને વિષ્ણુ યાગ નામનો મોહોટો યજ્ઞ કર્યો.

તેમજ ઉત્તર દિશાએ મોતીબાગ નામનો મનરંજન મહેલ બંધાવ્યો અને કેટલીએક સડકો બંધાવી લોકોની સુખાકારિમા વધારો કર્યો.

જસવતસિંહજીએ મ્યુનિસિપલ ખાતું સ્થાપ્યું. મજબુત જેલ બંધાવી. અંગ્રેજી નિશાળ સ્થાપી. ભાવનગરમા પોતાના નામથી જસવતસિંહજી દવાખાતું સ્થાપ્યું. પુસ્તકો વિગેરે છાપવાને એક છાપખાતું સ્થાપન કર્યું. તેમજ ભાવનગર દરબારી ગેઝીટ આ નામનું માસિક પત્ર પણ સંવત ૧૯૨૩ ની શાલથી પ્રગટ કરવું શરૂ કર્યું.

પોતાના મુલકની જમીન દુરબીનથી તથા સાંકળથી મપાવવી શરૂ કરી.

ઉપર પ્રમાણે પ્રસંશનિય કર્તવ્યો કરવા ઉપરાંત તેમણે કારણી, પ્રયાગ, વંદ્રાવન, ગોદાવરી, દેવાળ વિગેરેની યાત્રાઓ કરી સંપુર્ણ કીર્તી સંપાદન કરી સંવત ૧૯૨૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ સોમવાર તા. ૧૧ મી એપ્રિલ ૧૯૭૦ ના રોજ આફાનિ દુનિયાનો ત્યાગ કરી કાણુ ભૂંગુર દેહ સાથેનો સંબંધ છોડી સંસારથી વિરકત થયા. આ વખતે જસવતસિંહજીના પાટવી કુમાર સત્યૂત રત્ન તખ્તસિંહજી તેમજ જુવાનસિંહજી બન્ને સગિર વયમા હતા. આ વખતે તખ્તસિંહજીની ઉમ્મર બાર વર્ષ ઉપરની હતી. પરંતુ રાજ્ય કરવાને કાચિ ઉમ્મર હોવાથી તેઓને તા. ૨૩ એપ્રિલ સન ૧૯૭૦ ના રોજ હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે માત્ર તખ્તનશી કરી ઉમ્મર લાયક થતાં સુધીને માટે સંસ્થાનનો કારોબાર બેઈન્ટ એડ મિનિસ્ટ્રેટર સાહેબોથી ચલાવવાનો તા. ૨૬ મી જુન ૧૯૭૦ ના રોજ સુબંધના નામદાર ગવર્નરની ઇન કૉન્સીલ સાહેબોએ ઠરાવ કરી તે હોદ્દા ઉપર મી. ઇ. એચ. પરસીવલ સાહેબ અને માળ કાકોરોના

અનુભવી અને કાબેલિયતનેમાટે મશહુર થયેલા દિવાન ગવરીશંકર ઉદયશંકરને નિમી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માટે સત્તા આપી.

સુર વાંચનાર!!

આ જગ્યાએ સ્થાપના પ્રકરણ જે કે રાજ્યની સ્થાપના અને તેના ઉપર થયેલા નૃપતિયો તેમજ સામાન્ય વર્ણનને માટે રચવામાં આવ્યું છે તેની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે. આ રાજ્યની સ્થાપના અને તે ઉપર થયેલા રાજાઓના સંક્ષિપ્ત વૃતાંતથી પણ જણાયા વગર રહેશે નહીં કે મજબૂર રાજ્યની સ્થાપના કશું પણ ઠેકાણું નહીં રહેવા છતાં માત્ર બાહુબળ અને પ્રાક્રમે વડે તેમજ નિતી યુક્ત યુક્તીથીજ ઘણી મુશ્કેલીના વખતમાં થઈ છે. તેમજ તે જાદીના ઉપર થયેલા રાજવંશીઓ પણ જેઓ જેઓને કે ઇશ્વરે જે પ્રમાણે આયુષ્ય બચુ હતું તે પ્રમાણે તેમણે પોતાના પૂર્વજોના એક-એકના અનુકરણથી અદભૂત કિર્તી સ્થાપીને કરવાને બહુ બહુ સમર્થ ન કરેલું છે. જેથી કે ભૂમંડળના બીજા દરેક રાજાઓમાં ઉત્તમતાના પદને પામ્યા વિના રહેજ નહીં. ગેહલોએ પોતાની કિર્તીને માટે, પોતાની ટેકને માટે, પોતાના સ્વદેશાભિમાનને માટે, પોતાની રૈયતના રક્ષણને માટે, પોતાના કુટુંબિયોના ભલાને માટે, વંશદારિ ભરેલી મિત્રતા અને સત્યતા બળવવાનેમાટે બદમાશ અને હિચકારાઓ તેમજ પ્રજા પિડક લોકોને સજા કરવાને માટે, લોકોની સુલેહ શાંતી સાચવવાને માટે કશિપણ દર-કાર રાખ્યા વિના બહુજ બહાદુરીથી લડતા મર્ણુ શર્ણાધિન પણ બનેલા છે. પરંતુ પોતાની ક્ષત્રીવટના સદ્ધર્મને સાચવવાના કાંમમાં કદિપણ પાછી પાની કરી નથી. તેમના પ્રાક્રમે અને બહાદુરી, હિમત તથા શૌર્યને માટે ઘણી એક લડાઈઓમાં મુખ્યત્વે કરીને પિલાણ કંથાણ અને બાબાણ આપાણના પરાભવ કર્યાના દાખલા દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ અને સજીવન છે. આ ગાદી ઉપર થયેલા તમામ રાજાઓ એક એક કરતાં વધારે વધારે કિર્તી વરવાને ઘણાજ આ-તુર અને ખતિલા રહ્યા છે કે જેને માટે ધર્મ સ્થંભ રૂપે ભાવનગર સંસ્થાન સદીના સૌભાગમાં મશહુર થયું છે, તેમજ ટુંકામાં એટલું પણ કહિશ તો રંચ માત્ર ખોટું નથી કે આ સંસ્થાનની પ્રજા રાજ્યે કર્તા તરફથી સદાને માટે જેવી સુખી રહી છે અને અઘાપી પર્યંત જે સુખ ચેન અને વૈભવ ભોગવતી આનંદમાં દિવસો નિર્મમે છે; તેવી બતતું કાઠિયાવાડમાં તો શું પણ હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ સ્ટેટની પ્રજા તેવું સુખ ભોગવવાને ક્વચિતજ નશિબદાર થઈ હશે. જેવી રીતે આ ગાદીપર થયેલા દરએક રાજ વંશીઓ ખુબ જાણવાને આતુર, પડતી ગુચવણે માંહેથી નિકળી જવાને બુદ્ધિમાન, પ્રજા રક્ષણ કરવાના જાણસુ થયા છે અને તેમણે જે કંઈ સુનીતિ યુક્ત ઉત્તમ કર્તવ્યો કરી જગતમાં પોતાની જિતમતા પ્રસિદ્ધ કરી બીજાઓને બોધદાયક રૂપે પ્રકાશ્યા છે. તે તમામના સદ્ કર્તવ્યો અને ઉત્તમતાને સર જસવતસિંહજીના સદ્ગુણ મહારાજા સર તખ્તસિંહજીએ જે ચળકાટ આપ્યો છે. અને ચાલતી સદીના વર્તમાનકાળમાં જે કંઈ કરી બતાવ્યું છે, જેથી કરી તેમના અંતઃકરણના નિખાલસપણાને માટે, તેમની જિદ્દ-રતાને માટે, તેમની ચાપદ્યતા ભરેલી તિવ્ર અને ઉંચાપ્રકારની બુદ્ધિને માટે, તેમની રાજ્યનીતિને માટે, તેમની સુધારણાને માટે, તેમના પ્રજાપ્રિયપણાને માટે, તેમની ખુબ જાણવાની જિતમ પદ્ધતિને માટે, તેમણે કરેલા જનહિત કર્તવ્યોને માટે, તેમની દયાને માટે, તેમના માયાળુપણાને માટે અને તેમના દરેક નીતિ યુક્ત અથાગ કર્તવ્યોને માટે લોકોને આશ્ચર્યતામાં ગરકાવ કરી

દેવી પ્રયત્નો ચોંકાવ્યા વિના રહે નહીં તેવાં છે. તેમના પગલે પગલે હરેક રાજવંશીઓ વસ્તે તેા સર્વગના સમયમાં અને હાલના સમયમાં કશોપણ તકાવત ગણી શકાયજ નહીં.

સુરા વાંચનાર !!

આ સ્થાપના પ્રકરણ આ જગ્યાએ હવે ખતમ કરવામાં આવે છે. અને હવે પછીના પ્રકરણોમાં માત્ર સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સર તખ્તસિંહણની કારકીર્દીની બાબતો લખા કરેલી છે જે કે આગળ વાંચવાથી માલમ પડશે.

પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત,

સંસાર પ્રકરણ

મરહુમ મહારાજ સાહેબનું કુટુંબ અને જુદા જુદા સગાસબંધીઓ.

—:૦:—

સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સર તખ્તસિંહજીના પિતા સર જસવતસિંહજી સાત રાણીઓ પ-
રજ્યા હતા. તે માંહેના રાજપૂરાવાળા બાશ્રી હરિબાના ઉદરથી ઉત્ત્વળ કિર્તીવંત મરહુમ
મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજી સંવત ૧૯૧૪ના પોષવદી ૭ ને બુધવાર તા. ૦૬ ડી જાન્યુ-
આરી ૪. સન ૧૮૫૮ના રોજ ભાવનગર સંસ્થાનાધિશ મહારાજ સર જસવતસિંહજીના પાટવી
કુમાર તરિકે પ્રગટ થયા હતા.

મહારાજ તખ્તસિંહજીના સાવકાં માતૃશ્રી હિરજીબાએ પણ તે પછી જુવાનસિંહજી
નામના પ્રતાપી કુંવરને જન્મ આપ્યો હતો.

ઉપર પ્રમાણે મરહુમ મહારાજ સર તખ્તસિંહજી તેમજ મરહુમ જુવાનસિંહજી બન્ને
બાઇયો થતા હતા. તેમજ સિદ્ધોરમાં વસ્તા પ્રસિદ્ધ સાક્ષર હરિસિંહજી રૂપસિંહજી અને
જેઠીભાઈ પણ મરહુમના સગા કાકાના દિકરા બાઇઓ થાય છે.

તે એવી રીતે કે આ રાજ્યની ગાદી ઉપર અગાઉ થઈ ગયેલાં પાંચમા મહારાજ વિ-
જયસિંહજીના પાટવીકુમાર ભાવસિંહજી જેઓ કે તખ્તનશીન થવાનો વખત આવતા પહેલાંજ
દેવદંડાનુસાર સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તેમને અખેરાજી-જસવતસિંહજી-રૂપસિંહજી અને દેવિ-
સિંહજી આ પ્રમાણે ચાર કુમારો હતા. જેમાંના અખેરાજી દુકં વખત રાજ્ય ભોગવી
અપુત્ર કેલાસવાસી થયા હતા.

જેવી રીતે જેઠીભાઈ અને હરિસિંહજી આ રાજ્યના નજિકના ભાયાતો છે, તેમજ તેમ
નાથી એકજ પહેડિના અંતરે લાખજુકા અને ભિમડાદવાળા પણ ભાયાત થાય છે. તે એવી રી
તે કે વિજયસિંહજીને-ભાવાસંસજી-નારસિંહજી-અખુલા અને કેશરિસિંહજી એ પ્રમાણે ચાર
દિકરાઓ હતા. તેમા ભાવસિંહજીનો વસ્તાર ઉપર પ્રમાણે થયો હતો. કેશરીસિંહજી અપૂત્ર જી-
નરી ગયા હતા. નારસિંહજીને ભીમડાદ વગેરે ત્રણ ગામ જીવાઈમાં મળવાથી તેઓ ભિમડાદ
જઈને વસ્યા હતા. જેથી તેમના વંશજો ભિમડાદવાળા અને અખુલાને લાખજુકા વિગેરે ત્રણ
ગામ જીવાઈમાં મળવાથી તેઓ લાખજુકે જઈને વસ્યા. જેથી તેઓ લાખજુકાવાળા તરીકે
ઓળખાય છે. તેમના વંશ માંહેના શેરૂગામોતીસિંહજી ઘણે ભાગે વિદ્યાર્થાસના સ્વળે અત્રે
(ભાવનગરમાં) રહેતા હોવાથી મહારાજના ભવિષ્ય વખતે તેઓ ભાવનગરમાં હતા અને
મહારાજને અગ્રીસંસ્કારની ક્રિયા પણ તેમનાજ હાથથી કરાવવામાં આવી હતી.

પાલીતાણા દરબાર પણ આ રાજ્યના ભાયાત થાય છે અને તે એવી રીતે કે
સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલ રાજ્યનો મુળ પાષો નાખનાર સેજકજી ને રાણાજી શાહજી અને સારંગજી
આ પ્રમાણે ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંના રાણાજી પાટવી કુમાર હોવાથી સેજકજીની પાછળ તેમને
હકદાર તરિકે ગાદી મળી. તેમજ શાહજીના ઉપર જુનાગઢના રાવની મેહરબાની થતાં શાહજી
ને રાવે હકીલા સુદાન ૨૪ ગામનું પરગણું આપ્યું જેથી શાહજીએ પ્રથમ ગારિયાધાર અને
પછી પાલીતાણા ગાદી સ્થાપી. તેમજ પોતાના સ્વપ્રાક્રમે કેટલાંક ગામો વધાર્યા. પાલીતાણા
વાળા શાહજીના વંશ જો હોય તેવું માલમ પડે છે.

એજ પ્રમાણે લાઠી દરબાર પણ આ રાજ્યના ભાયાત થાય છે. તે પણ એવીજ રીતે કે સેજકલના ત્રીજા પૂત સારંગલ ઉપર પણ જુનાગઢના રાવની મહેરબાની થાતા સારંગલને પણ ૨૪ ગામનું માંડવી પરગણું આપ્યું જેથી સારંગલએ પોતાની ગાદી લાઠીમાં સ્થાપી.

એજ પ્રમાણે વળાના ઠાકોર પણ આ રાજ્યના ભાયાત થાય છે. નામદાર તખ્તસિંહજી રાજ કોટની રાજકુમાર કોલેજમાં કેટલીએક કેલવણિ સંપાદન કરી કેટલીએક મુસાફરિયો કરવા બાદ તા. ૨૦ મી એપ્રિલ સન ૧૮૭૪ ના રોજ શુભ મુહુર્તે ગોંડળના ઠાકોર બડેબા રજપૂત શિગરામસિંહજીની કુંવરી માણરાજબા, વઢવાણના ઠાકોર જાલા રજપૂત રાયસિંહજીની કુંવરી નાનીબા, વાંકાનેરના રાજ વખતસિંહજીની કુંવરી હરીબા અને તળાબા વાળા રજપૂત કલ્યાણસિંહજીની પૂત્રી બાણરાજબા નામે ચાર કન્યા સાથે પરણ્યા હતા.

ગોંડળવાળા માણરાજબાએ ઇ. સન ૧૮૭૬ ના એપ્રિલ માસની તા. ૨૬ અને રવીવાર સંવત ૧૯૩૧ ના ચૈત્ર વદ ૫ ના રોજ આપણા નામદાર મહારાજ સાહેબ ભાવસિંહજીને જન્મ આપ્યો હતો. જે પછી ટુંક વખતમાંજ કેટલીએક બિમારી બોગવી તેઓના આત્માએ આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી કૈલાસ વાસ કિધો હતો. જે પછી કેટલીએક મુદતે મહારાજ તખ્ત સિંહજી મહુવાના ગિરાસિયા કમાભાઈની કુંવરી સાથે પરણ્યા હતા.

વઢવાણ વાળા નાનીબાએ ભગવતસિંહજી અને મંગળસિંહજી નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. પરંતુ જણાવવાને દિલગીર છંદ્યે કે ભગવતસિંહજી અકસ્માતથી બહુજ કુમળી વયમાં સંવત ૧૯૪૧ ના વૈશાક સુદ ૮ ને બુધવારના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા તેમનાથી નાના કુમાર શ્રી મંગળસિંહજી હાલ ૧૪ વરસની વયમાં છે અને તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં કેલવણિ મેળવે છે.

વાંકાનેર વાળા હરીબાએ રામબા અને કેશાબા નામની બે કુંવરિયો ને જન્મ આપ્યો છે. તે માહેના રામબાને પોરબંદરના રાણાસાહેબના પાટવી પૂત ભાવસિંહજીની વેરે સંવત ૧૯૪૬ ના માઘ માસમાં બહુજ ધામધુમ કરી પરણાવ્યા અને લાખો રૂપૈયાના કરિયાવર સાથે સાસરે વળાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અને તે સમયમાં તે વખતના પાટવી કુમાર અને હાલના મહારાજ સાહેબ ભાવસિંહજીના લગ્ન પણ ઘણીજ ધામધુમથી રેવાકાંઠા ઇલાકાના સસ્થાન દેવગઢ બારેયાના નામદાર રાજ સાહેબના કુંવરી દેવકોરબા સાથે થયા હતા.

કુમાર શ્રી મંગળસિંહજી અને કુંવરી કેશાબાના લગ્નની તૈયારીયો થતી હતી તેવામાં કમનસીબે મહારાજ સ્વર્ગસ્થ થવાથી હાલ તુરત વેળા બંધ રહ્યું છે.

મરહુમ મહારાજના મરહુમ ભાઈ જુવાનહિંદજીને માટે લખતાં અમોને જુનો થયેલો પરંતુ સજ્જડ અને કારિ જખમ નહીં ભુલી શકાય તેવો; જેરી લાલાની તિક્ષણધાર કરતાં પણ અધિક વેદના રૂપે ભાવનગર સસ્થાન બધાની વિશાળ ભુમીપર વસ્તી બોહોળી પ્રજાનુ નુર તેજ અને સર્વે પ્રકારનું વ્યેત ચુમી લેનાર; થોળાબુ ત્રહિ ત્રહિ !! ના ઉચ્ચાર આણિતની ધારાઓ અને શોકનો વરસાદ વિગેરે અત્યંત દિલગીરી અને બારે ખેદ સાંભરી આવી અતઃકરણ સમ્પુર્ણલાનિથી અને તેવા ઉદગારોથી ઘેરાય છે. ભાવનગર સસ્થાનના અહરમણિનુ ઉચ્ચપ્રતાપી કિર્ણ અસ્ત પામેલું. પુનઃ હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે. મરહુમ અને બાહુદુર ક્ષત્રીપૂત પરહિતપણાની સજ્જડ લાગણિ રાખનાર, બાલકોને આનંદ સાગરની લહેરમાં દોરવનાર, ગોહિલ કુળ દિપક, આતુર્યતાથી, તિવ્ર બુદ્ધિથી, અને દયાળુ દિલથી નિરાશ્રીતોને આશ્રય આપનાર, કુમાર

શ્રી જીવાનસિંહજીનું સાદ્ર્શ્ય સ્વરૂપ યાદ આવતાં હૃદય ઉભરાઈ જાય છે. જીગર અશ્રુમય બનતાં હિરજીબાનો હિરો નજર પાસે તર્યા કરે છે. વધારેશું !! હૃદયમાં ઉદભવ પામતી શોકની જવાબા બતલાવાય પણ શી રીતે ?

જસવતસિંહજીના સકોમળ અને પવિત્ર આત્મામય લઘુ પૂત્ર, વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી સદ્-કર્તવ્યોથી સમ્યક્તાઈથી અને ઉત્તમોત્તમ પ્રકારના સઘળાની સાથેના સમાન સ્નેહથી પ્રકાશિત થયેલા પ્રિય સાક્ષર, વિદ્યાવિલાસિયોનું નાશ થયેલું કદપવૃક્ષ; મરહુમ મહારાજ સર 'તખ્તસિંહજીના બાલ બંધુ જીવાનસિંહજી પરક્યા પછી તુરતજ ભર યુવાવસ્થામાં સંવત ૧૯૪૦ ના આશ્વીનમાસની મીતિ શુદ્ધ ત્રીજના રોજ તાવની બિમારીથી આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ક્ષણભંગુર દેહ સાથેના સંબંધથી વિરક્ત બની સ્વર્ગવાસી થયા છે.

જીવાનસિંહજીનો જન્મ સંવત ૧૯૧૮ ની સાલમાં ચીલી મહા શુદ્ધ નોમના રોજ તેમના તિર્ય તુલ્ય માતૃશ્રી હિરજીબાના પેટે થયો હતો. જીવાનસિંહજી બચ્પણથીજ ઘણાં ચંચળ અને તેના સાથિયોને સુખકારક હતા. તેઓ નામદારે ગુજરાતી કેલવણિનો સેજ ભાગ ભાવનગરની નિશાળ માંહેથી સંપાદન કરી રાજકોટ રાજ કુમાર કૌલેજમાં અભ્યાસ કરવાને ગયા હતા. જ્યાં આગળ બહુજ ચંચળ બુદ્ધિથી અને ખંતિલાપણાથી કરીને કેન્ડીડેટ વર્ગ સુધી ઉંચ્યા પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ કરવા બાદ ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી તેઓ મહેરબાન મરહુમ જીવાનસિંહજી મોરબી દંરબારના સગા ભાઈ હરભમજી સાથે વિલાયત ગયા હતા. જ્યાં આગળ તેમણે મેટ્રીકની પરિક્ષા પસાર કરી હતી. તેમજ રસાયણી વિદ્યા વિગેરે વિવિધ પ્રકારની કેલવણિ મેળવી લગભગ દોઢ વરસ વિલાયતમાં રહી ત્યાં આગળના કેટલાએક પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરી ભાવનગર ખાતે પુનઃ પધાર્યા હતા.

ભાવનગર આવ્યા બાદ તેમના લગ્ન સંવત ૧૯૩૯ ના માઘ માસમાં નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજીએ બહુજ ઉત્સાહ પૂર્વક કિધા હતા.

મરહુમ જીવાનસિંહજીની વરસાદની ગણતરી કરવાની શક્તિથી તેમજ વિજ્ઞાતીક રાશનીની ખત્તી કરવાની પહેલથી તેમના બાહોશ પણાને માટે બિજો વિશેષ પુરાવ આપવાની કશી જરૂર નથી.

મરહુમ જીવાનસિંહજી કૈલાસવાસી થયા બાદ તેમના ભાવનગર વાળા પત્ની તુરતજ કંઈ નજીવી મુદતમાંજ તેમની પાછળ ગુજર્યા હતા. તેમજ સંવત ૧૯૪૬ ની શાલમાં મીતી ચૈત્ર સુદી સાતમના રોજ મરહુમ જીવાનસિંહજીના તિર્ય તુલ્ય માતૃશ્રી હિરજીબા પણ સ્વર્ગવાસી થયા છે. હાલ તેમના કુટુંબમાં માત્ર તેમના સાણેદારવાળા ઠકરાણા હૈયાત છે. જે કે તેમનો અહ સંસાર તેમજ સઘળી પ્રકારની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે રાખતા માલમ પડે છે.

મરહુમ જીવાનસિંહજીના નામની યાદગિરી રાખવા નિમીત્તે મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબે જીવાનસિંહજી હિસ્પેન્સરી અને જીવાનસિંહજી સંસ્કૃત પાઠશાળા એ પ્રમાણે બંને બહુજ ઉપયોગના કાર્યોની સ્થાપના કિધી છે. અને આજ કાલ જેનો લાભ અસંખ્ય માણસો લેતા જણાય છે.

દ્વિતિય પ્રકરણ સમાપ્ત.

કેલવણિ પ્રકરણ

મરહુમ મહારાજએ મેળવેલી કેલવણિ કુપારે વિગેરેને કેલવણિ આપવાનો ખંત અને સાર્વજનિક કેલવણિને માટે કરેલા ભગિરથ પ્રયત્નો.

આપણા મરહુમ મહારાજ સર તખ્તસિંહજી પોતાની સગિર વય માંહેથીજ કેલવણિની પાછળ અત્યુત્તમ મમતા અને પ્યારની પારાવાર લાગણીથી જોતા આવ્યાછે એઓને વિદ્યાનુ વ્યસન બચપણથીજ લાગેલું હતું. વિદ્યાની મહત્વતા જોટલી તેઓ સમજતાહતા તેટલીજ અને તેવીરીતે બીજા નૃપતિયો કવચિતેજ સમજતા હશે? તેમજ વિદ્વાનોની કદર બાળપણમા પણ તેઓ એકા હતા. સરસ્વતી સર્વત્ર વ્યાપ્તમાન થવાને અર્થે તેમણે બહુબહુ કિધું છે અને ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે. તથા વિદ્યાદાન લોકો સહેલાઈથી મેળવી શકે તેવા કેટલાંએક ખાતાઓ તેમણે સ્વહસ્તે સ્થાપ્યા છે. અને કેટલાંએકને સખજ મદદ આપી દ્રઢ મજબુત અને ટકાર બનાવ્યા છે.

બ્યારે રાજકોટમા રાજકુમાર કોલેજ સ્થપાઈ નહીં હતી તે પહેલાંના તેઓ સરસ્વતીના ભક્ત થયા હતા. તેમના પૂજ્ય પિતા સર જસવતસિંહજીએ તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવા માટે તે વખતના ભાવનગર સંસ્થાનના કેલવણિ ખાતાના વડા રા. રા. પ્રાણનારાયણ મયાશંકર ભાઈને નામદાર તખ્તસિંહજીના માસ્તર તરિકે નિમ્યા હતા.

મરહુમ મહારાજ સાહેબ તખ્તસિંહજી સગીર વયમા પણ ઘણીજ અચળતાઈથી ઉત્તમ પ્રકારે વિદ્યાભ્યાસ કરી સદરહુ માસ્તરને ઘણોજ સંતોષ આપતા હતા. આ પ્રમાણે મરહુમ મહારાજએ ચાર વર્ષ સુધી રા. રા. પ્રાણનારાયણ માસ્તર પાસે વિદ્યાધ્યયન કિધું.

સર જસવતસિંહજીની હૈયાતિમાજ સને ૧૮૬૮ ની સાલમા રાજકોટ ખાતે રાજકુમાર કોલેજનો પાયો નાખવાની ક્રિયા થવાની હતી. જે વખતે મરહુમ મહારાજની ઉમ્મર માત્ર દશ વર્ષની હતી. છતાં પણ તેમણે તે ક્રિયામા ભાગ લેવાને ઘણોજ ઉત્સાહ અને આમહ બતલાવ્યો હતો.

મહારાજ તખ્તસિંહજી પિતાની આજ્ઞાથી ભાવનગર સંસ્થાનના તે વખતના દિવાન રા. રા. ગવરીશંકરને સાથે લઈ કોલેજનો પાયો નાખવાની ક્રિયામા ભાગ લેવા રાજકોટ ખાતે પધાર્યા હતા.

કોલેજનો પાયો નાખવાની ક્રિયા સમાપ્ત થયા બાદ તેઓ ભરૂચ ગયા હતા. રાજકુમાર કોલેજ તૈયાર થવા પછી સને ૧૮૭૧ ની સાલમા મહારાજ તખ્તસિંહજી રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમા વિદ્યાભ્યાસ કરવાને માટે પ્રથમ દાખલ થયા હતા. રાજકુમાર કોલેજમા તેમણે બહુજ ઉત્સાહ પૂર્વક દાખલ રાખી અથાગ શ્રમ વેઠી ઉત્તમ પ્રકારે વિદ્યાભ્યાસમા પોતાના અતઃકરણને એવી રીતે લગાડ્યું હતું કે, જેથી સદરહુ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ સાહેબ વારંવાર નામદાર મહારાજની પ્રસંશા કરતા હતા. એટલુંજ નહીં પણ પોતાના તરફથી આ કોલેજને મદદ કરવા અને મજબુત બનાવી પોતાના જીજ્ઞાસુની લાગણિ પૂર્વક બીજા પણ કુમાર વિદ્યાર્થીઓનું ભણું છઠ્ઠી વખતે વખત બક્ષિસો આપતા હતા. જેને માટે નામદાર મુંબઈ સરકાર ૧૮૭૩-૭૪ ના પોતાના રિપોર્ટમા લખે છે કે તખ્તસિંહજી તરફની ઉદાર બક્ષિસ

તેમણે રાજકુમાર કોલેજમાં ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે મુદત સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરીને રૂઝેયા ત્રીશ હજારની મોટી રકમ ભેટ તરિકે આપી હતી.

તખ્તસિંહજીએ કોલેજના પહેલા વિદ્યાર્થી હતા જેમણે સને ૧૮૭૧ માં દાખલ થઈને પોતાની આખી કારકીર્દીમાં ઘણીજ સારી વર્તણૂક અને વગ ચલાવી હતી. અને તેમને તેમના સહ અધ્યાપીઓ ખરા અંતઃકરણથી શાખાશીની સાથે તેમને યાદ કરે છે.

એજ પ્રમાણે નામદાર મુખ્ય સરકાર પોતાના ૧૮૭૪-૭૫ ના એડમિનિસ્ટ્રેશન રી-પોર્ટમાં ૧૩ મે પાને નિચે પ્રમાણે જણાવે છે.

રાજકુમાર કોલેજના એન્ડાઉમેન્ટ ફંડમાં રૂ. ૫૦૦૦૦ આપીને તેમણે રાજકુમાર કોલેજ તરફનો પોતાનો ખ્યાર સાબિત કરી આપ્યો છે.

આ તેમની રૂ. ૫૦૦૦૦ ની ભેટ કોલેજને છેલ્લી સલામ કરી તે વખતની હતી. નામદાર મહારાજને વિદ્યાભ્યાસ તરફ એટલો બધો ખ્યાર અને લાગણિ ચોટેલા હતાં કે તેમને સરસ્વતિ મંદિર તજી જવાને ઇચ્છાજ થતી નહીં હતી. પરંતુ તેમના લગ્નનો પ્રસંગ નજીક આવતા તેમ કરવાની જરૂર પડી હતી.

મરહુમ મહારાજએ પોતાના લગ્ન થવા પછી પણ વિદ્યાભ્યાસ તરફની પોતાની જાણસા કમી કરી નહતી. લગ્ન ક્રિયા થયા પછી પણ એઓ નામદાર મહારાજ સાહેબે કેપ્ટન નટ સાહેબને રૂ. ૧૦૦૦ ના પગારથી પોતાના શિક્ષક તરિકે નિમ્યા હતા. અને તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. ગુરૂ શિષ્ય બંને ઉચિ કિસમના હોવાથી બહુજ પ્રેમ જામે છે. એટલે કે જ્ઞાન આપનારની જ્ઞાન આપવાની શક્તિ ઉત્તમ હોય છે તેજ પ્રમાણે સંપાદન કરનારની બુદ્ધિ તિવ્ર અને લાગણિ સતેજ હોય છે. ત્યારે શિષ્યનાર પણ જ્ઞાન સંપાદન કરતાં ખુશી રહે છે. અને શિક્ષકને પણ આનંદ થાય છે. મહારાજ સાહેબ અને નટ સાહેબના સંબંધમાં આમજ બનતું હોવાથી તેમને અરસ પરસ સારો સ્નેહ સ્થાપન થયેલો માલમ પડ્યો છે.

નામદાર મહારાજએ ગુજરાતી અને ઇંગ્લિશ ભાષાની અને તે દરમિયાન આવતી પૃથક પૃથક બાબતોની સારી કેલવણિ મેળવેલી હોવા છતાં અનુભવિ કેલવણિ મેલવવાને તેમને બહુજ જાણસા હતી. અને તેવી કેલવણિ દેશાટન કરવા વિના નહીં મળે તેવું તેઓ નામદાર માનતા હતા. તેથી તેઓ કેપ્ટન મેજર નટ સાહેબની સાથે ઇ. સન ૧૮૭૫ માં હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસે નિકળ્યા જેનું વર્ણન હવે પછીના પ્રવાસ પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

મરહુમ મહારાજએ જેવી રીતે દરેક પ્રકારની વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેમજ તેમણે તેમના કુમારો અને નાના ભાઈ જીવાનસિંહજી તેમજ પોતાના ભાયાતો અને તેમના ફરજંદોને કેલવણિ આપવાના પ્રયત્નો કરવામાં કશિપણ કચ્ચાશ રાખી નથી, તેમજ સાર્વજનિક કેલવણિની પાછળ પણ તેઓ નામદાર અહોરાત્રી રચ્યા પચ્યા રહેતા હતા.

મરહુમે પોતાના નાના ભાઈ જીવાનસિંહજીને અત્રેનિ કિંગ કોલેજમાં યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ થયા પછી ઇંગ્લંડ પણ મોકલ્યા હતા. જ્યાં આગળ મરહુમ જીવાનસિંહજીએ જીદી જીદી પ્રકારનું ઘણું ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. તેમજ નામદાર મરહુમ મહારાજએ પ્રીય પાટવી કુમાર અને અર્વાચિન મહારાજ ભાવસિંહજીના વિદ્યાભ્યાસની પાછળ પણ બેહદ ખંત અને પાસવાર લાગણિ રાખી તેમને ઉચ્ચ પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરાવવા રા. રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી બાત મહેનતના કર્તા તેમજ બાહોશ ઇંગ્લેજ મેરિ વેધર સરખા માસ્તરો

રાખવા વિગેરેની તેમજ તેમના પ્રવાસને લગતી બોહોળી અને સરસ ગોઠવણ કરવામા તેમણે ઘણીજ કાળજી રાખેલી હતી. -

તેમજ કુમારશ્રી મંગળસિંહજીના વિદ્યાભ્યાસ પાછળ પણ અદ્યુત લાગણિ અને ઉત્તમ મમતા ધરાવતા હતા. અને તેમને થોડા સાધન વિગેરે સહ અભ્યાસ કરનાર તરિકેની મદદ વિગેરેની પણ બહુજ ઉત્તમ પ્રકારની ગોઠવણ કરેલી છે.

તેમજ પોતાના સગા કાકાના દિકરા રામધરિવાળા જેઠીલાઇના પુત્ર રામસિંહજીને પણ ઇંગ્લંડ મોકલી આરિસ્ટર બનાવ્યા. તે ઉપરાંત સાર્વજનિક પ્રબલયોગી તેમજ બાહારના લોકોને મળતી કેલવણિનો અભ્યુદય ઇચ્છીને પણ બહુ બહુ અગત્યનું સમર્થન તેઓ નામદારે જીન્દગી સુધીમા કર્યા કર્યું છે.

ભાવનગર સંસ્થાનમા કેલવણિખાતાની સ્થાપના નામદાર મહારાજ સાહેબ સર જસવતસિંહજીના વખતથી થયેલી હતી. પરંતુ તે ખાતાની ઉત્પત્તિ, ખરેખરી જાહેજલાલી, અને વિજયનાદ શ્રવણ કરવાને તેમજ ઉચ્ચામા ઉચ્ચી જેટલા દરજ્જાની મુખ્યમા કેલવણિ અપાય છે. અથવા તો સરસ્વતિના સેવકોને મળી શકે છે. તેટલીજ કેલવણિ ભાવનગર સંસ્થાનમા રહેનારી પ્રજાને તેમજ આવી વસનારા દરએક પરદેશીને પણ મળી શકે તેવાં સાધનો થવાથી આખા કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાંજે તો શું પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનમા અને વિવિધ દેશોમાં પણ ભાવનગર સંસ્થાનના મહારાજ કેલવણિના ખરેખરા ખેરખાંડ છે, તેવું કહેવરાવવાના ઉત્તમોત્તમ અને પ્રશંસનિય પ્રયત્નમા ફતેહ પામનાર અને જેના સફળ્યોની ગર્વનાપૂર્વક છાળોની પ્રતિધ્વનિ સાથે શ્રવણ કરવાને નામદાર મહારાજ તખ્તસિંહજી જેટલો નશીબદાર બીજો કોઈકજ રાજા અને કવચિત્તેજ બનશે. કે જેના રાજ્યમા કેલવણિની પૈસાપરવેની કિંમત તો એક પાણીના મુલતી થઈ પડી છે. જેના રાજ્યની નિશાળોમા ગ્રેડ્યુએટ શિક્ષકો પ્રોફેસરો અને એમ. એની ડિગ્રી મેળવેલા પ્રિન્સીપાલ છે. જેના રાજમા એકડેએકથી લઇને બી-એ-એલ-એલ-બી. સુધીનું જ્ઞાન સંપાદન કર શકાય તેટલાં અમુલ્ય કિંમતવાંન સાધનો બનેલાં છે.

વિદ્યાની ખરેખરી બુજ, વિદ્યાની કસોટી કરેલી ખરેખરી કિંમત, વિદ્યાનો ખરેખરો ભક્ત, અને વિદ્યાને ચોખ્ખા દિલથી ચાહનારો ખેરખાંડા, અને ઉન્નતી ઇચ્છનાર વિર, વિશુદ્ધ અંતઃકરણ પૂર્વકનો શ્રેયસ્ચક્ર; તેતો નામદાર મહારાજ તખ્તસિંહજી એકજ. કાઠિયાવાડના જૂદા જૂદા નૃપતિયોમાં અને તેમા પણ મુખ્યત્વે કરીને ફર્સ્ટકલાસની એટલે તેની સરખે ન'ખરે બેસનારા સ્ટેટોના મહારાજાઓમા પણ વિદ્યાદેવીનું ખરેખરું માહાત્મ્ય વધારનાર અને વર્ણવનાર તો મહારાજ તખ્તસિંહજી પોતેજ. દરએક વર્ગના લોકોને વિદ્યારૂપી છુપો અને અખૂટ અભાનો તેમજ ઉત્તમ કિર્તીનું સ્થાન સંપાદન કરી આપનાર પણ એજ, દરએક જાતના લોગ વૈભવ અને વિવિધ પ્રકારના સુખને પમાડનારી વિદ્યાનો હાતાર પણ ભાવનગર સંસ્થાનાધિશ નામદાર મહારાજ તખ્તેશ; ગરિબમાં ગરિબ રંક અને તદન કંગાલિયત હાલત લોગવનાર મનુષ્યને પણ સુદીની સપાટીપર દરએક જગ્યાએ સન્માન પામવાનું સાધન સાફ અને સોંધુ બલકે મફત જેવું કરનાર પણ દરએક લોકોના જીવનમાંથી કદિપણ નહીં ખસનાર નરેંદ્રભાનુ; નામ લેતા અંતઃકરણમા જેને માટે કારિજખમની વેદના થાય છે તેજ મનુષ્યેંદ્ર મહારાજ તખ્તસિંહજી તમેજ.

નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજી ગાદિનશીન થયા તે વખતમા ખુદ ભાવનગરમા સરકારી નિશાળ, એક સાધારણ પાયા ઉપર ઇંગ્રેજી નિશાળ; અને એક આદિ બુજ-

રાત્રી ભાષાના ધોરણ ઉપર કન્યાશાળા, તેમજ કેટલીએક મોડોટા મોડોટા મ્હાલોના ગાંભોમાં, પણ ગુજરાતી નિશાળો સ્થપાયેલી હતી.

પરંતુ નામદાર મહારાજ તખ્તનશીન થયા પછી જેમ એક છબ છબીયાં અને જમીનના તળીયાંની સાથે વાતો કરતાં પાણીવાળી નદીમાં, ચોમાસાના દિવસમાં ઉપરવાસનું પાણી આવતા જેમ નદી ઉભરાઈ જઈ એક મહાસાગરનું રૂપ પકડી ચોખ્ખા જળજળ ખળાંકાર ખની રેલમછેલમ કરી મુકે છે; તેમ ભાવનગર સંસ્થાનમાં નામદાર મહારાજ સાહેબ તખ્તનશીન થયા પછી ચોખ્ખા કેલવણિ ઉભરાઈ આવી છે. વિદ્યાદેવીનું મહાત્મ્ય મહિમા અને તેના ચરન-કમળ સેવનારા ભકતો બહુજ મોડોટા જથ્થામાં મળી આવે છે. ચોગર દંભ વિદ્યા-વિદ્યા અને વિદ્યા પ્રકાશવા લાગી છે. ઠેકઠેકાંણે સરસ્વતીના મંદિરો લક્ષાધિપતિયોની હવેલીયોને પણ શરમ પમાડે તેવીરીતે ઝુલ્મી રહ્યા છે. સદ્વિદ્યાદેવીના સ્વરની પ્રતિધ્વનિ કર્ણેદ્રિ સાથે અત્યાનંદ પૂર્વક અથડાવા લાગી છે.

શાહબાશ! શાહબાશ!! કાઠિયાવાડના પારસમણિ રત્ન તખ્તેશ શાહબાશ!!! ધન્ય છે તમારા પ્રયત્નને અને ધન્ય વાદ ઘટે છે તમારી આવી ઉત્તમોત્તમતા ભરેલી સંભાવતને હિંદુસ્તાનમાં રાત્રિ અને દિવસે બ્લાઠે પ્રહર પ્રકાશનાસ તેજસ્વી ઉડગણ, આર્યાવર્તના ઉત્તમ અંહરમણિ અને સ્વદેશનું કેહિનુર અર્નાચિન લોપ થયું છે.

પરંતુ લેમના નહીં ખની શકે તેવા કર્તવ્યો જે કે અત્યુત્તમ પ્રકારની પ્રસંશા અને માનપાનથી ભરપુર છે, તેમની દરેક સંભાવતો સંજવન છે અને લેમના દરેક ઉત્તમ પ્રકારના પ્રયત્નોમાં થયેલી ફતેહ બહોજલાલી લોગવે છે. તેથી કરીને તેઓ પોતે કિર્તી રૂપે સદૈવ હોયાત છે, અને નિરંતર રહેશે.

નામદાર મહારાજ તખ્તસિંહજીના રાજ્ય કારોબારના સમયમાં ભાવનગરમાં અને ભાવનગર સંસ્થાનના દરેક ગાંભોમાં મળી સઘળી મળીને કુલ ૧૪૪ ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીના અભ્યાસ કરાવનારી નિશાળો યઈ છે. તેમજ મ્હાલોના મુખ્ય મુખ્ય ગાંભોમાં પણ ઇંગ્રેજી પ્રાંચ સ્કુલો મરહુમ મહારાજની ઉદારતાથી સ્થપાયેલી છે. અને તેમજ ભાવનગરમાં તો સરસ્વતી માતાનોજ આપોઆપ નિવાસ છે.

ભાવનગરમાં ગુજરાતી જુદા જુદા લતાઓ ઉપર મળી પાંચ નિશાળો છે તેમાં નંબર પહેલાની નિશાળનું નામ પોતાના સકોમળ પૂત્ર લગવતસિંહજીના સ્મરણીય લગવતસિંહજી એન્ડોર્વના કયુલર સ્કુલ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને આ નિશાળનું મકાન જુલતા એક મો-હોટા રવેસ સાથે જુદા જુદા વિશાળ હોલ અને તેમાં ઇંગ્લેંડની બનાવટની લોખંડની નકશીદાર સિડીઓ મુકી બહુજ તારિક કરવા લાયક બનાવ્યું છે. આ રોણકદાર મકાનને નિહાળી કવચિત અમેને જુના વખતનું મકાન યાદ આવે છે; ત્યારે અત્યારના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાના આ સ્થાનને એક ઉત્તમોત્તમ મંદિર અથવા આ વિદ્યાલયને એથિ પણ વિશેષ ઉપમા આપવાને ઇચ્છા થાય છે.

આ નિશાળ રા. રા. ગાંધિ બહવળ માવળ જેવા એક બાહોશ અને ઉત્તમ પંકતીની કેલવણિ લઈ તેનું સાદ્રષ્ય ચિત્ર પાડી શકે તેવા એક બહાદુર ગ્રહસ્થ જેની કે પ્રસંશા કરવા વિના અમને નથીજ ચાલતું તેવા વિદ્વાન અને સુધારાના પ્રવાહમાં ઘસેલા અને ઉત્તમ ગ્રંથ-કાર તરિકે પણ જેની તુલ્યતા થઈ છે. તેમના ઉપરી પણા નિચે ચલાવવામાં આવે છે. રા. રા. મી. બહવળ એ શિક્ષકનો લોભિયો અને દેશ નામનો લોભિયો આ નામના બે પુસ્તકો સ્વરચિત પ્રસિદ્ધ કરેલા છે.

મજકુર નિશાળ શિવાયની બિજા નિશાળોની વ્યવસ્થા પણ સારા વિદ્વાન માસ્તરોના હસ્તકમાંજ સોંપવામા આવી છે. એજ પ્રમાણે ગામડાની દરેક નિશાળોની પણ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે.

ઇંગ્રેજી નિશાળ જે કે નામદાર જસવતસિંહજીના સમયમા એ સ્કુલનો પાયો નાંખવામા આવ્યો હતો; અને જેમના વખતમા ઇંગ્રેજ થર્ડ સ્ટાન્ડર સુધી સિખવવામા આવતું હતું.

પરંતુ નામદાર મહારાજ તખ્તસિંહજી લાવનગર સંસ્થાનના રાજ્યાસનપર બિરાજવા બાદ તેમા હુદપારનો સુધારો તથા વધારો કરવામા આવ્યો છે. ઇંગ્રેજી પ્રાંચ સ્કુલને બહાર રાષ્ટ્રિકામા રાખવામા આવી હતી તેને બદલે રૂવાપુરી માતાના દરવાજા નજીક એક બંધ રોજીકદાર અને બહુજ ઉમદા પ્રકારનું સુશોભિત બાહોશ કારિગરોના હાથથી પથ્થરનુ મજબુત મકાન બંધાવી ત્યાં આગળ ઇંગ્રેજી પ્રાંચ સ્કુલ તરિકે નામ આપી જેમા ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો વધારો કરી સારા સુશીલ અને વિદ્વાન માસ્તરોથી સ્થાપી તેના ઉપરી તારીકે સુરત વાળા માસ્તર પ્રણનારાયણને નિમવામા આવ્યા હતા. અને એજ પ્રમાણે મહાલોમા પણ ઇંગ્રેજી પ્રાંચ સ્કુલ નામદાર મહારાજના સંપાવતી ભરેલા ઉદાર દિલથી સ્થાપવામા આવી.

આ સઘળી ઇંગ્રેજી નિશાળો ઉપરાંત તળ લાવનગરમાં હાઈસ્કુલ સ્થાપવામા આવી છે. જે હાઈસ્કુલનું મકાન મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબ રાજ્યાસને બિરાજમાન થયા પછી લગભગ લાખ રૂપૈયાના મોહોટા ખર્ચે બાંધવામા આવ્યું છે. આ હાઈસ્કુલમા પ્રાંચ સ્કુલમાંહેથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓને કેન્ડીડેટ વર્ગ સુધી અભ્યાસ કરાવવામા આવે છે. મજકુર હાઈસ્કુલના શિક્ષકો ઘણાજ બાહોશ અને ખતિલા છે. અને તે માહેને કેટલાએક બી. એ. એટલે મુખ્યની યુનીવર સીટીના ગ્રેડ્યુ એટો છે. આ હાઈસ્કુલના તેમજ બહારના ઓને કેન્ડીડેટ વર્ગ ઉપરાંત અને બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ કરવાને શામળદાસ આર્ટસ કોલેજ સ્થાપવામા આવી છે. આ કોલેજનું મકાન પણ મનોહર આકૃતિનું અને હાઈસ્કુલ કરતાં પણ ઘણા મોહોટા ખર્ચથી બાંધેલું અવર્ણનિય છે. જેમા બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ કરવામા આવે છે. મજકુર કોલેજમા યુનિવર સીટીના ગ્રેડ્યુ એટો શિક્ષક અને પ્રોફેસરો છે. તેમજ તેમના પ્રીન્સીપાલ માનવંતા રા. રા. જમસેદજી નવરોજજી ઉનવાળા એમ. એની ડિગ્રી મેળવેલા ઉદાર અને વિદ્યાર્થીઓની તરફ તેમજ કેલવણિ પરત્વે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરનાર તરફ મોહોટી ખાત અને પ્રીતી રાખનારા તરિકે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તેઓ નામદાર લાવનગરની મજકુર શામળદાસ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ તેમજ લાવનગર સંસ્થાનની હાઈસ્કુલના હેડમાસ્તર તરિકેના બન્ને હોદ્દાનું કામ સાચે ચલાવે છે. તેમજ તેઓ બાહોશ બુદ્ધિવાન અને તેમના અંતઃકરણમાં પરહિત પણાના ઉદગારોએ વાસ કરેલો હોવાથી બહારમા પણ સારો ભાગ લેતા જણાય છે તેઓએ ગૌરવક સોસાયટી થિયો સોફિકલ મંડળ તેમજ મોઠ જ્ઞાતિની રાત્રિ શાળાને ઉમદા ધોરણ પર ચલાવવા વિગરે કાર્યમા સારો ભાગ બજાવેલો માલમ પડ્યો છે. આવા આવા ઉત્તમ અને વિદ્વાન પુરૂષોથી લાવનગર સંસ્થાનનું કેલવણિ ખાતું બહોળજાલી સાથે ભર યુવાસ્થા ભોગવવાને નિરંતરને માટે મરહુમના ઉદાર દિલથીજ નશિબદાર બનેલું છે.

નામદાર મહારાજ સાહેબે કેલવણિ મળવાના સાધનોમા કશિપજી બતની ખાંત્રી રાખી નથી, નામદાર મહારાજ રાજ્યના તખ્ત ઉપર તખ્તનશીન થયા પછી મીં ચંદુલાલ મથુરાદાસ દોલતબાદાના ઉપરીપણા નીચે એક લોકલાસ સ્થાપવામા આવ્યો હતો તેમજ એ કેલવણિની પુરી અગત્ય બાંણી મરહુમ નામદારે પોતાની ઉત્તમ મનોવૃત્તી કાંમે લગાડેલી છે.

હાલ ભાવનગરના લોકલાસમા બીએ-એલ-એલ-બીની ઉંચી કેલવણિ વિદ્યાવિલાસિયોને મળી શકે છે. અને મોરારજી આણંદજી જેવા વિદ્યારેવીના ચુસ્ત ભક્ત અને બાહોશ ધારાના હિમાયતીની દેખરેખ તળે સદરહુ લોકલાસ ચલાવવામા આવે છે.

કન્યાશાળા-શહેર ભાવનગરમા પ્રથમ સ્થપાયેલી હતી પરંતુ નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજીએ સ્ત્રી કેલવણિની પણ ખરેખરી કદર બાંધી છે. તેઓના અંતઃકરણમા સ્ત્રી કેલવણિને માટે કુદરતી લડવાયા નેપોલિયન બોનાપાર્ટના વાક્યો સંદાને માટે રમણ કયાંજ કરતા હતા.

દોહરો.

કહે નેપોલિયન દેશને. કરવા આબાદાન;

સરસ રીત છે એજકે, ઘો માતાને ગાંન. ૧

નેપોલિયનના આવા ઉમદા ચળદોને સર્વ કોઇ માન્ય કરેજ અને સ્ત્રી કેલવણિના સાધનો થવાનુ ઇચ્છે, પરંતુ નામદાર મહારાજ સાહેબે બાદશાહિ ભરેલી સખાવતથી તે સઘળું કરી બતાવ્યું છે. વખતો વખત ઇનામી બક્ષિશો આપી મુખ લોકોના મુન પણ સ્ત્રી કેલવણિ તરફ દોર્યા છે.

મરહુમ નામદાર મહારાજના ગોંડળવાળાં રાંણિ સાહેબ મરહુમ માણરાજબાની સાથે મહારાજ સાહેબના લગ્ન થવા બાદ અર્વાચિન સમયના પ્રતાપી મહારાજ સાહેબ ભાવસિંહજીને જન્મ આપી માણ રાજબા તેજ વર્ષમા સ્વર્ગસ્થ થયાં હતા. જેમના સ્મર્યુર્યે પથ્થરનુ એક પુષ્કળ મહત્વતા ભરેલું રાણકદાર અને રમણિય મકાન બંધાવી તેમા કન્યાઓને કેલવણિ આપવાનું શરૂ કર્યું. આ કન્યા શાળા અત્યારે જે હસ્તી ભોગવે છે તેનું વર્ણન આ જગ્યાએ થવું ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. આ કન્યાશાળામા ગુજરાતી શરૂઆતની કેલવણિથી લઇને ઇંગ્રેજી સીકસ સ્ટાન્ડર્ડ સુધીની કેલવણિ આપવામા આવે છે.

ગુજરાતીમા બહુજ સમ્યતાઈ વાળા અને સાદા માસ્તરો છે, તેમજ તેમની વડી શિક્ષક તરિકે બાઈ ઘનકોર બાઈને નિમવામા આવેલ છે. તેમજ ઇંગ્રેજી કેલવણિ આપવામા પણ બહુજ ઉત્તમ પ્રકારની રચના કરવામા આવી છે. દેશીબાનુ ઘનકોર ઉપરાંત બીજી બહુજ કેળવાયેલી યુરોપિયન સ્ત્રી શિક્ષકોને પણ દાખલ કરવામા કરવો ભેઈતો મોહોટા પગારનો ખર્ચ કરતા નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજીએ પાછું પગલું ભર્યું નથી.

સદરહુ માણરાજ કન્યાશાળામા સર્વેથી વડી શિક્ષક તરિકે મીસ છુક અને તેની દેખ રેખ તળે બીજા ઇંગ્રેજ બાબુ મીસ એઈડાછુક અને મીસીસ મેઇડ મોન્ટસ વિગરે શિક્ષકો છે. આ કન્યાશાળામા ભાવાની અને તેને લગતી હિસ્ટોરીકલ ભૂગોળ ગણિત નુકશા વિગરેની કેલવણિ આપવા ઉપરાંત શારિરીક કેલવણિને પણ ઉત્તેજન મળવાને માટે કસરત કરાવવામા આવે છે. તેમજ ભરત કામ એટલું બધું સરસ શિખાવામા આવે છે કે જે ભેઈ સર્વ કોઇનું મનરંજન થયા વિના રહેજ નહીં. સદરહુ કન્યાશાળામા શિખેલી છોકરિયોની વાક્ય ચાતુર્યતા, નિર્મળ પ્રેમ, ઉત્તમ શ્રદ્ધ સંસાર ચલાવવાની ખુબી, પોતાના પતિ તરફની તેમના ધર્મ પત્ની તરિકેની સઘળી ફરજો બજાવવાની બેહદ લાગણી તેમજ મજકુર કન્યાશાળામા મેળવેલી ભરત કામ કરવાની શક્તિ વિગરે અનુભવમા આવતા ભાવનગર સંસ્થાનની સ્ત્રી કેલવણિને માટે ઉંચુ મત બાંધ્યા શિવાય ચાલતુંજ નથી.

માછરાજ કન્યાશાળામાં અંગબળ વિગેરે તમા પ્રકારે શારિરીક સ્થિતિ સુધારવાને 'કસરત' ! પુરસ્ક્રમને વખત નકાંમો ન લાગે તેને માટે શિખવાતી ભરતકાંમ વિગેરે કારિગીરી !! પતિ મનરંજન કરવાને શિખવવામાં આવતી સંગિત કળા, અને તેની સાથે સુર મિલાવી વિવેશ આનંદ લેવાને માટે વગાડતા શિખવવામાં આવે છે તે હારમોનિયા; ખ્યાનો વિગેરે સંગીત સાજા !!! ઉત્તમ મકાંન, સભ્યતાયુક્ત શિક્ષકો, તેમજ દેશી અને ઇંગ્રેજી સ્ત્રી શિક્ષકો, ઉત્તમ કેલવણિ, ઉત્તમ રચના, ઉત્તમ દેખરેખ, અને તેવીજ વ્યવસ્થા; સમગ્ર ખ્યાનમાં લેતાં અવલથી આખર સુધી સાફ સાફ તે બહુજ સાફ છે. ખરેખર કેલવણિની પાછળ નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજીએ જે કંઈ ખત અને આશ્ચર્યતામાં ગરકાવ કરી નાંખે તેવી અદ્ભુત લાગણિ પૂર્વક જે જે પ્રયત્નો કરી મનસ્વી જ્ઞાસા ખરમાલાવી બાહેર રીતે જે કંઈ કરી બતાવ્યું છે, તે સમગ્ર ખીજાં દરએક સ્ટેટોવાળાએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

મરહુમ મહારાજની કેલવણિની પાછળની બેઠક ખત અને પારાવાર વગરની મમતા અને તેના સંખંધે વ્યવસ્થા રાખવાની બહુજ ઉંચા પ્રકારની પદ્ધતિ વિગેરે નિહાળી કેલવણિ ખાતું જે સરકારની દેખરેખ તળે ચાલતું હતું તે પોતાની સત્તા છોડી દઈ ભાવનગર સંસ્થાનને લગતું કેલવણિ ખાતું નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજીના હસ્તકમાં ઇસ્વી સન ૧૮૬૨ ની સાલમાં મહારાજને સ્વતંત્ર રીતે ચલાવવાને સોંપી દીધું છે.

ઉપર પ્રમાણેની ગોંડળવાળાં માછરાજ કન્યાશાળા પ્રમાણે બીજી પણ દરએક કન્યાશાળાઓ મળી કુલ ભાવનગર સંસ્થાનમાં ૨૦ કન્યાશાળાઓ ચાલે છે, અને તેમાં સારા સભ્યતાઈવાળા સાદા અને પુખ્ત તેમજ સદ્ગુણી માસ્તરો અને તેમાં વડી શિક્ષકના હોદ્દા ઉપર સ્ત્રી માસ્તર નિમી સારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

ભાવનગર સંસ્થાનના કેલવણી ખાતા તરફથી ચાલતી ઉપર પ્રમાણેની સંખ્યાબંધ નિશાળો ઉપરાંત ખીજાં પણ ખાનગી માસ્તરોએ અને ગ્રહસ્થોએ સ્થાપેલાં સરસ્વતિ મંદિરો મોહોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. જેને પણ નામદાર મહારાજ સાહેબ સતેજ અને દૃઢતા બતાવવાને માટે વખતો વખત સારી મદદ આપતા જણાયા છે.

ઉપરની ખાનગી નિશાળોમાં મુખ્યત્વે ખોળા ધર્માદા નિશાળ છે. જ્યાં આગળ તદ્દન મુક્ત શિખવવામાં આવે છે અને જુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરવાની સગવડ છે. નવી ઇંગ્રેજી નિશાળ જ્યાં આગળ ઇંગ્રેજી ફોર્થ સ્ટાન્ડર્ડ સુધી અભ્યાસ કરાવવાની સગવડ છે અને તે શિવાય ભાવનગર તળે અને મહાલોના ગામોમાં પણ સંખ્યાબંધ નિશાળો હોવાથી તે તમામને ઉતેજન આપવાનું નામદાર મરહુમ મહારાજએ ઉચિત ધારી સંસ્થાન ભાવનગરમાં કેલવણિ આપવા સાફ લોકો પોતાના ખર્ચે જે નિશાળો સ્થાપન કરે તેઓને દરબારથી નાણાની મદદ જે કોઈ માગે તેને (ગ્રાન્ટેડ) નાણાની મદદ આપવાને ૧૭ કલમોનો એક ઠરાવ કુલીસ-કેપ કાગળની ચાર સાઇડ ઉપર છપાવી પ્રગટ કરી સર્વે લોકોની બાજુ માટે સવંત ૧૯૪૫ ની શાલના અશાઢ માસના ભાવનગર દરબારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આથી ગ્રાન્ટ મેળવવાની જ્ઞાસા પૂર્વક દરએક ખાનગી નિશાળના મહેતાજીઓ પણ પુરતી ખત અને લાગણી ધરાવતા થયા. તેમજ તેના વ્યવસ્થાપકોને પણ વિવેશ કાળજી રાખવાને ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છેજ. આ પ્રમાણે નામદાર મહારાજ સાહેબે ખાનગી નિશાળે વિદ્યાભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓની પણ ઉત્તમી ચાહી છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત વિદ્યા પણ પુનઃ સતેજ થાય તેની ખાતર મરહુમ મહારાજ સાહેબે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી છે, અને જેને પોતાના મરહુમ ભાઈ જીવાનસિં-

હુણા નામ સાથે જોડી જુવાનસિંહજી સંસ્કૃત પાઠશાળા આવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પાઠશાળાની ઉત્પત્તિ અથવા તે સંસ્કૃત ભાષાની કેલવણિનો પ્રચાર અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છી મજકુર શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને માટે ધણીજ ઉત્તમ પ્રકારની સગવડ કરવામાં આવી છે. જેમાંકે વિદ્યાર્થીઓને પોતાના આહાર દિ ખર્ચની પણ ફિકર દૂર કરવાને નામદાર મહારાજ સાહેબે એક ઠરાવ સંવત ૧૯૪૬ ની શાલમાં ચોક્કસ કરી તેને લગતો એક ધારો બાદરવા માસના ગેઝીટમાં સર્વે લોકોની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે હવે જેલવણિના સાધનો વિદ્યાભ્યાસ નિમીત્તે થવા ઉપરાંત વાંચન રૂપી કેલવણિનો પ્રચાર થવા નામદાર મહારાજ સાહેબે ઇ. સન ૧૯૮૨ ની સાલના ડીસેમ્બર માસની તારીખ ૩૦ મીના રોજ હાઇસ્કૂલની સામેની હસ્તી શાળા નજીક કાઢિયાંવાડના એ વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. કર્નેલ ખાર્ટનના નામથી ખાર્ટન લાઇબ્રેરી એવું નામ આપી લાઇબ્રેરીનો પાયો નાંખ્યો. જે લાઇબ્રેરી અત્યારે એક સરચુવાવસ્થાને લોગવતી માલમ પડે છે આ લાઇબ્રેરીની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ જાહેરના કર્યોમા ભાગ લેનારા ગ્રહસ્થાની એક કમીટી ઠેરવી તેને સોંપવામાં આવ્યું છે. હાલ લાઇબ્રેરીનું મકાન ડ્રા-સક્ષર કરી ઇમેજી બાંધ રકુલ ત્રાણ વિશાળ મકાનમાં લાઇબ્રેરી ગોઠવવામાં આવી છે. તેમજ લાઇબ્રેરી વાળા મકાનનો કેટલો એક વિસ્તાર વધારી જ્યાં આગળ નિશાળની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સદરહુ લાઇબ્રેરીમાં ઇંગ્લેજ વર્તમાન પત્રો અને ચૌપાનિયાઓ સઘળા મળી ૪૬ તેમજ ગુજરાતી વર્તમાન પત્રો અને ચૌપાનિયાઓ સઘળા મળી ૨૦ તેમની મોફિસો તરફથી ખહાર પડતા મુદતસર આવે છે. તેમજ સઘળા મળી કુલ ઇંગ્લેજ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિગરે મળી લગભગ આશરે કુલ ૩૦૦૦ પુસ્તકો છે.

મજકુર લાઇબ્રેરીની વ્યવસ્થા રાખનાર કમીટીનું નામ વ્યવસ્થાપક મંડળી તરીકે રાખવામાં આવેલું છે. જેમાં નીચે લખેલા ગ્રહસ્થાને નિમવામાં આવ્યા છે.

જે. ક્રીનીખરા, એસ્કવાયર,	જે. જે. કણિયા એસ્કવાયર,
લલ્લુભાઈ શામળદાસ એસ્કવાયર,	અલ્લાદીન દેવજીભાઈ એસ્કવાયર,
જમસેદજી ન. ઉનવાળા એસ્કવાયર,	વનસવનદાસ રઘુભાઈ એસ્કવાયર.
ગોપાળદાસ બિહારીદાસ એસ્કવાયર,	
મોતીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એસ્કવાયર,	

તેમજ લાઇબ્રેરીને લગતા નિયમો અને પુસ્તકોના લીસ્ટ બુક પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે.

મજકુર વ્યવસ્થાપક મંડળીની દેખરેખ તળે એક મ્યુઝીયમ પણ સારી રચનાથી એજ મકાનના ઉપરના ભાગમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

સદરહુ મ્યુઝીયમમાં મુકેલી ચિત્રો ભાવનગર સંસ્થાનના નાણા પ્રકરણી સભાસદના તાબામાં ચાલતા જુના શોધ ખાતાની મારફતે મળી આવેલી તમામ વસ્તુઓ તેમજ તેમાં કેટલોએક વધારો કરી ઉત્તમ પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

જુના શોધખાતા તરફથી એક મ્હોટું જખરજસ્થ કદતુ પાંદ્રી મજબુત ખાંધણીનું કદાવર પુસ્તક ખહાર પાડવામાં આવેલું છે જેમાં જુના વખતના ઘણાખરા શિલા લેખો તેમને તેમ શિળા પ્રેસથી છાપી લીધેલા હાખલ કર્યા છે. શિવાય પણ ઘણુંજ જાણવા લાયક પ્યાંન આવેલું છે. તેમજ તે શિવાય મ્યુઝીયમમાં નીચે લખેલી ચિત્રો મુખ્યત્વે કરી ગોઠવવામાં આવી છે.

તાંબ્રપત્રો-તળાબ-ગોટાદ-મહુવા-કુંડડી-ટીમણા-ઓખામંડળ પાસેના ગામ મીક-
ણા-અમરેલી પરગણાના ગામ જળગામ તેમજ રાધનપુર વિગેરે તરફથી મળી આવેલા તાંબ્રી
પત્રો જેની કેટલીએક વિસ્તારથી વિગતો પણ મળી સાથેજ ગોઠવવામા આવેલી છે.

તેમજ જુદી જુદી ભાષાના ધણા ધણા શિક્ષા લેખોથી છાપેલા ધણી મ્હોટી લખાઈ
મ્હોળાઈવાળા ધણા ધણા નુકશાઓ પણ ગોઠવવામાં આવેલા છે. તેમજ જુદા જુદા લેખોવાળા
પાણીઓ તેમને તેમ ભેગા માટે મોબુદ રાખેલા છે. તેમજ કોઈ એક અગાઉનો રાજા કોઈક
મુનીના આપથી પથ્થર થઈ ગયેલો તેવું કહેવામાં આવે છે તે પથ્થર પણ મ્યુઝીયમના
હોલમા રાખવામાં આવ્યો છે.

તેમજ જુદી જુદી જાતના ભેગા લાયક પાંજરાઓ તેમની જાત ગામ અને ખાણોના
નામ સાથે ત્યાં આગળ રાખવામાં આવ્યા છે. તેની સાથે એક હરજીજાતના જનવરના માથાની
ખોપરી પાંજરા સાથે મળી જઈ એક મજબુત પથ્થર સરખી થઈ ગયેલી છે, તે શિવાય કેટ-
લાંએક ઝાડોના થડના મુળો પણ આખેહુલ પથ્થર સરખા થઈ ગયેલા છે. આ શિવાય જુદી
જુદી જાતની ઇંટો ચોરસ પથ્થરો શિક્ષાલેખો વિગેરે પથ્થરના કામતુ પણ ઘણું ઘણું ભેગાનું
છે અને તે ધરાબર સારી ઇમારતથી ગોઠવવામાં આવેલું છે.

તેમજ દરિયાઈ ચીજો પણ જુદી જુદી જાતની ચીરોડીઓ, નાની નાની અને મોહોટા
કદની વિશાળ છીપાનીઓ, પરવાળાની તારીફ કરવા લાયક કાંખળિ, શંખો, મુર્તીઓ બારિક
મીણી કોડિયો; વિગેરે દરિયાઈ ધણી ધણી ચીજો દરેએક પ્રકારની ગોઠવેલી જણાય છે. મહુવા
કુંડલા વિગેરે જુદા જુદા ગામની હાંતની કારિગીરી વિગેરે કામો તેમજ પીતળનો બંગો, અંકુશ,
સઘડિયો, દિવીયો, શિવાય સેંકડો પ્રકારની પિતળની ચીજો પણ છે. તેમજ સિતાર તંબુરા
ખરલ; મુગની કુંટી માંહેના મોતી, એવી એવી કદિ પણ ભેગાને નમળી શકે તેવી ચીજો
મજબૂર મ્યુઝીયમમા ગોઠવેલી છે.

તેમજ નામદાર મલ્લીકા માજજમા મહારાણિ કચસરેહિંદ વિક્ટોરિયા, પરસિવલ
સાહેબ, મીસીસ, પરસિવલ, બાર્ટન અને સ્વર્ગવાસી માજ દિવાન ગવરીશંકર ઉદયશંકર તેમજ
પ્રખ્યાત મીસી હસ્તિલાલ શિવાયના પણ કેટલાએક આવલાં આ એક સુંદર ચોરડામા ગોઠવવામાં
આવ્યા છે. અને તેની સામેના વિશાળ કબાટોમા દેશી સુતર, દેશી વણાટના લુગડા જેવા કે
લાવનગરની જેલમા બનેલું કાપડ અને કુંડલા પરગણાના વણકરોની વણેલી બહુજ ઉંચા પ્ર-
કારની કુમાશવાળી પછેરીયો વિગેરે. તેમજ જુદું જુદું બહુ પ્રકારનું રૂંડની વણેલી સુતર
કાંતવાની પુણીઓ વિગેરે પણ જ્યાં આગળ ગોઠવેલું છે. તે શિવાય બંદુકો છરાઓ, ભા-
લાઓ, ઢાલો, ઝુગિયા, તલવાર, મ્યાન, કટારો તેમજ એક બહુજ તારિખ કરવા લાયક નકશીદાર
અને છુપી બારિકી વાળો છરો વિગેરે હથિયારો પણ ભેગા માટે ખુલા છે. શિવાય પણ આ
મ્યુઝીયમમા ઘણું ઘણું ભેગાનું છે. આ જગ્યાએ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ફક્ત મજ-
બૂર મ્યુઝીયમની રચના એક વખત ભેંચેલી, જેથી જે કંઈ સ્મર્યમા રહ્યું તે પ્રમાણેના સંક્ષિપ્ત
ખ્યાનની સુસ વાંચનારાઓ માટે આ જગ્યાએ ટુંકી નોંધ કરવામાં આવી છે.

સદરહુ લાઇબ્રેરી તેમજ મ્યુઝીયમની વ્યવસ્થાને લગતો તમામ ખર્ચ નામદાર મરહુમ
મહારાજ સાહેબપોતેજ આપતા હતા તેમજ કાયમ રાજ્યની તિજોરી માંહેથીજમળે તેવો
બંદોબસ્ત છે. અને સદરહુ લાઇબ્રેરીના મેમ્બરોનું લવાજમ વિગેરે પેદાશ લાઇબ્રેરીને ખાતે
મોકલમા જમે થાય છે. સદરહુ લાઇબ્રેરી તેમજ મ્યુઝીયમની વિશેષ વિશેષ ઉત્તતી થવાને માટે

મરહુમ મહારાજ સાહેબે કેટલીએક બક્ષીસો આપેલી છે. જે કે યોગ્ય વખતે ખચવાને માટે રાખવામા આવેલી છે. એવી એવી રીતે કેલવણીને લગતા અનહદ પ્રયત્નો મહારાજ સાહેબે કરેલા છે.

નામદાર મહારાજ સાહેબે સ્વરક્ષક ભૂમી ઉપરનીજ કેલવણિની ઉમ્મતી ઇચ્છી છે તેમ નથી. તેમના સખાવતિ ભરેલા ઉદાર દિલની બક્ષિશ મેળવવાને માટે કેલવણિ પ્રચાર પ્રયત્ને ચાલતા પરાઇ હદ ઉપરના ખાતા માંહેનુ પશુ કોઇકજ ખાતુ કમનસીબ રહ્યું હશે.

તેઓ નામદારે જુદા જુદા બહારના કેલવણિ ખાતાને બક્ષિસો આપેલી છે તે માંહેની કેટલીએક નીચે પ્રમાણે છે.

- રૂ. ૩૦૦૦૦ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજને વિદ્યાભ્યાસના સમયમા લેટ આપ્યા.
- રૂ. ૧૦૦૦૦૦ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમા વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત કરી કોલેજને છેલ્લી સલામ કરવા ખાદ પોતાના રાજ્યની તમામ લગામ સ્વહસ્તમા લીધાની ખુશાલી બદલ રૂપૈયા એક લાખ ૫૦ સન ૧૮૭૬ મા રાજકોટ રાજ્ય-કુમાર કોલેજને માટે પોતાના ઉદાર જીગરથી ઉત્સાહ પૂર્વક લેટ દાખ-લ મોકલ્યા.
- રૂ. ૫૦૦૦ મુંબઇ ગ્રાન્ડ મેડીકલ કોલેજને બક્ષીસ.
- રૂ. ૧૨૫૦૦૦ રાજકોટ ક્રીટિંગ રાજકુમાર કોલેજમા પડતી અડચણો દુર કરવા માટે એક મ્હોટો હાલ વધારીને બંધાવ્યો.
- રૂ. ૧૨૦૦ મુંબઇની નેટિવ જનરલ પુસ્તકાલયને.
- રૂ. ૩૦૦ મુંબઇની એલેકઝાન્ડર સ્કુલને.
- રૂ. ૨૦૦ મુંબઇમા ફાર્ટ રિડીંગ રૂમને.
- રૂ. ૨૦૦ મુંબઇની સામુન મેકેનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટને.
- રૂ. ૨૦૦ થિસ્ટ્રીક નાઇટ સ્કુલને.
- રૂ. ૧૦૦ સોસાયેટી સેન્ટવિનસેન્ટ ડીપાલને.
- રૂ. ૧૦૦ કાંદવાળા મ્હોલા લાઇબ્રેરીને મુંબઇ.
- રૂ. ૧૦૦ પુનાની ઇન્સ્ટીટ્યુશનને.
- રૂ. ૧૦૦ ઇન્ડો બ્રિટીશ ઇન્સ્ટીટ્યુશનને.
- રૂ. ૧૦૦ મુંબઇની આર્યજ્ઞાનવર્ધક લાઇબ્રેરીને.
- રૂ. ૫૦ મુંબઇમાં હિંદુજ્ઞાનવર્ધક લાઇબ્રેરીને.
- રૂ. ૧૦૦૦ મુંબઇ આર્યસમાજને.
- રૂ. ૧૦૦૦૦૦ લંડનની નોર્થ જ્યુક કલબને.
- ૫૦ માઉન્ટ રોડ લાઇબ્રેરીને.
- રૂ. ૧૦૦૦૦૦ લંડનની કેપ્રીજ યુનીવર્સીટીને.
- રૂ. ૨૦૦૦૦ મુંબઇમા ગુજરાત કોલેજને.
- રૂ. ૫૦૦૦ સિંધીયા કોલેજને.
- રૂ. ૧૦૦૦ મહાભારતનુ ભાષાંતર કર્તાને.
- રૂ. ૧૫૦ સુરત રિપન રિડીંગ રૂમને.
- રૂ. ૮૦૦ પુના ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલને.

૩. ૧૦૦૦૦ વજવાંણુ ગિરાસિયા સ્કુલને.
૪. ૩૦૦૦૦ સ્ત્રી તબીબ ડાક્ટરને કેલવણિ આપવા માટે મહાભળેશ્વરથી સરકારની લેખીત પરવાનગી સાથે.
૫. ૫૦૦૦ સુ'ખઇમા બિકેટોરીયા જ્યુબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મકાનમા મહા-રાણીનું આવકું મુકવા માટે.
૬. ૫૦૦૦ સુ'ખઇ એલફ્રિસ્ટન કોલેજને. તે શિવાય બીજી કેટલીએક જગ્યાએ મરહુમના તરફથી પુના ઇનસ્ટિટ્યુટ કોલેજ, સ્કુલ ઓફ આર્ટિસ્ટિ વિ ગેરેમા સ્કોલરશીપ આપવા માટે પણ કેટલીએક રકમ બકી છે.

ઉપર પ્રમાણે લગભગ સાડા પાંચ લાખ કરતાં વધારે રૂપિયાની પાદશાહી બરેલી ગં-જાવર સંખાવત નામદાર મરહુમે બાહારના કેલવણિ ખાતા પાછળ પણ કરેલી છે. તેમજ તે ઉપરાંત પોતાના જન્મોત્સવ પ્રસંગે પણ કેલવણી પરત્વે સંખ્યાબંધ સંખાવતો કરેલી છે અને જેનો સમાવેશ આશિર્વાદ પ્રકરણમા કરવામા આવશે. તેમજ લાવનગર સંસ્થાનના કેલવણિ ખાતા પાછળ થાકુ ખર્ચ તરિકે લગભગ દરેકેક વર્ષે અર્ધો લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. આ બધું મરહુમ મહારાજ સાહેબની કેલવણિ પરત્વેની શુભાભિલાષા કેટલે દરબજે મજબુતી પૂર્વક સાબિત કરી આપે છે તેને માટે અમારે વિશેષ કશું પણ બોલવાની અવશ્યકતા રહેતી નથી.

પ્રતિય પ્રકરણ સમાપ્ત.

દાસ પ્રકળ.

મહારાજ સાહેબે કરેલા બોહોળા પ્રવાસને લખતું વર્ણન.

નામદાર મહારાજ સાહેબે ગુજરાતી અને ઇંગ્લેન્ડ કેલવણિ મેળવી અને તે પછી અનુભવિક કેલવણિ દેશાટન કરવાથી સંપાદન થાય છે તેમજ દેશાટન કરવાથી ખીબા પણ બહુ બહુ ફાયદા થાય છે તેવું તેઓ માનવા લાગ્યા હતા.

પ્રિયતામ વાંચનાર !!

દેશાટન ! આ વિષય ઉપર થયેલા બ્યાખ્યાનો તમે અવધુ કર્યા હશે, તેમજ તેવા ઉચ્ચ વિષય પર થયેલા પ્રબળ કલમના સુર રસમય અને છટાદાર લેખો વાંચવાને પણ ખની આનંદ હશે. અને તેવા ઉચ્ચ લેખોના જુસ્સા વાંચનાર મહાશયોને આનંદ ફાયદા અને લાભ જનક નહીં લાગ્યા હોય તેવું તો સંભવતું નથીજ.

દેશાટન કરવાની સર્વ કોઈને સંપૂર્ણ જરૂર છે તેવું તો વાંચનારાઓના ખ્યાલ માહ-શેજ. પરંતુ યોગ્ય કેલવણિ લીધા વિનાનું જે દેશાટન કરવું તે તો કાંઈ કામનું નથી. તેનું નામ દેશાટન નહીં પણ ખરેખર રત્નપાટ કહિયે તો કંઈ જોડું નથી. કેલવણિ વિનાનું દેશાટન કરવું તે તો એક આખલાના બ્રહ્મચર્ય જેવું છે. માટે કેલવણિ લેવી પરંતુ પ્રવાસ વિનાની કેલવણિ તે અધુરી કેલવણિ કહેવાય છે. માટે યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરવા બાદ અધુરી કેલવણિ પુરી કરવા નિમેલજ દેશાટન કરવાની અગત્ય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે નિશાળેથી શબ્દતા ઉઠી એક વખત જેમ તેમ ફરિ આવ્યા તેટલે બસ થયું. પરંતુ જીંદગી પર્યંત જેમ અને તેમ જરૂરના કામો કરી પુરસદને વખતે પ્રવાસ કરવાને આતુર રહેવું.

વળી દેશાટન કરવું તે આપણા આર્યાવર્તના અમુક ભાગમાજ મુસાફરી કરવી તેવો પણ દેશાટન શબ્દનો અર્થ નથી.

દેશાટન શબ્દ !! દેશ અને અટન એવા બે શબ્દ એકત્ર થઈ થયેલો છે. અને તે આપણી પુનીત સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. દેશ એટલે સર્વ કોઈ જાણે છે કે જેમ કેટલાએક ગામડાઓ મળીને એક પરગણું યા તાલુકો થાય છે, અને તેવા ધણા એક પરગણા મળવાથી સંસ્થાન થાય છે. અને તેવા ધણા એક સંસ્થાનો પ્રાંતો અને ઇલાકાઓ એકત્ર કરિયે ત્યારે દેશ એવું નામ અપાય છે.

દેશ એટલે એમ નહીં માનવું કે આપણો આર્યાવર્તજ દેશ, દુનિયા ઉપર ધણા ધણા દેશો પડેલા છે. અને તે અમારા વાંચનારાઓના જાણવામા પણ હશે.

હવે અટન ! અટન એટલે ફરવું. ત્યારે દેશાટન શબ્દનો યથાર્થ અર્થ એવો થાય છે કે તમામ દેશોમાં ફરવું અથવા પ્રવાસ કરવો. પછી સ્વદેશ કે વિદેશ તેનું કાંઈપણ ભિન્નત્વ પણ ગણવું નહીં. અને જુદા જુદા તમામ દેશોમા ફરવું. અને મુસાફરી કરવી તેનું નામજ દેશાટન કર્યું કહેવાય. ફરક જુમી ઇશ્વરનીજ બનાવેલી છે, અને દુનિયાના દરેએક ભાગમા ઇશ્વર સરખીજ નજરથી જુવે છે.

માહાફ આ લખવું માત્ર મહારાજ સાહેબને માટેજ નહીં પરંતુ વાંચનાર દરેએક મીત્રને માટે છે.

સમી મૂળી ગોવાલકી, વામે અટક કહા;
જાકે દિલમે સટક રહી, સોહી અટક રહા.

નામદાર મહારાજની દેશાટનની પાછળ બહુજ બુસ્સાદાર અને ઉચ્ચ પ્રકારની લાગણી હતી. તેઓની છન્દગીમાં તેઓએ ખેડાનો પ્રવાસ કરેલો છે.

નામદાર મહારાજને બચપણમાંથી જ વિદ્યવ્યાસ કરવાનો અત્યંત શોખ હતો તેજ પ્રમાણે સરસ્વતિના અંકુશનો અંગમા પ્રવેશ થતા પ્રવાસ કરવા પાછળ તેમની લાગણિ સતેજ થતી ગઈ હતી.

તેઓ પોતાની દશ વરસની નાની વયમાં રાજકોટ રાજકુમાર કેલેજનો પાથો નાખવાની ક્રિયામાં ભાગ લેવાને મરુદુમ માલુ દિવાન અવરીશકરની સાથે ગયા હતા. અને ત્યાંથીજ પરબારા ભરૂચનું પ્રદર્શન જોવાને સંચર્યા હતા.

ઈ. સન ૧૮૭૩ ના વર્ષમાં તેઓ નામદાર તે વખતના વોઇસરાય હોર્ડ નોર્થ બ્રુકને મળવા માટે મુંબઈ પધાર્યા હતા.

તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવાના ઇરાદા પૂર્વક નામદાર મહારાજ મેજર નટ સાહેબને સાથે રાખી સને ૧૮૭૫ ની શાલમાં ભાવનગરથી પ્રથમ મુંબઈ નગરી તરફ સિધાવ્યા હતા.

મુંબઈથી મધ્ય હિંદુસ્તાન અને ઉત્તરમાં પ્રવાસ કરવાના મનમુખાથી માર્ગ કમણુ કરવા માટે ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનીન્સ્યુલા રેલ્વે કંપનીના ભાગખાલા સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનમાં બેસવા સિધાવ્યા હતા.

હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી સઘળી રેલ્વેમાં આ રેલ્વે સહુથી પહેલી છે. અને તે સને ૧૮૪૪ ની શાલમાં કેટલાએક ઓપારિયોની સલાહથી આપમન નામના એક ઇંગ્લેન્ડ મંદુસ્થે એક અરજી તૈયાર કરી વિભાગતમાં ઇન્ડિયા હાઉસ નામની સલા ઉપર મોકલી. ઇન્ડિયા હાઉસમાં કેટલાએક વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વેકંપની સ્થાપવાની પરવાનગી મળી. જેથી આગગાડી ચાલુ કરનાર ઓપારી મંડળ સ્થાપન થઇ તેમજ લોહાની સડકો તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું.

ઈ. સન ૧૮૫૩ ના એપ્રિલ મહીનામાં મુંબઈથી થાણા મુખી આગગાડી તા. ૧૬ મી ના રોજ ચાલતી થઇ. તે પછી ધીમે ધીમે તૈયાર થયેલી એ રેલ્વે કંપનીની લંબાઈ ૧૨૬૮ માઇલ કરતાં વધારે છે. આ વખતે નામદાર મહારાજ સાહેબે મહારાણીના વડા શાહજહા સાહેબ નામદાર પ્રીન્સઓપ્ર વેલ્સની પણ મુલાકાત લીધી હતી. જે પછી નામદાર મહારાજ સાહેબ ભાગખલાસ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેસી પ્રવાસે સંચર્યા.

મુંબઈથી નાશિક, ત્રાંબક, જબલપુર, કાશી, લખનૌ, અયોધ્યાપ્રાંત, કાનપુર, કલકત્તા, આગ્રા, દિલ્હી, અલ્હાબાદ, ગ્વાલિયર, ઇંદોર, લાહોર, અમિતસર, હરિદ્વાર, ભરતપુર, મસુરી, મહાબળેશ્વર અને પૂના વિગેરે ઘણા ઘણા સંસ્થાનોમાં ફરિ બુદ્ધા બુદ્ધા ઇલાકાના લોકોના આચાર વિચાર જોયા, તેમની રીતભાત જાણી, તેમના છાત્રાઓમાં જાણવા લાયક થું થું છે અને તે કેવા પ્રકારનું છે તેની માહિતી મેળવી. પ્રવાસમાં જાણવા જોગ મોટા મોટા ડુગરઓ તે મધ્યેની નાસ્તીકને પણ આસ્તીક બનાવે તેવી શુદ્ધઓની કૃતિયો વિગેરે જિવિધ પ્રકારની રચનાઓ નિહાળી. માહાસાગર સરખી મોહોટી નદિયો નિરખી તેમની શરૂઆત અને મળવાની

જાઓ જાણી. જુદા જુદા પ્રાંતોના જુદા જુદા તીર્થોની માહિતી મેળવી. જુદા જુદા દેવાલયો અને તેના શિલા લેખો વાંચ્યા ઇતિહાસ આદિ તવારિખ પણ પુણ્ય પ્રયત્ન કરી મેળવી. વિગેરે દરેક પ્રકારે સ્તુતિપાત્ર અને ઉત્તમ રીતની મુસાફરી કરી ૪૦ સન ૧૮૭૬ ના માર્ચ માસમા પુનઃ સ્વભૂમીમા પધાર્યા હતા.

તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ને દિવસે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કૈથસરેહિંદ નામનો ખિતાબ ધારણ કર્યો તેની ખાતર દિલ્હીમા મોહોટો દબદબા ભરેલો ખાદશાહિ દરબાર ભરવામા આવ્યો હતો. તે પ્રસંગ પર નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજી રા. રા. ગવરીશંકર ઉદયશંકરને સાથે લઈ દિલ્હી ખાતે પધાર્યા હતા. આ વખતે મહારાજ સાહેબજી ઉમ્મર લગભગ ૧૬ વર્ષની હતી. પરંતુ તેમની તિવ્ર બુદ્ધિ ચાપલ્યતા અને ઉદારતા વિગેરેએ કરીને તેમની બહોળી કીર્તિ યોગરહમ પ્રસરિ ગઈ હતી. અને નામદાર મહારાજ માનજમા મહારાણી કૈથસરેહિંદ વિક્ટોરિયા તેમની ભારે કીર્તિ સાંભળી ધણજ સંતોષ થતા હતા આ વખતે જો કે તેઓ નામદાર મહારાજને સ્વતંત્ર સત્તા મળી ન હતી છતાંપણ તેમના ઉત્તમ પ્રયત્નો, સર્વોત્કૃષ્ટતા, નિરાભિનપણુ વિગેરે ઉંચ્યા પ્રકારની પ્રસંશનિયરાજનિતીભણુવામાનિપૂણતા પણુની હકિકત જગ ભહેર થઈ ચુકી હતી. જેથી દિલ્હીના આવા દબદબા ભરેલાં ખાદશાહી અને માતબર દરબારમા તેઓ નામદાર સ્વતંત્ર રાજ્યાધિકારિ થયા ન હતા છતાં પણ નામદાર મહારાણી મલ્લીકા માનજમા તરફથી તેમને એક સુંદર વાવડો બક્ષવામા આવ્યો હતો. તેટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓનું સાધારણ ૧૧ તોપોનું માન હતું. તેમા વધારે કરીને ૧૫ તોપોનું માન આપવાનું ભહેર કરવામા આવ્યું હતું. વળી આ પ્રસંગે વિવેશ આનંદની વાત એ છે કે તેજ પ્રસંગે આ સંસ્થાનના મરહુમ માલ દિવાન ગવરીશંકરને તેમની કાબેલિયત પુષ્ક પણ અને ખરેખરી ચાતુર્યતાને માટે સી. એસ. આઈનો માનવંતો ખિતાબ ધનાયત કરવામા આવ્યો હતો.

મરહુમ મહારાજની બચ પણુની એટલે બાધ્યાવસ્થાની ઉત્તમ કારકીર્દીને માટે તેમજ દિવાન ગવરીશંકરના ડાહ્યાપણુ ભરેલા કર્તવ્યો તેમજ પ્રસંશનિય પ્રકારે કરેલી દિવાનગીરીને માટે આ પ્રસંગે બનેલા માન અકરામના નવાઈ ભરેલા બનાવો તેઓ નામદાર મહારાજની અને ગવરીશંકરની ઉત્તમતાના નમુના તરિકે અથવા તો એક ચોક્કસ પ્રકારના સાક્ષી તુલ્ય છે. નામદાર મહારાજની ઉત્તમ કીર્તિની ગર્જનાની છોળોને સમાવેશ કરવાને અમોએ એક કિર્તી પ્રકરણ જુદુંજ પાડવાને પ્રયત્ન કિધેલો છે.

તા. ૧ જાનેવારી સન ૧૮૭૮ ના રોજ નામદાર મહારાજએ જુનાગઢની મુસાફરી કરી હતી. જ્યાં આગળ પણ તેમનો ધણેજ ઉત્તમ રીતે સત્કાર કરવામા આવ્યો હતો. તેમને ઇસ્તેક બાલ લેવાને માટે કુમારશ્રી બહાદુરખાનજી, મુખ્ય દિવાન મોકળજી ઝાલા વિગેરે સામે આવેલા હતા. તેમજ નવાખં સાહેબે પણ મુલાકાત લેવાં ધણેજ આનંદ બતલાવ્યો હતો.

નામદાર મહારાજ સાહેબે સ્વતંત્ર રાજ્યની લગામ ધારણ કરવા પછી પણ તેઓ નામદારનું મુંબઈ મહાબળેશ્વર પૂના સુરત અમદાવાદ રાજકોટ વિગેરે સ્થાનોમા કાયમ ગમન આગમન થયાજ કરતું હતું.

પ્રવાસ કરવા તરફ તેમને બહુજ પ્રીતી હતી. તેમજ જ્યારે જ્યારે તેઓ બહાર પ્રવાસે નિસરતા ત્યારે ત્યારે તેઓ નામદાર પાછળ પોતાની પ્રબળે કોઈપણ પ્રકારે દુઃખ ન પેદા થાય તેની ખાતર ધણેજ ચોક્કસ પ્રકારનો બંદોબસ્ત નક્કી કરીને જતા હતા. આપણુએક ઉત્તમ રાજ્ય કર્તાની ઉત્તમ પ્રકારની ખુબી છે.

આર્યાવર્ત દેશમા ચોખાળુ તેમણે બોહોળો પ્રવાસ કરવા પછી ૬૦ સન ૧૮૯૩ ના એપ્રિલ માસની તા. ૮ થીના રોજ હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડી ઇંગ્લંડ આદિ દેશમા પ્રવાસ કરવાને પોતાના બાહોશ તબિબ સલાહકાર ડાક્ટર બરબેરજી બહેરામજી અને તે શિવાય બિબ્લ કેટલાએક રિસાલા સાથે મુંબઈ બંદરના કિનારાપરથી સ્ટીમરમા સજ થઈ માર્ગમાં કેટલાંએક સ્થાનોએ જોતા જોતાં વિલાયત ગયા. જેમણે વિલાયત જઈ મહારાષ્ટ્રીના કુટુંબની તેમજ હિંદુસ્તાનપર થઈ ગયેલા જુદા જુદા સમયના ગવર્નર વાઈસરાય વિગેરે અધિકારીયોની તેમજ બિબ્લ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની મુલાકાત લીધી. કેટલાએક વરાળ ચંત્રથી ચાલતાં કારખાનાંઓ તેમજ બહુજ ઉત્તમ પ્રકારના ભવ્ય મકાનો વિગેરે જોયું. કેટલોએક જોઈતો અનુભવ મેળવ્યો. ઇંગ્લંડના જુદા જુદા પ્રદેશો માંહેથી તેમને બહુજ ઉમદા પ્રકારનું માન મળ્યું. કે'પ્રી-જ યુનિવર્સિટી તરફથી પણ ઘણોજ માનવતો એલ-એલ-ડી નો ખિતાબ મળ્યો.

એ પછી નામદાર મહારાજ કેટલીએક મુદતે એટલે એજ વર્ષના અક્ટોબર માસમા પુનઃ સ્વભુમીમા પધાર્યા હતા. ઇંગ્લંડમા મહારાષ્ટ્રીએ પણ તેઓ નામદારની મુલાકાત લેતા ઘણોજ આનંદ ખતલાવ્યો હતો.

આવા લાંબી મુદતના પ્રવાસને માટે પોતાની ગેરહાજરીમા પોતાની વહાલી પ્રજાને કશિપણ અડચણ ન થાય તેની ખાતર પોતાની વતી રાજ્યકારોબાર ચલાવનારી એક કમિટી નિમી હતી. જે કમિટીમાં રા. રા. મહેરબાંન દિવાન સાહેબ અને વડા સભાસદ આજમ વિકૃલદાસ શામળદાસ તેમજ જાહેર બાંધકામ ખાતાના સભાસદ મહેરબાંન આર-પ્રોક્ટર સિમ્સ સાહેબ અને ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા સી-એસ-આઇને નિમવામા આવ્યા હતા.

સરકાર પ્રકારે કારોબાર મંડળ નિમી પ્રજાને પુરતો દિલાસો આપી પોતે આ લાંબી મુદતના પ્રવાસે સંપ્ટીનું સૌહર્દ્ય નિરખવાને ભારતેશ્વરી મહારાષ્ટ્રીને વસવાના ઇંગ્લંડ દેશમાં ગ. મન કર્યું હતું. ઇંગ્લંડનો પ્રવાસ કરી પુનઃ સ્વભુમીમા આવ્યા બાદ પણ પાછા કલકત્તા વિગેરે સ્થળોમા તેજ વર્ષમા પ્રવાસે નિકળ્યા હતા.

ઉપર પ્રમાણે બોહોળો પ્રવાસ કરવા ઉપરાંત પોતાની દરેક પ્રજા અને પોતાનો તમામ મુલક-આબાદ છે કે કેમ ? તે તપાસ કરવાને નામદાર મહારાજને બેહદ જ્ઞાસા હતી. જેથી ૬૦ સન ૧૮૯૪ ની સાલમા એક મોહોટા દબદબા ભરેલા રિસાલા સહિત દિવાન વિકૃલદાસ રેવિન્ધુ કમિશનર લલુભાઈ શામળદાસ તે વખતના પોતાના તબિબ સલાહકાર ડાક્ટર બરબેરજી બહેરામજી પોતાના ખાનગી કારભારી સાકરલાલ સવાઈલાલ વિગેરે કેટલુંએક હજુરિયાત અને બિબ્લ અધિકારી વર્ગ સાથે નામદાર મહારાજ માહાલોમા ફરગ નિસર્યા હતા. ભાવનગરથી સિ-હેર ઉમરાળા-મોટાદ-ગઢડા-લીલીયા-કુંડલા-મહુવા-તળાજા વિગેરે સ્થાનોમા ફરિ લગભગ એક મહિને પુનઃ પોતાના પાયતબ્ત શહેર ભાવનગરમા પધાર્યા હતા.

૬૦ સન ૧૮૯૬ ના જાનેવારી માસમા તેઓએ વળી ફરિ વખત માહાલોમા ફરવા જવાને વિચાર્યું હતું પરંતુ લખતાં અત્યંત દિલગીરી અને ભારે ખેદ પેદા થાય છે કે અમારા નામદાર મહારાજ સાહેબે ભર યુવાવસ્થામા ઓગણચાળીશ વર્ષની ટુંક જીવનગી ભોગવી કાળ-અકની ગતીને આધિન થવું થયાથી સ્વર્ગવાસ કિધો છે.

इति चतुर्थ प्रकरण समाप्त.

રાજ્ય પ્રકરણ.

“મરહુમ મહારાજ સાહેબનો રાજ્ય કારોબાર.”

મરહુમ મહારાજન પિતા જસવતસિંહજી સ્વર્ગવાસી થવાથી નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજી તા. ૨૩ મી એપ્રિલ સન ૧૮૭૦ ને શનીવારના રોજ હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તખ્તનશીન થયા હતા. જે ક્રિયા તે વખતના કાઠિયાવાડના મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ અન્ડર સન સાહેબના હસ્તકથી કરવામા આવી હતી. જે વખતે સદરહુ ક્રિયામા ભાગ લેવાને પૂર્વ પ્રાંતના મહેરબાન આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન રસલ સાહેબ પણ પધાર્યા હતા.

નામદાર મહારાજ સાહેબની તે વખતે બાલ્યાવસ્થા હોવાના સળખે લાયક ઉમ્મર થતા સુધી સંસ્થાનનો રાજ્ય કારોબાર તેમના નામે ચલાવવાનો જોઈન્ટ એડ મિનિસ્ટ્રેટર સાહેબોથી ચલાવવાનો તા. ૨૬ જુન ૧૮૭૭ ના રોજ મુખ્ય ગવર્નર સરકારની ઇન્કૌન્સીલના સાહેબોએ ઠરાવ કરી તે હોદ્દા ઉપર ભાવનગર સંસ્થાનના જગત્પ્રસિદ્ધ દિવાન ગવરીશંકર ઉદયશંકર એજા તેમજ ઇ. એચ. પરસીવલ સાહેબને નિમવામા આવ્યા હતા.

ઇ. સન ૧૮૭૭ અને ૨૫ મી જાન્યુઆરીના રોજ મહેરબાન ઇ. એચ. પરસીવલ સાહેબની સોલાપુર ખાતે બદલી થવાથી તેમની જગ્યાએ પ્રથમ કેપ્ટન જોન ડબલ્યુ વોટસન સાહેબની અને તે પછી કર્નલ પાર સાહેબની નિમનોક થઇ હતી.

સદરહુ વર્ષમા એટલે ઇ. સન ૧૮૭૭ ના માર્ચ માસમા મહેરબાન ગવરીશંકર ઉદયશંકરને તેમની અસલ દિવાનગીરીની જગ્યાએ નિમી નામદાર મહારાજ સાહેબને કેપ્ટન જોન ડબલ્યુ વોટસન સાહેબની સાથે જોઈન્ટ એડ મિનિસ્ટ્રેટર તરિકે નિમવામા આવ્યા હતા.

નામદાર મહારાજ સાહેબ પોતાની સગિર વયમાંથીજ જે વખતમા પોતે જોઈન્ટ તરિકેની સત્તાપણુ ધરાવતા ન હતા તે વખતે પણ પોતાના કાળેલ અને પુખ્ત દિવાન ગવરીશંકરની મારફત રાજ્ય કારોબાર તરફ સાફ લક્ષ આપતા હતા. તેમજ ન્યારથી તેઓ જોઈન્ટ એડ મિનિસ્ટ્રેટર તરિકે નિયત થયા ત્યારથીતો અદભુત કાલજી અને ખેડલ લક્ષ આપતા જણાયા છે.

જોઈન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર તરિકે કેટલોએક વખત કામ કરવા બાદ નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજીને સન ૧૮૭૮ ના એપ્રિલ માસમા રાજ્યની તમામ સ્વતંત્ર સત્તા આપવાનો ઠરાવ બ્રિટીશ સરકાર તરફથી કરવામા આવ્યો હતો.

ઉપરના ઠરાવને અનુસરીને તા. ૬ ડી એપ્રિલ સન ૧૮૭૮ ના રોજ નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજીને સ્વતંત્ર સત્તા સોંપવાની માંગતીક ક્રિયા પોલીટીકલ એજન્ટ મી. પીલ સાહેબે બહુજ ઉમદા પ્રકારની ધામધુમથી ઉત્સાહ પૂર્વક કરી હતી.

સંસ્થાન ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબ રાજ્યોળ શ્રી તખ્તસિંહજીની પાકિ ઉમ્મર તા. ૫ એપ્રિલના રોજ થતાં તા. ૬ ડીને દિવસે તેઓ નામદાર સંસ્થાનનું કામ અને સઘળો રાજ્યકારોબાર સ્વતંત્રપણે કરવાને શરૂ કર્યું. તે બાબતની ક્રિયા તા. ૬ ડી એપ્રિલના રોજ મોહોટો દબદબા ભરેલો માતબર દરબાર ભરી નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રસંગે ભરેલા દરબારમા કાઠિયાવાડના જુદા જુદા રાજવંશીઓ તેમજ જુદા જુદા

દા સ્ટેટોના પ્રતિનિધીઓ અને ખીલ બહુ બહુ સદગૃહસ્થો દેશી બેપારી મંડળ અમીર ઉમરાવો વિગેરે આગળથી આવી પોત પોતાની નિમેલી જગ્યાએ બિરાજમાન થયા હતા.

તે વખતના દિવાન શ. શ. મહેરબાન ગવરીશંકર ઉદયશંકર સી-એસ-આઇ મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને લેવા ગયા હતા તેમની સાથે તેઓ નામદાર બરાબર સવારના સાત કલાકે દરબારમા પધાર્યા હતા. તે વખતે તોપના ૧૧ બહાર કરી તેઓ નામદારને માન આપવામાં આવ્યું હતું.

નામદાર પોલીટીકલ એજન્ટ મહેરબાન પીલ સાહેબની સાથે રાજ્યસ્થાનિક સભાના પ્રેસીડેન્ટ મહેરબાન મેજર વાટસન સાહેબ, જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર મહેરબાન કરનલ પાર સાહેબ, ગોહેલવાડ પ્રાંતના આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ મહેરબાન કરનલ પરસીપ્રીટઝીરાદસ સાહેબ, સ્ટેટ ઇન્જિનિયર મીન્સ-પ્રોક્ટર સીમ્સ સાહેબ, સરવે ખાતાના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીન્સ કરનાન્ડીસ સાહેબ વિગેરે આવેલા હતા.

દરબાર ભરવાના દરવાજા સુધી મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને લેવા નામદાર મહારાજા સાહેબ પોતે પધાર્યા હતા. જ્યાં આગળ તેમનું મળવું થયું.

જે પછી નામદાર મહારાજા સાહેબની જમણી બાજુએ મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ કરનલ પીલ સાહેબ અને ડાબી બાજુએ કરનલ પાર સાહેબ એ પ્રમાણે બન્ને સાહેબો રહીને દરબારમાં ઉંચી બેઠક ગોઠવી જ્યાં આગળ રાજ્યાસન મુકવામાં આવ્યું હતું. તેના ઉપર નામદાર મહારાજા સાહેબને બેસાર્યા.

મહારાજા સાહેબની જમણી બાજુએ એક ખુરશી ગોઠવી મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ બિરાજ્યા. આ વખતે ૧૫ તોપનું માન આપવા સાથે બેન્ડવાજું પણ બહુજ ઉમંગથી વગાડવામાં આવ્યું હતું. તોપોના બહાર થઇ રહ્યા પછી મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબે એક અસર કારક છટાદાર અને ઉત્તમ પ્રકારનું લાખણ આપ્યું હતું જે કે આ જગ્યાએ અમે દાખલ કરિયે છઇયે.

“મહારાજા રાઓળશ્રી તખ્તસિંહજી

આપની બચગી અને વિદ્યાભ્યાસના સમયનો સૂર્ય ગઇ કાલે અસ્ત પામ્યો, અને આજે જે સૂર્ય ઉગ્યો છે, તે તમોને તમારા વડવાઓના રાજ્યાસન પર બુવે છે. જેના માનપાન અને ફિકર તથા બુમેદારી તમો જીન્દગી પ્હોંચે ત્યાં સુધી ભોગવો. તમારા શહેરમા આજે મોહોટી ખુશાલી પ્રસરી રહી છે. તેમા ભાગ લેવાને હું પણ ખુશી થઇશ. પરંતુ મેં જે તમોને આ દિવાનખાનામા તમારા પિતાના ઘુંટણ આગળ રમતા જોયા છે તેટલા માટે મારે તમને કેટલાએક ગંભીર વિચારો જણાવવા જોઇયે. તમે બચગીમાંથી મોહોટા થઇને માણસ થયા, મેં તમને કોલેજમા માન સાથે લખુતા જોયા છે. હું જાણું છું કે તમે મેથર્સ પરસિવલ, વાટસન, પાર, નટ અને મેકનોટનના નામને પ્યારથી યાદ કરતા હશો. જેની શિખામણથી તમારા ઉદાર અને ચમકાર ભરેલા મન ઉપર કેટલીએક સારી અસર થઇ હશે. પણ આપણે ભાવનગરના રાજ્યની શરૂઆતની તવારિખ વિષે કેટલુંએક બોલીએ. આ રાજ્ય પહેલું ધણુંજ નાહાતું હતું. તે વારે તમારા વડવાઓ સિહોરથી આવીને રહ્યા હતા. તેને આજે કેટલાએક વર્ષ થયા. જ્યારે ભાવનગર કાઠિયાવાડમા પહેલા નબરનું રાજ્ય થયું તેનો વિચાર કરો. બ્રિટીશ સરકારને તમારા તરફથી મરાઠાઓ જોડે ધણાક બંદોબસ્ત કરવા પડ્યા. જે કે હજુ પણ ચાલે છે. તમે તમારા રાજ્યની આબાદાની તરફ હમેશાં લક્ષ રાખશો. એ રાજ્યપર

તમારો સ્વતંત્ર અખત્યાર છે. એમા તમારે માથે કોઈ છે નહીં. માટે ખુબ સંભાળીને કામ લેજો; કેમકે તમને ઘણા એક ઠગી જનારાઓ પણ મળશે. તેઓ તમોને કંઈ કંઈ વાતો સમજાવશે, અને તમારા વખાણ કરીને પોતાનું કામ કહાડશે. તો જો કે તેવાનો તમે બરોસો નહી કરશો. તમારે કામ કાજમા સઘળી વખતે દયાનો ગુણ વાપરવો જોઈએ. એ ગુણ રાજાના મનમા પોતાનું તજ કરીને બેસે છે. તેઓ ઓસની મિશાલે આકાશેથી ઉતરી આવે છે. પણ કોઈ જ્યારે તમને દયા બતાવાનું કહીને ઇન્સાફથી દુર જવાનું કહે ત્યારે તમારે સમજવું કે તે માણસને પોતાનું કંઈ કામ કહાડવાનું છે. તમારે સઘળા કામોમા આગેવાની લેવાની છે. પણ તમે તમારા અંતઃકરણને દોસ્તવા દેજો, તમે કોઈનું સાંભળશો નહીં. તમને વ્યાજબી સલાહનો ખપતો પડશેજ; કેમકે હજી તમે ઉધરા છો. તમે જીન્દગીની નિશાળમા હજી હાલ પેઠા છો. તમને કોઈ તમારા પારકા સંબંધમા છુટ ન હોવાનું સમજાવીને અસંતોષ કરવા માગેતો તેને સાંભળશો નહીં; કેમકે પારકો સ્વતંત્ર સંબંધ હોવાથી સુખ થતું નથી. જેના હાથમા હાલ એ અખત્યાર છે. તેની કેવી દશા છે, તેપર જીવો. યુરોપમા ૧૮૫૪ ના વર્ષથી લડાઈપર લડાઈ ચાલી આવે છે. તેથી તમે ખાલી છો. એ સુલેહનું સાફ પરિણામ છે. તમે તમારા રાજ્યની વહેપારમા ચઢતી કરવાને ખતિલા રહેશો તો તેથી તમે જે શહેરના સ્થાપનાર, ભાવસિંહજીએ લેને માટે ખર્ચું છે તે ખર લાવશો. તમે માર્કસ ઓરિલિયસ કે અકબરનો થવાના નથી, પણ તમે તેના જેવા કામો કરવાને લાલચ રાખશોતો વ્યાજબી ગણાશે. તમે જે કરશો તેને માટે ઇજ્જતની મહારાણીને અને તમારા અંતઃકરણમા પરમેશ્વરના જવાબદાર છો.

ઉપરના ભાષણનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં નામદાર મહારાજ સાહેબે નિચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું હતું.

“મારે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર, જેમણે મારા શોક કરવા લાયક માનવંતા મરહુમ પિતાની ગાદીનો વહીવટ મારી બચગીમા આવી સરસ રીતે ચલાવ્યો, અને હાલમા મને ગાદિપર બેસાડ્યો છે, તેનો અંતઃકરણથી આભાર માનવાનો છે. હું મારા આગળથઈ ગયેલાઓની પંક્તી પ્રમાણે ચાલીશ, અને સરકાર સાથે વફાદારીથી વર્તીશ, અને આ પ્રસંગે ગાદિયે બેસાડવાની જે ક્રિયા થાય છે. તે મી. પીન્ડનેજ હાથે થાય છે. તેથી મને ખુશી પેદા થાય છે. કેમકે એ કાઠિયાવાડનો ખેરખાહ, અને મારો તથા માહારા રાજ્યનો આદ્યો આવેલો અસલથી વ્યાજબીનો ચાહનાર છે. હું મેશર્સ પરસિવલ, વોટસન અને પાર ફરેક જણનો આભારી છું. કે તેમણે માહારા રાજ્યનો જોડેલો વહીવટ આવી સરસ રીતે પ્રમાણીક પણાથી અને સંતોષ ઉપજો તેમ ચલાવ્યો. હું આ રાજ્ય કાર્યભારમા તેઓને દોરવનાર તરિકે ગણીશ, અને મને કાંઈ જરૂર જેવું માલમ પડશે ત્યારે હું પોલીટીકલ એજન્ટની ખુશીની સાથે સલાહ પૂછીશ. હું જે તમો સઘળા આજે તરફી લઈને અહિયા એકઠા થયાછો તેને માટે આભાર માનું છું, અને મને એવી આશા છે કે મારા કાર્યભારી મી. ગવરીશંકર મને તેવો આ રાજ્યના લાભની ખાતર અત્યાર સુધી જેવી રીતે રંજ ખેંચતા આવ્યા છે. તથા મદદ કરતા આવ્યા છે, તેવોજ રંજ ખેંચવામા તથા મદદ કરવામા તૈયાર રહેશે.

ઉપર પ્રમાણે ભાષણ થઈ રહેવા બાદ સર્વ કોઈના તરફથી નામદાર મહારાજ સાહેબને સુભારકબાદી મળી હતી. જે પછી યુરોપિયન મંડળ વિદાય થયું હતું.

આજે ભાવનગર શહેરની પ્રજામા પણ ચોખાણુ આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. ઘેર ઘેર તોરણાદિયે માંગલીક પ્રસંગને દેહિયમાન કિધો હતો. આ મિલાવડામા શહેરના સંખ્યા-

અથ હિંદુ તેમજ મોહોમેદન ગ્રંથોથી પણ લાગ લીધો હતો. પ્રજા વર્ગ તરફથી તેમના પ્રતિનિધી દ્વારા હિંદુ અને મોહોમેદનો તરફથી માન પત્રો આપવામાં આવ્યા હતા તેમજ કાબૂ રચનાના કુશળ કવિયોયે પણ આ પ્રસંગે પોતાનો હુલાસ બહાર કઢ્યો હતો.

એ સમયે થઈ રહેલા બાદ આ માતબર મીલાવટો વિસરન કરવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે રાજ્યની તિબેરીયા ૫૧૮૬૪૨૨) રૂપેયા રોકડા મહારાજ સાહેબને સોંપવામાં આવ્યા હતા.

મરફુમ મહારાજના સમયમાં સુધરેલું રાજ્ય, “બંધારણ.”

ન્યાયસ્વાતું.

રાજ્યનો ખરેખરો આધાર ન્યાય ઉપર છે. જેમકે પૃથ્વીનું ભુષણ રાજ છે તેવીજ રીતે રાજનું ભુષણ તેમનો નિર્મળ અને ઉત્તમ પ્રકારનો ન્યાય છે. રૈયતની સુખમય સ્થિતિનું સાધન અને દરેકેક જાતની આબાદી સર્વેનો ચોખ્ખો ઇન્સાફ મળવા ઉપર આધાર રહે છે.

બાવનગર સંસ્થાનમાં ન્યાય ખાતાનું ધોરણ મહારાજ જસવતસિંહજીના વખતથીજ ધારાઓના નિયમ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવતું હતું જે કે તે-તે વખતને માટે કદાપિ યથાસ્થિત ગણાય તો પણ હાલના સુધરેલા જમાનાને માટે તો સંપૂર્ણ સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાને બસ કહેવાનું બની ન શકે.

નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજીના વખતમાં ન્યાય ખાતામાં જે કંઈ જબરજસ્થ સુધારો કરવામાં આવેલો છે તે ખરેખર બાવનગર સંસ્થાનની પ્રજાને બહુજ આનંદ સાથે મગરૂર ધવાનું છે કે બાવનગર સંસ્થાનનું ન્યાય ખાતું ઇશ્વર સરકારના ન્યાયખાતાની સાથે હરિકાઈ કરી શકે તેવું ઉત્તમ અને મજબૂત છે. અને જે કે આખા હિંદુસ્તાનના દરેક નાના મોટા તમામ સંસ્થાનોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણિયે તો વગર અંદશે ગણિ શકાય તેવું છે. જેમ કહેવત છે કે રામ રાજ્યમાં બકરા અને સિંહ એક ચોવારે પાણી પીતા હતા. પરંતુ તે વાતનો માત્ર કદાચિત છે. અને કદાચ ખરિ હોય તો પણ નજરે નહીં દીઠેલી તેવી છે. પરંતુ નામદાર મહારાજ તખ્તસિંહજીના ધર્મસન પાસે બકરી જેવા ગરીબ અને સિંહ સરખા માતબર સરખો લાલ એક સરખી રીતે પામી શક્યા છે. અને જે કે સર્વ કોઈના જાણવામાં તેવા ઘણા દાખલા બની આવેલા છે.

નામદાર મહારાજએ ઇન્સાફને ખરેખરો રાજ્યનો ચોક્કસ સ્થંભ ગણેલો છે. અને તેમણે ન્યાય ખાતું સુધારવા પાછળ બેઠા મમતા અને અદભૂત કાળજી બતાવેલી તેમજ તેઓને ઇશ્વર પ્રતેહ પણ પમાળ્યા છે. જેનું કે અનુકરણ કરવાને બિનચોને જરૂર જણાય છે.

નામદાર મહારાજએ જુદે જુદે પ્રસંગે પ્રજાપયોગી કાયદાઓ રચાવ્યા છે અને જે પોતે બહુજ બારિકીથી તપાસ્યા છે. તેમજ પ્રજાને માટે સાનુકળ હોય તેટલાજ મંજૂર કરી પ્રજાની જાણ માટે છપાવી પ્રકટ કરી બહારમાં મુક્યા છે.

અને તેમાં પણ વખતોવખત ઘટતો ફેર ફાર સુચવ્યો છે. અને જે કંઈ મંજૂર કરેલા ધારામાં પાછળથી સમયાનુસાર તેઓ નામદારને ફેરફાર કરવાનું જે કંઈ જણાતું હતું તે પ્રમાણે ફેરફાર કરી કરેલો ફેરફાર પ્રજાની જાણ માટે છપાવી બહાર રીતે પ્રસિદ્ધિમાં મુકતા હતા.

મહાલોભા પણ દિવાની અને ફોજદારી બન્ને પ્રકારના કેસો ચલાવવા અમુક હદ ખાંધી. વિદ્વાન માણસોને ન્યાયાધિશ નિમી ન્યાયની કોર્ટો સ્થાપી. ગામડાના માણસોને પણ ન્યાયની ખાતર ભાવનગર સુધીનો રજળ પાટો બંધ કર્યો છે. મહાલોભા જ્યાં જ્યાં એકેક કરતાં વધારે ન્યાયાધિશોની જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં મદદગાર ન્યાયાધિશો પણ નિમવામાં આવ્યા છે. અને ખુદ ભાવનગરમાં પણ દિવાની ફોજદારી બન્ને કામો ચલાવવાને જુદા જુદા ચાર ન્યાયાધિશો નિમ્યા છે.

મહાલોભા ન્યાયાધિશો તેમજ ખુદ ભાવનગરની અસલ કોર્ટોના ફેસલાથી લોકોનું મન અસંતુષ્ટ થયું હોય તેઓના કેસો ફરી તપાસમાં લેવાને માટે બે આસિસ્ટન્ટ સર ન્યાયાધિશો અને તેમણે કરેલા ફેસલાઓ માટે વડા ન્યાયાધિશની કોર્ટ પણ સ્થાપવામાં આવી છે. તેટલુંજ નહીં પરંતુ તેના ઉપર પણ લોકોને અપીલ કરવાનું બની આવે તેને માટે પોતાની સંમતી પૂર્વક આખરના ફેસલા થવા સાડે એક હજાર કોર્ટ સ્થાપી લોકોને પારાવાર સંતોષ પમાડ્યો છે.

ખુદ ભાવનગર અને મહાલોભાની અસલ કોર્ટોનું કામ ચલાવનાર ન્યાયાધિશોના બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પહેલા વર્ગના ન્યાયાધિશોને બે વર્ષ સુધીની સજા કરવાને અને ૫૦૦૦ રૂપૈયા સુધીના દાવા સાંભળવાને અખત્યાર છે. બીજા વર્ગના ન્યાયાધિશોને છ માસ સુધીની સજા કરવાને અને ૨૦૦૦ રૂપૈયા સુધીના દાવા સાંભળવાને અખત્યાર આપવામાં આવેલો છે. આવી અસલ કોર્ટોમાં કેટલાએક જુના અનુભવી અને કેટલાએકને નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાના સખાવતી ભરેલા અને ઉદાર દિલથી માતબર પગાર ખર્ચી મુબઈ યુનીવર્સિટી માંહેથી બી. એ. એલ. એલ. બી. ની ઉચ્ચ ડિગ્રી મેળવેલા વિદ્વાન સ્વતંત્ર અને પ્રમાણિક પુરૂષોને ન્યાયની લગામ કેટલાએક સોગંદ પૂર્વક પ્રમાણિક પણાથી અને નેક નિદાની કામ કરવાને આપેલી છે.

આસિસ્ટન્ટ સર ન્યાયાધિશો પણ બહુજ કાબેલ જુના વખતના અનુભવી અને બહુ બાહોશ પુરૂષોને નિમ્યા છે. તેમજ વડા ન્યાયાધિશો અનુક્રમે એવા એવા બાહાદુર નરોને નિમવામાં આવેલા કે જેમની સંપુર્ણ ખ્યાતિ થયા વિના રહિજ નથી. પ્રથમ વડા ન્યાયાધિશનું કામ કરનાર જયંતિલાલ વેણીલાલની વાખવાખી અને લારે પ્રસંશા સાંભળી કોઈપણ ખુશી થયા વિના રહે નહીં તેવી છે. અને તે પછી થયેલા વિદ્યારામ મોતીરામ સુરતવાળાના કામથી પણ મહારાજ સાહેબને અને પ્રજાને ઘણોજ ઉત્તમ પ્રકારનો સંતોષ પ્રાપ્ત થયો હતો.

વિદ્યારામના પેન્શન ઉપર રિટાયર થયા બાદ રા. બા. ઘેલાભાઈ જગજીવનદાસ સુરત નિવાસી દશા મોઢ વણિક ગ્રહસ્થને શરૂઆતમાં સાડા છસો રૂપૈયાના મોહોટા પગારથી તે હોદ્દા ઉપર નિમવામાં આવતા તેમના કામથી સંતોષ પામી મહારાજ તરફથી હાલ તેમને દર માસે લગભગ નવસો રૂપૈયા આપવામાં આવે છે.

મી. ઘેલાભાઈના તરફ લોકોનું વાસ્તવિક વલણ એટલું બંધુ ઉંચા પ્રકારનું તેમની સ્વતંત્રતાને માટે તેમના પ્રમાણિક અને નિસ્પૃહ તેમજ યોગ્ય દયાને માટે બંધાઈ ચુક્યું છે કે જેથી ઘેલાભાઈના લાગતા વળગતાઓને એક ઉત્તમ પ્રકારની મગફરી કરવા જેવું છે.

તેમજ હજાર કોર્ટમાં જ્યાં આગળ નામદાર મહારાજ સાહેબની સંમતીથી ફેસલા કરવામાં આવે છે અને જે આખરના ફેસલા ગણાય છે, ત્યાં આગળ બહુજ બાહોશ ધારાના હિમાયતી એમ-એ-બારિસ્ટર એટ-લો મી. જે-જે-ગજંદરને નિમી ન્યાયખાતું એવું નિર્મળ અને પ્રસંશનિય બનાવ્યું છે કે જેથી પ્રજાને મળતો ન્યાય અને સંતોષનું વર્ણન કરતાં જેનો પાર

આવી ન શકે. નામદાર મરહુમ મહારાજાએ ખુન વિગેરે ફોજદારી ગુન્હાના મોટા કેસોને લગતી તંપાસ આસેસરોની સન્મુખ ચલાવવાનો હુકમ કરી પ્રજા વર્ગને જુરીનો હક પણ બક્ષ્યો છે.

આવા ઉત્તમ પ્રકારના અધિકારિયોના હસ્તકમાં આવી ઉત્તમ રચના યુક્ત ન્યાયખાતુ સોંપી જેમ બહુજ મોહોટા ખર્ચે તેની ઉત્તમતાનો નમુનો કરવામાં મહારાજા સાહેબ ફતેહ પામ્યા છે, તેવીજ રીતે તેવી કોર્ટોમાં મુખત્યાર પણ લોકોના હિતની ખાતર વકિલ તરીકે કામ કરનાર પણ લાયકાતવાળા પુરૂષોની જરૂર ધારિ જુદે જુદે વખતે કેટલીએક પરિક્ષાઓ લઈ તેમાં પાસ થયેલાઓને વકિલ તરીકે કામ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી છે. આવી પરિક્ષા પ્રથમ સંવત ૧૯૩૫ ની સાલમાં કરવામાં આવી હતી અને તેમાં દસ ઉમેદવારો ફતેહમંદ ઉતર્યા હતા જેમના નામ ભાવનગર દરબારી સંવત ૧૯૩૫ ના માધમાસના ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેમને વકિલાત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. એજ પ્રમાણે ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૪૧ ની સાલમાં પણ પરિક્ષા કરવામાં આવી હતી. અને છેવટ પરિક્ષા સંવત ૧૯૫૦ ના વર્ષમાં થઈ હતી. જેને માટે ઉમેદવારોને તૈયાર થવાને માટે કેટલાએક મહિના અગાઉથી જાહેરનામું પ્રગટ કરી લોકોને જણાવવામાં આવ્યું હતું.

સદરહુ પરિક્ષા સંવત ૧૯૫૦ ના પોષ વદી ૧ સોમવારને દીવસે ઇં ૦ સન ૧૯૬૪ ના વર્ષમાં લેવામાં આવી હતી. જેમાં દાખલ થવાને બધા મળી ત્યાંથી ઉમેદવારોએ પોતાના ફાઈમો ભર્યા હતા.

મજકુર પરિક્ષામાં હીંદુ અને મોહોમેદન કાયદા, દીવાની કામ ચલાવવાની રીતનો ધારો, અને દાવાને લગતી મુદત સંબંધી કાયદા, કરાર આકટ અને ટોર્ટ શાસ્ત્ર, સ્પેશીયીક રીલીફ આકટ તેમજ મીલકતને લગતી વેચ સાટ અને દસ્તને લગતા કાયદા અને પુરાવઆકટ તેમજ આ રાજ્યમાં દસ્તાવેજો નોંધવા સંબંધના તેમજ સ્ટામ્પને લગતા કાયદા અને ભાવનગરના ફોજદારી તેમજ પોલીસના ધારા અને ફોજદારી કામ ચલાવવાની રીતનો ધારો વિગેરે પ્રકારની પરિક્ષા લેવામાં આવી હતી.

મજકુર પરિક્ષા લેવાને વડા ન્યાયાધિશ મહેરબાન વેલ્લાભાઈ જગજીવનદાસ, નસરવાનજી કરામજી મિરજાં, મનચેરજી નાહનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના મહેરબાન જ્યુડિશિયલ ખાતાના કાઉન્સીલર સાહેબના સેક્રેટરી અને મુરારજી આણંદજીની એક ખાસ કમીટી નિમવામાં આવી હતી અને સદરહુ કમીટીએ ત્યાંથી ઉમેદવારો માંહેથી અનુક્રમે નંબર વાર બત્રીશ ઉમેદવારોને પાસ કરી તેમના નામો ભાવનગર દરબારી ગેઝીટમાં જાહેર કર્યા હતા. જેઓને કે વકિલાતને લગતો ન્યાયની તમામ કોર્ટોમાં ધંધો કરવાને લખીતવાર સત્તા આપવામાં આવી છે.

સદરહુ કોર્ટોને લગતા નામદાર મહારાજા સાહેબે કેટલાએક નિયમો અને ધારાઓ રચી પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં અમારા જાણવામાં અને જોવામાં નિચે મુજબ ધારાઓ આવેલા છે. શિવાય પણ કેટલાએક હશે.

સંવત ૧૯૩૭ નો ધારો મહારાજા સાહેબે મંજુર કર્યો અને તે પ્રજાની જાણ માટે સંવત ૧૯૩૭ ના આઘીન સુદી એકમ શનીવારના ભાવનગર દરબારી ગેઝીટમાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સદરહુ ધારામાં સંસ્થાન ભાવનગર દરબાર શ્રીના મુલકમાં દીવાની કામના અસલ દાવા તથા અપીલોની અને હુકમનામાં બળવાની દરબારી શ્રી લેવા બાબતના ચાલતા ધારાઓ સુધારી અને ચોક્કસ કરવામાં આવેલા હતા.

સંવત ૧૯૩૮ ના કાર્તીક શુદ્ધ ૧ તા. ૨૪ અક્ટોબર ૧૯૮૧ ના ગેઝીટમાં આઠ કલમો ખુલાસાવાર લખી દીવાની કામમાં કેટલીએક બાબતો જોગ બાબતોનો સમાવેશ કરી પ્રગટ કર્યો. તેમજ એજ માસના ગેઝીટમાં હસ્તાવેજને લગતા કેટલાએક નિયમો પણ પ્રગટ કર્યા.

સંવત ૧૯૩૮ ના ચૈત્ર માસમાં રજીસ્ટર કરવા બાબતનો સંવત ૧૯૩૮ નો ધારો બીજો પ્રગટ કર્યો.

એજ વર્ષના ભાદરવા માસમાં ૧૯૩૮ નો ધારો ત્રીજો વરાળ ચંત્રથી ચાલતા રેલ્વે શિવાયના બોઇલરોને લગતો તેમજ કારખાનામાં ચાલતા ઇન્જીનોને માટે પ્રગટ કર્યો.

જે કે દરેક કારખાના ચલાવનારાઓને બાબતોની ખસુસ જરૂરનો છે. અને જેને અમે અહિયાં ઉતારી લઈએ છીએ.

- ૧ ભાવનગર ગાંડલ રેલ્વેના ઇન્જીનો શિવાય જેહના પ્રાઇમ મુવરો ગમે તેટલા ઘોડાના બળવાળા હોય તેવાં સઘળા સ્ટિમ બોઇલરોને આધારો લાગુ પડશે.
- ૨ બોઇલર આ શબ્દમાં કોઇ પણ વરાળ ચંત્રનો તથા તેવા વરાળ ચંત્રને જોડેલા ફ્લાઇવ્હીલનો તથા મહેલા ફ્લાઇવીંગરોટનો તથા ગરેડીનો સમાવેશ થાય છે. અને માલીક આ શબ્દમાં કોઇ પણ એજન્ટ અથવા ભાડે રાખનારનો સમાવેશ થાય છે.
- ૩ દરબારી ઇન્જીનિયર અથવા તેવો બિજો અમલદાર જેને કે દરબાર આ કામ માટે નિમે તેણે સઘળાં બોઇલરો તથા પ્રાઇમ મુવરો તપાસવાં. અને તેવું બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવર કેટલી મુદત સુધી તથા કેટલી હદ સુધીના પ્રેશર નિચે વાપરવું તે સંબંધીનું સરટીફિકેટ આપવાનો અધિકાર તે દરબારી ઇન્જીનિયરને અથવા તેવા બિજા અમલદારને છે.
- ૪ કોઇપણ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરના માલિકને તે બાબતનું સરટીફિકેટ મળ્યા વિના તે વાપરવાનો અથવા એવું સરટીફિકેટ મળેલું હોય ત્યારે તે મધ્યેની સરતોથી વિરુદ્ધ કે ફેરફાર રીતે વર્તવાનો અધિકાર નથી. અને સદરહુ બોઇલર ચલાવવામાં તેના સરટીફિકેટની સરત પ્રમાણેજ બરાબર વર્તવામાં આવે છે એ બાબતની પોતાની ખાત્રીને માટે હરકોઇ વખતે ચોખ્ખું જણાય ત્યારે તેને ચાલતે કામ જઈને જોવાનો દરબારી ઇન્જીનિયરને અથવા તેવા બિજા અધિકારીને અખત્યાર છે.
- ૫ કોઇ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવર જેહને માટે કે સરટીફિકેટનો અમલ ચાલતો નહીં હોય તે બોઇલર કે પ્રાઇમ મુવરના માલિકે તેને વાપરવાની અગાઉ તે વાપરવાના અથવા વાપરવું જારી રાખવાના ધરાદા સંબંધીના બબર દરબારી ઇન્જીનિયરને અથવા તેવા બીજા અમલદારને આપવા. અને તેમણે એવા બબર મળેથી સાત દિવસની અંદર એવા બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને તપાસવાને માટે સુર્યોદય અને સુર્યાસ્તની દરમિયાનનો એક વખત નિમવો. અને તે વખતે એ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવર તથા તેનો દરેક ભાગ સંભાળથી તપાસવો અને એવી તપાસ કરવામાં સઘળી વ્યાજબી સગવડતા તથા જે વ્યાજબી રીતે જોઇએ તે સઘળી બબર તેના માલિકે અથવા તેની તરફના માણસે આપવી.

કદાપી કાંઈપણ કારણથી નિમેલે વખતે દરબારી ઇન્જીનિયર અથવા તેવો બીજો અમલદાર તપાસ કરી શકે નહીં તો તે વખત વિતી ગયાથી એ બાબત તે બા-

ઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરના માલેકે કે તેની તરફના માણસે દરબાર હજુરમા અરજ કરવી. જેથી કે તેની જરૂરિયાત તપાસી તેને માટે દરબારશ્રી તરફથી યોગ્ય ખંદોબસ્ત કરવામા આવશે.

૬ એવાં બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરે તપાસ્યા પછી જો દરબારી એનજીનિયર અથવા તેવો બીજો અમલદાર તેની ખાતરી થાય કે તે સારી હાલતમા છે. તો તેવા માલેકને ઈંગરેજ સર્ટીફિકેટ નિશાની એ. તથા બી. ના નમુના પ્રમાણે આપવું. એ સર્ટીફિકેટમા તે બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને વાપરવાની મુદત લખવી. જે મુદત કે કોઇપણ બાબતમા બાર મહીનાથી જાસ્તી લખવામા આવશે નહીં. પરંતુ એ સર્ટીફિકેટની મુદત પુરી થયા અગાઉ કોઇપણ વખતે તે બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરના માલેકની અરજ ઉપરથી તેને તપાસીને જો તે બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવર સારી હાલતમા ચાલે છે એવી તેની ખાતરી થાયતો દરબારી એનજીનિયર અથવા તેવો બીજો અમલદાર તેને બીજું નવું સર્ટીફિકેટ બાર મહીનાથી વધારે નહીં એટલી જાસ્તી મુદતનું કરી આપવાને સુખત્યાર છે.

૭ જો સર્ટીફિકેટ આપવાની દરબારી એનજીનિયર અથવા તેવો બીજો અમલદાર ના પાડે તો તેમણે તપાસ્યાના વખતથી ધોવીશ કલાકની અંદર તે નાપાડવાના પોતાનાં કારણો સહીતના ખબરની નોટીસ માલેકને આપવી. અને તેથી જે માલેકને નુકશાન હોય તે એહવા ખબર આપ્યાની તારીખથી એક મહીના સુધીમા દરબાર શ્રીની હજુરમા અપીલ કરેથી તેવી દરેક અપીલ બાબત દરબારશ્રીની નજરમા જેમ ઉત્તમ લાગશે તેમ કરશે.

૮ કોઇ સર્ટીફિકેટ દબલબાલથી મેળવેલું હશે અથવા ભુલ ભરેલી રીતે કીંવા પુરતી રીતે તપાસ્યા વિના અપાએલું હશે અથવા સર્ટીફિકેટ આપ્યા પછી તે બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને કાંઇ નુકશાન લાગ્યું એમ માનવાનું કારણ હશે તો તે સર્ટીફિકેટ દરબારી એનજીનિયર અથવા તેવો બીજો અમલદારની નજરમા આવ્યા પ્રમાણે રદ કરીને તે બાબતનો રીપોર્ટ દરબારશ્રીની હજુરમા કરશે. અને એ પ્રમાણે સર્ટીફિકેટ રદ કર્યા પછી એવા બોઇલરને કીંવા પ્રાઇમમુવરને દરબારની ખાસ મંજૂરી શિવાય વાપરવું નહીં.

૯ કોઇપણ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરના માલેક જે કે યોગ્ય રીતે મેળવેલા અથવા અમલમા હોય તેવા સર્ટીફિકેટ વિના તે બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને વાપરશે તો તેવું સર્ટીફિકેટ મેળવ્યા વિના જેટલા દીવસ એ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવર વાપરશે તેટલા દરેક દીવસે તેને રૂ ૨૦૦)થી વધારે નહીં એવા દંડની શિક્ષા થશે અને એ પ્રમાણે દંડ થયા પછી પણ જો તે માલેક એજ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને વાપરવાનું જારી રાખશે તો તેણે જુદો ગુન્હો કર્યાનું ગણીને પહેલી વખતે તેના ઉપર થયેલી ગુનાહની સાબિતી પછીના જેટલા દીવસે સુધી તે ગુન્હો જારી રહે તેટલા દરેક દીવસે રૂ ૨૦૦)થી વધારે નહીં એવા દંડની શિક્ષા ફરી પણ કરવામા આવશે, અને એજ પ્રમાણે તે પછીને માટે પણ શિક્ષા કરવામા આવશે.

૧૦ દરએક બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને અંદરથી તથા બહારથી તપાસવું અને એવી દરએક કરવા ધારેલી તપાસ બાબત ઓછામાં ઓછા સાત દીવસની નોટીસ દરબારી એન્જિનિયરે અથવા તેવા બીજા અમલદારે આપવી. અને જો તેવી નોટીસ આપ્યા પછી મુક્કર કરેલી તારીખે બોઇલરો ઠંડા તથા સાફ નહીં હોય તથા પ્રાઇમ મુવરો તપાસવાને તૈયાર નહીં હોય તો અથવા તેના “ ફીટીંગ્સ ” ક્રીવા એસ્ટીંગ્સ કહાડી નાખવાની કરેલી કાંઈ માત્રણી જો કબુલ નહીં રાખેલી હોય તો એ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરોને ચલાવવાની મનાઈ દરબારી એન્જિનિયરે અથવા તેવા બીજા અમલદારે કરવી અને તે બાબતનો દરબારને રીપોર્ટ મોકલવો.

૧૧ દરબારી એન્જિનિયરે અથવા તેવા બીજા અમલદારે એક ઇન્ડેક્સ તથા રજીસ્ટર તથા ડાઇમેન્શીટસ રાખવાં અને બોઇલરોને ટેસ્ટીંગ કરવા માટે ટેસ્ટીંગ પંપ તથા ઇન્ડિકેટર તથા જેજીસ પુરાં પાડવામાં આવશે.

૧૨ મુઅઈના સને ૧૮૭૩ ના આક્ટ ૪ માની કલમ ૧૭-૧૬-૨૧ મી પ્રમાણે અથવા આ બાબતનો બીજો કોઈ આક્ટ ચાલતો હોય તે પ્રમાણે લાયકીનું સર્ટીફિકેટ જે માણસ પાસે હોય તેવા માણસને તેના એન્જિનિયર તરીકે જે માલિકે પોતાની નોકરીમા રાખ્યો નહીં હશે તે માલિકને કોઇપણ સ્ટીમ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને માટે સર્ટીફિકેટ આપવું નહીં અને એવા બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને ચલાવવાનું અથવા સંભાળવાનું એના જે એન્જિનિયરોના હસ્તક હોય તે એન્જિનિયરની કાયમી હાજરી શિવાય કદિપણ તેને ચલાવવા નહીં.

૧૩ સ્ટીમ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરનો કોઈ માલિક જેને વાસ્તે ઉપર પ્રમાણે લાયકીનું સર્ટીફિકેટ નહીં હોય તેવા કોઈ સખસના હસ્તકમા જો જાણી જોઇને ચલાવવાનું અથવા સંભાળવાનું રાખશે અથવા રાખવા દેશે તો તેવા માલિકે એવા દરેક ગુનાને માટે રૂ ૧૦૦૦ થી વધારે નહીં એવા દંડની અગર તે દંડ બદલ છ મહીનાથી વધારે નહીં એહવી બે માના ગમે તે પ્રકારની કેદની શીક્ષાને પાત્ર થવું પડશે.

૧૪ કોઈ સ્ટીમ બોઇલર અથવા પ્રાઇમ મુવરને ચલાવવા અથવા સંભાળવા સાફ જે એન્જિનિયરને નીમવામા આવે તે દરેકની નિમનોક દરબારી એન્જિનિયર અથવા તેવા બીજા અમલદાર પાસે નોંધવા માટે મોકલવી.

૧૫ લાયકીના સર્ટીફિકેટવાળાં એન્જિનિયરોને બોઇલરો અને પ્રાઇમ મુવરો નીચે પ્રમાણે સંભાળવા દેવામા આવશે.

પહેલા વર્ગના-એન્જિનિયરોને હરકોઈ બોઇલરો અથવા પ્રાઇમ મુવરો.

બીજા વર્ગના-જે નોમીનલ ૬૦ થોડાના બળથી વધારે નહીં એવાં બોઇલરો અથવા પ્રાઇમ મુવરો.

ત્રીજા વર્ગના-એન્જિનિયરો અથવા ડ્રાઇવરોને એન્જિનો અથવા બોઇલરો નોમીનલ ૨૦ થોડાના બળથી વધારે નહીં તેવા.

૧૬ આ નીચેના પ્રમાણે ગુનાહની ફરિયાદો દરબારી એન્જિનિયરે અથવા તેવા બીજા અમલદારે આ સંસ્થાનના વડા ન્યાયાધીશ રૂબરૂ કરવી અને એવી ફરિયાદો થ-

થેથી સંસ્થાનના ફાજદારી ધારા પ્રમાણે તેમણે પોતે તે બાબતનું કામ ચલાવવું. ધારામા બતલાવ્યા પ્રમાણે એ અને બીની નિયાંનીના ફાર્મ પણ નમુનાને માટે પ્રગટ કર્યા છે.

મજકુર સંવત ૧૯૩૮ નો ધારો ત્રીજો ઉપર પ્રમાણેનો વાંચી વાંચનાર મહાશયોને ધ્યાનમા આપું હશે કે દરબારી એ-જનિયરને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછી સત્તા આપવામા આવી નથી. તેમજ તે સાથે તેવા કારખાનાના માલિકોને પણ ઓછો હક બક્યો નથી. તેઓની સંભાળ અને તેઓને નુકશાની ન પહોંચે તેને માટે પણ કેવા ઉત્તમ પ્રકારના નિયમો ઘડવામા આવ્યાં છે.

સદરહુ ધારો મંજુર કરવાનો મહારાજ સાહેબનો ધરાદો એટલોજ હોવો જોઈએ કે આવાં બોઇલરો અને પ્રાઇમ મુવરોવાળાં કારખાનાઓનો મશનરિ સામાન ઘણીએક વખત ખરાબ થઈ જતાં અણચિંતવ્યા અકસ્માતો બને છે અને એથી ભારે નુકશાની પાવ છે. મશનરી સામાન ખરાબ થવાના કારણોમા લોફર અને બેદરકાર એ-જનિયરોની બેદરકારી ઘણીએ મોકલેલા જે કામ સંભાળવાને માટે તે કાંમ એક બાજુપર રહેવા કઇ પ્રતિનીધી તરીકેનો ફાંકો રાખી લોગવતા બાદશાહી વૈભવ અને મોજ મબહુ વિગેરે હાથ નિચેના અનુભવી અથવા ગમે તેવા માણસોથી કામ ચલાવી ઇ-જનિયરો બંગલામા બેસી ઇશક કરવામા પોતાનો માન અને મર્તબો માની કારખાના તરફવું ખતિલાપણુ છોડી દેવાથી મશનરિ સામાન ઘણે ભાગે વહેલો ખરાબ થઈ જાય છે તેમજ કેટલાએક નબળા મગજના એ-જનિયરો ગોખી ગોખી અથવા તો બીજી કેટલીએક પેરવીયો રચી મહા મુશીબતો વચે એકાદુ થઈ કલાસનુ સર્ટીફિકેટ મેળવી લાવે છે અને પછી લાગે વગે અથવા તો જુદી જુદી જાતના મસ્કાથી એજન્ટોને ખુશી કરી કોઈ એકાદ કારખાનામા ઇ-જનિયર તરીકે ઘુસી પડે છે. તેવા નાલાયકની દેખરેખ હોવાથી અને કેટલીએક વખતે ઘણો કાળ સુધી વપરાવવાના સખબે ખરાબ થઈ જાય છે. તોપણ માલિકોથી તેવું મશનરી કામ રદ કરી નવું ગોઠવતાં નાણુનો પુષ્કળ ખર્ચ થઈ જાય તેને માટે લોભને વશ થવાય તે તો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આવા કારખાનાનુ ખરાબ થયેલું મશનરી કામ નહીં બદલવાથી બહુ ભારે અને ચોહોટી ખરાબીના અકસ્માતો બને માટે આ ધારો પ્રબળના જનમાલના સંભાળની ખાતર અવસ્ય કરીને દાખલ કરવાની જરૂર હતી. વળી તેમા જોવાનુ એ છે કે આવી રીતે બોઇલરો વિગેરે તપાસવાનુ કામ નિયમીત મુદતે ઠરાવેલું હોવાથી અને નહીં તોપણુ તેવા જુદા જુદા કારખાનાઓ આ સંસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમા હોવાથી તપાસવા જનારા અમલદારની પાછળ કેટલોએક ખર્ચ થતો હશે. તેઓના માતબર પગારને લગતું દરબારી કામ પડતર રહેતું હશે, તેઓના તપાસેલા રિપોર્ટ અને સર્ટીફિકેટ આપવાના કામ માટે કલાર્કો રાખવા પણ પડ્યા હશે છતાં પણ બોઇલર ઇન્સ્પેક્ટીંગ ચાર્જ નામદાર દરબારશ્રીએ લેવાનો કશોપણુ ઠરાવ કર્યો હતો નહીં; મતલબકે લેવામા આવતોજ નથી. આવો બોઇલર ઇન્સ્પેક્ટીંગ ચાર્જ બ્રિટીશ સરકારની હકુમતવાળા મુલુકમા લેવામા આવે છે.

તેમજ સંવત ૧૯૪૦ નો પહેલો ધારો દરબારી કોર્ટફીની ટીકટો વાપરવા બાબત અને તે તૈયાર કરવા તથા રાખવા બાબતનો વેચવાના નિયમો સાથેનો સદરહુ શાલના માર્ગશીષ માસમા પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સદરહુ શાલનો બીજો ધારો રજીસ્ટરને લગતા ફેરફાર કરેલા નિયમોવાળો ફાગણ માસમા પ્રસિદ્ધ કર્યો. અને ચૈત્ર માસમા અફિણને લગતા તેવીશ નિયમો પ્રગટ કર્યા.

સંવત ૧૯૪૧ નો ધારો પહેલો ગુજરાતના વારસને પવર આપવા બાબતનો પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સંવત ૧૯૪૧ પછી પણ કેટલાએક ધારા મીઠા અને અફિણને લગતા વખતે વખત પ્રગટ કર્યા. તેમજ સંવત ૧૯૪૭ ના માગશર માસમા કોર્ટફીને લગતો એક ધારો એગ્રાગુચાલીશ કલમનો પુલીસકેપ પાંચ પૃષ્ઠના મોટા વિસ્તારમાં તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સદરહુ શાસના જેટ માસમા ભુગારના અટકાવ બાબે એક ધારો તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેની અંદર ૧૭ કલમ અને તેનો વિસ્તાર પુલીસકેપ ત્રણ પ્રષ્ઠપર કરવામાં આવ્યો હતો.

સંવત ૧૯૪૮ ના માગશર માસમા બુદ્ધ બુદ્ધ કારખાનાના મજુરોને લગતો એક ધારો રચિ તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સંવત ૧૯૪૮ ના માઘ માસમા મુઠ્ઠી ૭ ને શુકરવારના રોજ ફોજદારી કાંમ ચલાવવાની રીતનો ઘણોજ મોહોટો સવિસ્તર અને સરલ ભાષામા લોકો જલ્દી સમજી શકે તેવી સહેલાઈથી ભરપુર એક ધારો રચિ તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સંવત ૧૯૪૯ ના ચૈત્ર માસમા ભાવનગર સંસ્થાનની દિવાની કોર્ટની રચના અને હુકુમતનો તેમજ દીવાની કામ ચલાવવાની રીતનો પણ એક મોહોટો કદનો ધારો રચી તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે ઉપરાંત મીઠાને અને અફિણને લગતા પણ કેટલાએક ધારાઓ પ્રગટ કર્યા છે. તેમજ કેદિઓને રાખવાની જેલના મકાનમા પણ સમ્પૂર્ણ સુધારા કરવા સાથે કેદિને લાવબ કરનાર સત્રી પહેરેગીરો દવાખાંતુ વિગેરે જેલને લગતા દરએક કાંમમા પણ જોડતો સુધારો કર્યો. શિવાય પોલીસ ખાતુ વસુલાતીખાતું અને બીજા દરએક ખાતાનુ નિયમસર કાંમ ચાલે તેને માટે સ્પષ્ટ અને સહેલાઈ ભરેલા ચોખ્ખા ધારાઓ વખતો વખત પ્રગટ કર્યા છે.

ઉપર પ્રમાણે ન્યાયખાતાને નામદાર મહારાજાએ સુધરેલા જમાનાની ફેશન પ્રમાણે સુધારી એક ખરેખરો ઉત્તમ પ્રતિમાનો નમુનો કરીને દિપાવ્યું છે.

પોલીસ ત્રાંતું.

પ્રજના જાનમાલ વિગેરેનુ રક્ષણ કરવાને પોલીસખાતાની ખરેખરી જરૂર છે. મહારાજા સાહેબની અગાઉ પોલીસખાતું આજની માફક હતું નહીં. પરંતુ પગી અને પસાયતા વિગેરેથી પ્રજના રક્ષણનો બંદોબસ્ત હતો. પણ હાલના સુધરેલા જમાના પ્રમાણે નવા સુધારાની તકનો લાભ લઈ ઇલાઈદુ પોલીસ ખાતું સ્થાપવાની ઘણીજ જરૂર હતી, અને જે મરહુમ મહારાજા તખ્તસિંહજીના વિજયી રાજ્યકારોબારમા પુરી પડી છે. તેમના વખતમા જેવી રીતે ન્યાયનુ ધોરણ બહુજ ઉત્તમ પ્રકારનુ બન્યું છે, તેમજ તેમણે પોલીસ ખાતા પાછળ પણ કાંઈ ઓછી ખર્ચ રાખી નથી.

તેમના રાજ્યકારોબારમા પોલીસ ખાતું ઇલાઈદુ સ્થાપવામા આવ્યું છે. દરેક ગામમાં પોલીસપટેલો મુખી તેમજ પાંચપાંચ કે સાતસાત ગામનો ટપો ઠરાવી તેના રક્ષણને માટે પોલીસ ટપાદાર અથવા તો તપા ફોજદાર નિમ્યા. અને પોલીસ ખાતાનો સઘળો બંદોબસ્ત બહુજ સારી રીતે ચાલાવવા માટે પોલીસને લગતા ધારાઓ પણ વખતો વખત પ્રગટ કર્યા છે. જેવી રીતે બુદ્ધ બુદ્ધ ટપાદાર નિમવામા આવ્યા તેજ પ્રમાણે દરેક મહાલોમાં અને બુદ્ધ

ભાવનગર શહેરમાં પણ પોલીસ ફાજદાર નિમ્નો. તેમજ તેમના હાથ નિચે કાંમ કરનારાઓ પોલીસ જમાદાર નાયક હવાલદાર વિગેરે હોદ્દાદારો પણ નિમવામાં આવ્યા. અને તેવા અમલદારોની દેખરેખ રાખવા આસ્ટ્રોન્ટ પોલીસ ઉપરી સ્ટેન્ડેન્ટો અને તે સર્વેનો વડો અધિકારિ અને સઘળી જવાબદારી ભોગવનાર પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ નિમી તે ખાતાની પણ બહુજ ઉમદા પ્રકારની રચના કરી છે.

આ ખાતાના પહેલા પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મીં શીવપ્રસાદ હરિપ્રસાદને નિમવામાં આવ્યા હતા પરંતુ કેટલોએક વખત વ્યતિત થવા બાદ મીં તૈમુરજી બમનજી શેઠનાને નિમવામાં આવ્યા છે. આ પોલીસ ખાતાને લગતો એક ધારો તેની સ્થાપનાના સમારંભે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમજ તે પછી ભાવનગરમાં ચાલતી ભાડુતી ગાડીઓ જેવી કે ઘોડાગાડી બળદની ગાડીઓ અને મજૂરોને રાખવાની ફેંકડીઓ વિગેરેને નંબર મારવાનો અને દિવાળતી વિગેરેને લગતો એક ધારો ૩૧ કલમોનો પાંચ પ્રખંડના વિસ્તારમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

તેમજ તે પછી સંવત ૧૯૪૬ ની શાલમાં પોલીસ ખાતાનું કામ ચલાવવાની રીતનો ધારો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં પોલીસની સત્તા તેમની ફરજો વિગેરેનું બહુજ ખુલાસાવાર વર્ણન આપવામાં આવેલું છે.

ઉપર પ્રમાણે નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબના વખતમાં પોલીસ ખાતાની રચના પણ સંવેત્કૃષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રકારની રચવામાં આવેલી છે.

પોલીસ ખાતાની નીચે પ્રજા વર્ગની દરેક પ્રકારની ઇજ્જત અને જન માલની પુરેપુરી સલામતી સમાયેલી છે. માટે નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાના પોલીસ અમલદારો અને સઘળાઓ લાંચ ફશવતથી નિરાળા રહે તેની ખાતર મોહોટા માતબર પગારનો તેમજ ધોણ માણસને માથે ઝાડુ કામ બોળા રૂપ થઈ પડે તેને માટે જોઈએ તે કરતા પણ વધારે માણસો રાખવાનો તેમજ ફેસ અને પોલીસ ફાજના દરેક શખ્સોને પોતાની ફરજોને માટે પુરેપુરી હિમાયતી આપવાને લગતા ધારા બહાર પાડવા વિગેરે દરેક પ્રકારે ઉત્તમ પ્રકારનું બંધારણ રાખી પ્રજા વર્ગનું બહુજ ઉમદા પ્રકારે રક્ષણ થાય તેને માટે નામદાર મહારાજ સાહેબ બહુજ મમતા રાખતા હતા. અને પોલીસ ખર્ચમાં વધારો કરવાની મંજૂરી પણ આપતા હતા પોલીસ ખાતાની પાછળ દર વર્ષે લગભગ સવાલાખ રૂપેયા કરતાં પણ વધારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. નામદાર મહારાજ સાહેબની પ્રજા સુરક્ષણની આવી અદભૂત લાગણિને માટે જે ધન્યવાદ આપીએ અને જે જે શબ્દો વડે તેમની જે કંઈ પ્રસંશા કરીએ તે ઓછીજ છે.

“વસુલાતિ સ્વાતું.”

વસુલાતી ખાતા ઉપર પણ લોકોની અને રાજ્યની ખરેખરી આખાદાની સમાયેલી છે. મતલબ કે વસુલાતી ખાતા રાજ્યની ઉપજને માટે ખરેખર આધાર રૂપ છે. રાજ્યના દરેક વેલવો અને પ્રજાના સુખ ચેત તે રાજ્યની ઉપજ ઉપરજ નભેલા હોય છે. પરંતુ પ્રજા વર્ગ તરફથી જે ઉપજ કરવી તે એવી પ્રકારની કરવી જોઈએ કે જેની સામે પ્રજાને કાંઈ પણ ખુ-ખાટ ઉઠાવવાને કારણ ન મળે. જ્યારે બિજા રાજ્યોમાં ઉપજ કરતા કેટલીએક પ્રકારના વેરા વિગેરેથી તેઓના રાજ્ય કર્તા તરફ પ્રજા વર્ગ તરફથી ગમે તેમ ખુખાટ અને અપ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થતી હોય; જેને માટે અમારે આ જગ્યાએ ઓલવાની અગત્ય નથી. પરંતુ નામદાર

મહારાજ તજ્જતસિંહજીના મુલકની ખોહોળી પ્રજા માહેથી તેવા કોઈ પણ વિભાગની વસ્તીને તેવી રીતે કિંચિત માત્ર જેહેમત ખેંચવાને જરૂર પડી નથી.

નામદાર મહારાજના રાજ્યના સમારંભે જેડુતો પાસે લેવામા આવતા લેવાણી પાછલા પાંચ વર્ષના હિસાબની મરાસરી કડાડી અને તેમા પણ ઘટતી છુટછાટ મુકી રાજ્ય ભાગની અમુક એક સરખી રકમ લેવાનો ઠરાવ કરી ખાતા બંધિ દાખલ કરી; તેમજ વેક વિગેરેના ખોળથી લોકોને છુટા કર્યા. સંસ્થાનના તમામ પરગણાઓમા વહિવટદારો ટપ્પુટિ વહિવટદારો અને તેના તાબાના પરગણાઓને માટે તેમજ નજીકના ટપ્પાના ગામોને માટે ધાણુદારો નિમ્યા. તેમજ સર્વેના ઉપરી અધિકારી તરિકે અમુક અમુક પરગણાઓ સોંપી આસીસ્ટન્ટ વસુલાતિ અધિકારિ અને તે સર્વેના વડા અધિકારી તરિકે એક વસુલાતી અધિકારી ને નિમવાનો બંદોબસ્ત કર્યા.

મહુવાઅને અને લાવનગર ખાતે તરિ જકાતના ઇલાઈદા વહિવટદારો નિમી તેઓને પણ વસુલાતિ અધિકારીના તાબામા સોંપવા આવ્યા. મહુવા તરિ જકાતના વહિવટદારનો સંબંધ મહુવા પરગણાના વહીવટદારની મારફત અને લાવનગર તરિજકાતના વહીવટદારનો સંબંધ પરબારો વસુલાતિ અધિકારીની સાથે છે.

તેમજ વસુલાતિ ખાતાને લગતુંજ સર્વે ખાતું સ્થાપ્યું અને તેના સમારંભે દુરખીન અને સકુના મારે પાકી માપણી કરાવી જેથી ગિરાન સંબંધી ઉઠતા દરેક વાંધાઓ બંધ પડ્યા. તેમજ સ્ત્રી સર્વેના નુકશાઓ તૈયાર કરાવી દરેક રીતે વસ્તીને આબાદ કરવાના ઇલાજો કર્યા છે.

સદરહુ ખાતાને જહુ સારી વ્યવસ્થા પૂર્વક ચલાવવાની ખાતર આ ખાતાને લગતા પણ જુદે જુદે વખતે ધારાઓ અને નિયમો પ્રગટ કર્યા. તેમજ સંવત ૧૯૪૭ ના ચૈત્ર માસમા પણ એક ધારો જહાર પાડવામા આવ્યો હતો. જેની અંદર નામદાર મહારાજ સાહેબના સાચાતો અને મુળ ગીરાસિયાઓની કક્ષાડી થઈ પડેલી સ્થિતી પુનઃ ઉત્તતીમા લાવવાને લગતા ૧૯ નિયમો પ્રગટ કરવામા આવ્યા હતા. તેમજ સંવત ૧૯૪૯ નો ધારો ત્રીજો અથવા લાવનગર સંસ્થાનમા વસુલાતી ખાતાનું કામ ચલાવવાની રીતનો ધારો ઘણાજ સ્પુટ અને વિસ્તાર પૂર્વક જહાર પાડવામા આવ્યો છે.

લાવનગરની પ્રજા શ્રદ્ધા પૂર્વક દરબારથી તરફના જહાર પડેલા ધારાઓ એકાદ વખત પણ વાંચિ જુલે તો નામદાર મહારાજ સાહેબ તરફથી તેમની બહાલી અને માયાળુ પ્રબંધને જે જે સજા અને પ્રબંધના લાલના જે કંઈ નિયમો બક્ષવામા આવ્યા છે તેથી હિમાયત થવામા કશિપણુ ત્રાંતી રહે નહીં. મતલબ આવી બાબતો બાણુવાને પ્રબંધને પુરે પુરી જરૂર છે.

વસુલાતિ ખાતાની એવા ઉત્તમ પ્રકારની રચના મહારાજ સાહેબે કરી છે કે આવા એક વસુલાતિ જેવા અંભિર કામના ખાતામા પણ આવી ઉમદા પ્રકારની ચોખવટ અને રેગ્યુલર સ્ટાઇલને નિહાળી હરકેઈ મનુષ્ય આનંદ સાગરની લહેરમા દોરવાય તેમા કશુંપણુ આશ્ચર્ય જનક નથી.

વસુલાતિ ખાતાના વડા એટલે વસુલાતિ અધિકારી મહારાજ સાહેબના રાજ્યના સમારંભે રા. રા. વિજયશંકર ગવરીશંકર ઉદયશંકરને નિમવામા આવ્યા હતા. અને અર્વાચિન

વસુલાતી અધિકારીના માનવંતા હોવાપર આજ ઘણાં વર્ષો થયાં રા. સ. મહેરબાન લલ્લુભાઈ શામળદાસને નિમવામા આવ્યા છે.

મીં લલ્લુભાઈ સહ્યતાઈથી ભરપુર, વિનયવાંન, કેળવાયલા અને એક બાહોશ માણસ છે. જેઓએ ગુજરાતી કેલવણિ સમ્પુર્ણ કિધા પછી ઇંગ્લેન્ડ ઉંચી કેલવણિ પ્રાપ્ત કરવામા પણ તેઓએ ઘણીજ ચંચળ રીતે અને આતુરપણાથી ઇંગ્લેન્ડ લાપાનો અને જેને લગતી નિશાળમા ચાલતી દરએક બાબતોનો બહુજ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરેલો છે. તેમજ તેઓએ મુંબઈ યુનીવર્સીટીમાંહેથી એફ. બી. એ-ની ડિગ્રી પણ સંપાદન કિધી છે. તેમજ આસીસ્ટન્ટ વસુલાતિ અધિકારી તરીકે પણ કનૈયાલાલ ગિરધરલાલ જેઓકે પ્રથમ ગુજરાતી નિશાળોના સત્કારી કેલવણિ ખાતા તરફથી નિમાયેલા પરિક્ષક હતા. તેમજ બીજા આસીસ્ટન્ટ પણ ગોપાળદાસ બિહારીદાસ જેઓકે જુનાગઢના જગતપ્રસિદ્ધ દિવાંન હરિદાસ બિહારીદાસ અને હાલના જુનાગઢ સ્ટેટના દિવાંન સાહેબ સરદાર બહાદુર બેહેચરદાસના સગાભાઈ થાય છે જેઓકે પ્રસિદ્ધ સાક્ષ્યોના સમ્પુર્ણ સમાગમી છે. તેમજ ત્રીજા આસીસ્ટન્ટ રા. રા. હરિસીંહજી જસાભાઈ જેઓએ પણ રાજકોટ કિંગ કોલેજમા કેલવણિ લઈ મેટ્રિક્યુલેશનની પરિક્ષા પસાર કરી છે. મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબે વસુલાતિ ખાતાની દરએક પ્રકારે પ્રભુપ્રિય રચના રચિ તેની લગાંમ આવ્યા ઉંચી કેલવણિ પામેલા બાહોશ અમલદારના તાબામા સોંપી છે.

કેલવણિ સ્વાતું.

જેવી રીતે રાજ્યની જુદી જુદી સત્તાનું ધોરણ સુધારી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તે એક ઉત્તમ રાજ્ય કર્તાની ખરેખરી પ્રજા છે તેજ પ્રમાણે પેલાની પ્રજાને વિદ્યાદાન આપી કેલવણિમય બનાવવી તે પણ દરએક રાજ્યોની બહુજ જરૂરિયાતની અને સખ કરજ છે.

જે દરજ અદા કરવામા પણ નામદાર મરહુમે કશીપણ કચ્ચાશ રાખી નથી. કેલવણિ ખાતામા મોહોટો ફેરફાર અને જાંબવર ખરચો કરી તેની ભારે ઉન્નતી, અને તે નિરંતર ટકાવી રાખવાને માટે ચાલુ લગભગ અઘલાખ રૂપૈયાનો મોટો ખરચ રાખેલો છે તેમજ તેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવાને માટે કેલવણિ ખાતાના એક ઉપરી અધિકારી અને તેના તાબામા કેલવણિ ખાતાનો દરએક વહિવટ સોંપી કેલવણિ પાછળ પણ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે બગિરથ પ્રયત્નો કિધેલા છે. જે કે નમુના લાયક જેવાને માટે અને જેના બિજેથી ઘાટાંઘટ વક્ષા બની આનંદ અને ઉત્તમત્તાયુક્ત ફળોથી મરહુમ મહારાજ સમક્ષ ફળદ્રુપ થઈ જ ન સમુદાયની દ્રષ્ટી તળે પુરેપુરી હસ્તી ભોગવતા મોજુદ છે. આ ખાતાનું ત્રિવેશ ખ્યાંન આપ વાંચનારાઓએ અગાઉ કેલવણિ પ્રકરણમા વાંચિ તે વિષેની હિમાયત કરી હશે.

આ ખાતાના ઉપરી તરિકે વઢવાંણ સ્ટેટના માજી દિવાંન દેશાઈ રતિલાલ છોટાલાલ કેલવણિને માટે ખરેખરા ઉત્સાહિ અને ખતિલા નરની નિમનોક મરહુમ મહારાજએ કરેલી છે.

વૈદ્યક ખાતું.

વૈદ્યક ખાતાની સ્થાપના નામદાર મહારાજ સર જસવતસિંહજીના વખતથી થઈ હતી પરંતુ નામદાર મહારાજ જસવતસિંહજીના હાથથી માત્ર એક ભાવનગરમાં સાધારણ પાયાપર દવાખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. અને તેમાં દવાના ઉપચાર વિગેરે કરવાને દેશી વૈદ્યોને રાખવામાં આવ્યા હતા.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સર તખ્તસિંહજી રાજ્યાસન પર આવવા બાદ સદરહ ખાતા પાછળ ઘણીજ ખંત કાળજી અને એક અગત્યની ખાખત સમજી તેમણે બોહોળા ખર્ચે બહુ મોહોટો ફેરફાર કરેલો છે.

નામદાર મરહુમ મહારાજના અંતઃકરણમાં પ્રબળયોગી કર્તવ્યો કરવાની સતેજ લાગણી દરેક પ્રકારે જગ બહેર અને પ્રસંશનિય થઈ છે.

પોતાની પ્રજાની તંદુરસ્તી બાળવાને મરહુમ નામદારને જે કંઈ ખંત અને પારાવાર મમતા હતી તેનું વર્ણન આ જગ્યાએ કરવાને કશી પણ અગત્ય નથી. તેમજ મહારી રંક કલમથી થવું પણ મુશ્કેલ છે. .

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબ રાજ્યાસન પર ગિરાજ્યા બાદ જસવતસિંહજી દવાખાનામાં પ્રથમ બહુજ ઉમદા પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. અસંખ્ય રોગોથી પિડાતા નિરાધાર અને દુઃખી દર્દીઓના સંકટો ચુર્ણ કરી તેમના રિખાતા શરિરને સુખી કરવાના ઇરાદા પૂર્વક વિલાયતી અને દેશી દરેક પ્રકારની દવા મજકુર દવાખાનામાં રાખી તમામ દર્દીઓને સમાન રીતે સંભાળવાની ભલામણ પૂર્વક મફત દવા આપવાનો તેમજ તેવા તદ્દન નિરાધાર દર્દીઓ જેને દવાખાનામાં રાખવામાં આવે તેવા દર્દીઓને સંપૂર્ણ રીતે સંભાળવાનો અને તેમની યથાર્થ માવજત રાખવાનો ઇરાવ કરી તેના ઉપરી અધિકારી તરિકે વિદ્વાન ડાક્ટર બરબોરજી બહેસમજી એલ. એમ. ની નિમ્નોક્ત કરી. તેમજ તેમની દેખ રેખ નિચે તે પછી સિહોર, કુંડલા, મહુવા, બોટાદ અને તળાવ વિગેરે સુખ્ય સુખ્ય મ્હાલોમાં પણ દવાખાના કરી દરેક દવાખાનામાં એક એક સારા પાસ થયેલા ડાક્ટરની નિમ્નોક્ત કરી લોકોની તંદુરસ્તી સારી રીતે સાચવી રાખવાની જાણસા પૂર્વક મફત દવા આપવી શરૂ કરી. તેમજ ઓરતોને ઉપચાર કરવાને તથા પ્રસવ વખતની પીડા દુર કરવાને માટે એક બોહોશ સ્ત્રી ડાક્ટરની પણ નિમ્નોક્ત કરી. તેટલુજ નહીં પણ ઘોડાઓને યતા રોગો દુર કરવાની ખાતર એક વેટરનરી ડાક્ટરની નિમ્નોક્ત પણ કરવામાં આવી.

મરહુમ નામદારે બોહોળો પ્રવાસ કરેલો અને જેથી તેમણે જુદા જુદા સ્થાનોમાં નિહાળેલા વિશાળ વૈદીક મંદિરો અને તેની અનોપમ રચનાઓ વિગેરે તેમનું દયાળુ જીવન દયા વાપરી કરવાના કામોને માટે વિસરી જતું નહીં હતું.

મરહુમ નામદારની ઇચ્છા, વિશાળ વૈદિક ગ્રંથ ખુદ ભાવનગરમાં સ્થાપવાની થવાથી, તેઓ નામદારે મોહોટો ગંજાવર ખર્ચ કરવાનો નિશ્ચય કરી તા. ૧૪ મી જાનેવારી ૧૮૭૬ ના રોજ આશરે સાડાપાંચ વાગતાને સુમારે તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલનો પાયો નાખવાની ક્રિયા મરહુમ નામદારે પોતેજ કરી હતી.

આ પ્રસંગે ખુદ ભાવનગર અને આજુ બાજુના બીજા સંભાવિત દેશી ગ્રંથસ્થો અને યુરોપિયનોની બહુ મ્હોટી સંખ્યા એકઠી થઈ હતી એ પ્રસંગે પ્રથમ ડાક્ટર બરબોરજી બહે-

રામજીએ એક સફલ અને અસર કારક રસાલકાર યુક્ત ઉત્તમ પ્રકારનું એક સ્તુતિ પાત્ર ભાષણ આપ્યું હતું. અને તે પછી દિવાન સાહેબ રા. રા. શામળદાસે પણ એક અત્યંત આનંદ દાયક અને દરેકના દિલ રંજન કરે તેવું છટાદાર ભાષણ કિયું હતું. તેમજ રેવરંડ બીટી સાહેબે અને મી. સીમ્સ સાહેબે પણ ટુંક ભાષણો કર્યા હતા. જે પછી નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે તે હોસ્પિટલનો પાયો નાખવાની શુભ ક્રિયા કરતાં ઇંગ્લેન્ડના જે શબ્દો બોલ્યા હતા તેનો ભાવાર્થ નિચે પ્રમાણે હતો.

હું આ પથર ખરાબર અને સારી રીતે ગોઠવાયેલો બહોર કડું છું તેમજ ઇશ્વર આ મકાનને સારી રીતે હસ્તીમા લાવે તેવું હું આહું છું ઉપરના માંગલીક શબ્દોને ૧૫ તોપના અવાજ સાથેનું માન આપવામા આવ્યું હતું. જે વખતે એક આનંદનો ઉદ્બી ઉભરાયો હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. સદરહુ હોસ્પિટલનો પાયો પોતાના ૨૧ મા વર્ષની ખુશાલી તરિકે નાખવામા આવ્યો હતો. જે પછી કેટલીએક મુદતે મજકુર હોસ્પિટલ તૈયાર થઇ હતી.

આ હોસ્પિટલ બાહોળા ખર્ચે બાહોશ કારિગરોથી ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા યુક્ત બાંધવામા તેમજ તેની અંદરના ફરનીશ્વર વિગરેની ગોઠવણ કરતાં લગભગ બાર લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ અડસડવામી આવે છે.

હોસ્પિટલ પુરી થયા બાદ ઇ. સન. ૧૮૯૨ મા મરહુમ મહારાજ સાહેબે ખુદી મુકવાની ક્રિયા કરી હતી.

મજકુર તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલ ખારસો શિવની સામે વિશાળ નવ્યાપર બહુજ સુંદર રચનાથી બાંધવામા આવી છે. જ્યાં આગળ દરેક પ્રકારની દર્દીઓને માટે સગવડ કરવામા આવી છે. ગરીબ સેંકડો દર્દીઓની અને ધાયલ થયેલા દરેકની ત્યાં આગળ ઉત્તમ પ્રકારે માવજત કરવામા આવે છે. દરેક દર્દીઓને દુધ વિગરેનો ઉચ્ચ પ્રકારનો ખોરાક તેમજ તેમને યોગ્ય વખતે હળમત અને કપડા બદલાવવા વિગરે દરેક પ્રકારની સારી સેઇ છે.

દરેક દર્દીઓની સારવાર મજકુર હોસ્પિટલના બાહોશ અને સભ્યતાઇથી ભરપુર ગુણજ ડાકટર ખરસેદજી બહેરામજી એલ. એમ. એન્ડ. એસ. તેમજ તેમના આસીસ્ટન્ટ ડાકટર બ્રીજલાલ ઝવેરીલાલ અને એક હોસ્પિટલ આસીસ્ટન્ટથી કરવામા આવે છે. સદરહુ દવાખાનામા પુરૂષ કમ્પાઉન્ડરે ઉપરાંત બાહોશ બાનુને પણ કમ્પાઉન્ડર તરિકે રાખવામા આવેલ છે. જે કે સ્ત્રી વર્ગના દર્દીઓની દરેક પ્રકારે સારવાર ડાકટર સાહેબના હુકમ માફક કર્યા કરે છે.

આ દવાખાનામા ઓપોરેશન રૂમપણ ઇલાઇદો રાખવામા આવેલો છે.

સદરહુ દવાખાનાનું રોજીકદાર અને સુશોભિત મકાન બાહોશ ડાકટરે કમ્પાઉન્ડરે અને દવા વિગરે બીજી દરેક પ્રકારની સગવડને માટે વર્ણન કરતા આ પુસ્તકના ઘણા પાના તેજ બાબતમા રોકવા જોઇએ. માટે ટુંકામા એટલુંજ કહિયું તો ખોટું નથી કે આખા કાઠિયાવાડમા આવું સગવડ વાળું દવાખાનું બિજું એક પણ નથી. તે શિવાય પોતાના મરહુમભાઇ જીવાસિંહજીનું નામ કાયમ રાખી ઇ. સન ૧૮૮૫ મા એક જીવાસિંહજી દવાખાનું પણ બંદરના દરવાજા નજદિક તા. ૭ જાનેવારીના દિવસે નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે સ્વહસ્તે ખુદજી મુકવાની ક્રિયા કરી હતી. જે પ્રસંગે પણ બાહોશ અને અનુભવી ડાકટર ખરજેરજીએ અને દિવાન સાહેબ મી. વિઠલદાસે પણ કેટલુંએક વિવેચન કર્યું હતું. જે પછી આ ક્રિયા સમાપ્ત કરવામા આવી હતી.

એ શિવાય પણ નામદાર મરહુમે પોતાના જન્મદિવસની પુણ્યલી વિગેરે પ્રસંગે કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે રાજ્યના લીક્ષીયા ભાલ ઉમરાળા ગઢડા બોટાદ વિગેરે જુદી જુદી જગ્યાએ દવાખાના સ્થાપી હોડોની તંદુરસ્તીને માટે પોતાના સંસ્થાનમાં બધા મળીને લગભગ પંદર દવાખાના સ્થાપ્યા. સદરહુ મેડીકલ ખાતાની ભારે ઉત્તી ઇચ્છી, જેમ બને તેમ પિડા પામતા દર્દીઓને પુરતી સગવડ અને સુખ આપી તેમને તાકિદે તંદુરસ્ત બનાવવાના હેતુથી તે ખાતા પાછળ પણ લગભગ પોણાલાખ કરતાં વધારે વાર્ષિક ખર્ચ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબના ઉદાર જીવનશૈલી કરવામાં આવતો હતો. અને તે ખાતાના ઉપરી અધિકારી તરીકે પહેલેથીજ બાહોશ ડાક્ટર મીં બરજોરજી બહેરામજીની નિમ્નોક્ત કરવામાં આવી છે. મીં બરજોરજી બહુજ જીના વખતના કેળવણી પામેલા અને કાબેલ ડાક્ટર છે. તેમણે તેમના માનવંતા અને વૃદ્ધ પિતા ડાક્ટર બહેરામજી પાસેથી યજ્ઞ બહુજ ઉમદા રીતે ખાસ તાલીમ લઈ બહુજ ઉત્તમ પ્રકારનો અનુભવ મેળવી બોહોજી જ્ઞાન સંપાદન કિધું છે. તેમના વૃદ્ધ પિતા ડાક્ટર બહેરામજી સુરતમાં એટલા બધા સુપ્રતિષ્ઠિત છેકે તેઓ અભારે પુષ્કળ વયોવૃદ્ધ અવસ્થાને પહોંચવા છતાં પણ ઘણાંએક દર્દીઓ તેમની આશ્રયપૂર્વક સારવાર ઇચ્છે છે.

મીં બરજોરજીએ આજથી ઘણા વર્ષ પહેલાં શારિરીક વૈદકજ્ઞાન આ નામનું એક કંદાવર પુસ્તક શારિરીક અવયવોના ચિત્રો સહિત પ્રગટ કિધું હતું. જે પુસ્તક ઘણુંજ સ્તુતિ-પાત્ર અને જનપ્રીય થયેલું છે. જે પુસ્તક માંહેના કેટલાંએક ચિત્રોનું અનુકરણ મીં ત્રિભુવન-દાસ મોતીચંદ શાહે પોતાના પુસ્તકમાં કરેલું હોય તેવું તેમની પ્રસ્તાવનાપરથી જણાય છે. મીં બરજોરજી મરહુમ મહારાજની સાથે ઇંગ્લંડના પ્રવાસમાં પણ મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબની તબિયેત સંભાળવાને માટે સાથેજ ગયા હતા. નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે દુઃખી દર્દીઓની પિડા અતઃકરણપર ધરિ લાખો રૂપૈયાના બોહોળા ખર્ચો કરી વિવીધ જગ્યાએ દવાશાળાઓ સ્થાપી. તેમજ તેમાં યોગ્ય જગ્યાએ એક એક અને કેટલા-એક દવાખાનામાં જરૂર જણાતા એકથી વધારે એટલે ચારચાર પાંચપાંચ સારા પાસ થયેલા બાહોશ ડાક્ટરો અને સ્ત્રી ડાક્ટર વિગેરેની પણ ગોઠવણ કરી લાખો રૂપૈયાનો ખર્ચ કરવા ઉપરાંત મોહોટી ગંજવર રકમનો ચાલુ ખર્ચ દાખલ કરી આવા લોકહિતૈશી કાર્યના ખાતાની લગામ. મીં બરજોરજી બહેરામજી જેવા બાહોશ અને એક ખતિલા નરના હસ્ત-કમાં સોંપી છે.

રાજ્યસ્વર્ચે સ્વાતું.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે રાજ્યપર્ય ખાતું પણ ઉત્તમ પ્રકારે રચી તેના ઉપરી અધિકારિ તરિકે પ્રથમ મીં વિકુલદાસ શામળદાસને નિમ્ન્યા હતા. જેઓને મરહુમ પ્રસિદ્ધ દિવાંન મીં ગવરીશંકરના રાજનામાંથી દિવાંન તરિકે જ્યારે મીં શામળદાસને નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે મોહોટો ઇબદખા ભરેલો દરબાર ભરી નમ્યા હતા ત્યારે મીં વિકુલદાસને ઉચ્ચા દરબાનનો અધિકાર મળતા રાજ્યપર્યના ઉપરી તરિકે બહાદુર દિવાંન ગવરીશંકરના ખીજા પૂત્ર મીં પ્રભાશંકરની નિમ્નોક્ત કરવામાં આવી હતી. જે પછી મજકુર ખાતાના સુપરિચર તરિકે કેટલાંએક વખત મીં છોટમલાલ કુવરજીએ અધિકાર લોગવ્યો અને હાલ તે ખાતાના ઉપરી અધિકારી તરિકે લોકપ્રિય દિવાંન મીં વિકુલદાસના વડા પૂત્ર મીં ભુપતરાય તે હોદ્દાપર બિરાજી સઘળી વ્યવસ્થા રાખે છે.

રાજ્યખર્ચ ખાતાની દેખરેખ તળે સઘળો રાજ્યક્રિય ખર્ચ કરવામા આવે છે. નામદાર મરહુમના ખાંનગી ખાતાને લગતા ખર્ચનો ઉપાડ તેમજ દરખારી ઐહોડું રસોડું, સ્વામિનુ અન્નછત્ર, રાંકાટ લુલા લંગડા વિગેરે અપંગને હમેશાં તૈયાર રસોઇ જમાડવામા આવે છે. તે રસોડું, રાજ્યક્રિય ધર્મીદો, દરખારી હાથી ઘોડા બળદ ગાય લેંસ વિગેરે જનવરોને માટે જોઇતું ધાંસ; જેને માટે એક ખડ ખાતાનો ઉપરી નિમી તેને રાજ્યખર્ચના ઉપરી અધિકારીના તાબામા સોંપેલ છે.

તેમજ દરખારી ગાડી ઘોડાના તળેલા, જીતનો વડો, હસ્તીશાળા વિગેરેની દેખરેખ રાખવાનું કાંમ રાજ્યખર્ચ ખાતાના ઉપરી અધિકારીને સોંપવામા આવ્યું છે. તેમજ દરખારી મીજબાંનોની પરોણાગત પશુ તેમનાજ તાબાના માણસોથી કરવામા આવે છે. તેમજ રાજ્ય-કુટુંબને લગતી ખર્ચની રકમો પણ મજકુર ખાતાથીજ પગાર કરવામા આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે ખસુસના રાજ્યક્રિય ખર્ચના કામો જુદા પાડિ જેને માટે રાજ્ય ખર્ચ ખાતું ઇલાઇડું સ્થાપી જેની દેખ રેખ રાખવાનુંકામપણુસારાચાલાકઅનેસુશીલ અમલદારને સોંપી આવું ઉત્તમ રાજ્ય ખર્ચારણુ રાખવું તે પણ એક વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી રાજ્ય કર્તાની ખુબી છે.

પોલીટીકલ ખાતું.

પોલીટીકલ ખાતા સાથેનો સઘળો એખલાસ તેમજ રાજ્ય પ્રકરણુ તમામ કામ કાજ મહેરબાન દિવાન સાહેબની દેખરેખ તળે કરવામા આવે છે.

સોનગઢ પ્રાંતના આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની પાસે રહિ ભાવનગર સંસ્થાનના પ્રાંત વકિલ તરિકે કામ કાજ કરવા પ્રથમ રા. રા. મહેરબાન સાકરલાલ સવાઇલાલ સરખા એક વિદ્વાન અને બાહોશ સદગ્રહસ્થને નિમવામા આવ્યા હતા. જે પછી તેમના કાર્યની અને તેમની સુસતા વિગેરે દરેક પ્રકારના સદગુણોની કારકીર્દી વિગેરેની ખુબ જાણી. તેમને આસીસ્ટન્ટ હજુર સેક્રેટરીના હોદ્દા ઉપર નિમવામા આવ્યા અને છેવટે તેમને પોતાના ખાસ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગ્યા આપી વજરના હોદ્દા ઉપર નિમી મી. સાકરલાલ સરખા સદગુણી નરની પારખ કરી હતી. હાલ સોનગઢ પ્રાંતના વકિલ તરિકે મી. શીવપ્રસાદ નાહાનાબાઈ ને નિમવામા આવેલા છે.

તેમજ ખુદ રાજ્યકોટ કાંપમા જ્યાં આગળ નામદાર કાઠિયાવાડ પ્રાંતના મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની સ્વારી રહે છે ત્યાં આગળ પણ એક દરખારી સુશોભિત મકાન બાંધ્યું, અને નામદાર પોલીટીકલ એજન્ટ પાસે રહી ભાવનગર સંસ્થાન તરફનું સઘળું કામ કાજ કરવાને રા. રા. મહેરબાન હરિલાલ સવાઇલાલ સરખા અચળ અનુભવી અને બાહોશ નરને પ્રાંત વકિલ તરીકે નિયત કર્યા છે.

તેમજ એક રાજ્ય સ્થાનિક મેમ્બરનિપણુ નિમનોક કરી ભાવનગર સંસ્થાન તરફથી રાજ્યકોટ ખાતે રાખવામા આવે છે. શિવાય પણ રાજ્ય પ્રકરણુ તમામ વહીવટ નામદાર દિવાન સાહેબની દેખ રેખ તળે રાખવામા આવેલ છે.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબ ધ્રિટીશ સરકાર સાથેનો એખલાસ અને તેમના તરફની વફાદારી જાળવવામા હિંદુસ્તાનના દરેક રાજ્યોમા એક ચઢતા પ્રકારનું માન પામેલા

હતા. તેમનો નામદાર સરકાર તરફનો સ્નેહ અને મમતા એવા તો ઉમદા હતા કે જેની બુજ બાણી નામદાર મહારાણી સરકારે વખતો વખત તેઓ નામદારને પોતાના તરફથી અંતઃકરણ પૂર્વકનું માન આપ્યું છે. તેમજ નામદાર મહારાજ સાહેબે પણ જુદા જુદા ગવર્નરો વાઈસરાય વિગરેને માન આપવામાં અને બ્રિટીશ અધિકારિયોની પરોણાગત કરવામાં કોઈપણ બાતની કચ્ચાશ રાખેલી નથી. સ્વર્ગસ્થ શાહજહા પ્રીન્સ આદર્શ વિક્ટર, ગવર્નર સાહેબ લોર્ડ રે, લોર્ડ હેરિસ, ફરગ્યુસન સાહેબ અને શિવાયના પોલીટીકલ એજન્ટોની પણ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે કરેલી પરોણાગત તેમને તો શું પણ તેમના નોકર ચાકરોને પણ કદિ વિસારે પડે તેમ નથી. તેમજ મરહુમ નામદારના સ્વર્ગવાસથી જેમ હિંદુસ્તાનમાં ચોખાજી શોકનું વાદળ છવાયું હતું, તેમજ ઇંગ્લંડના પણ બોહોળા ભાગમાં ગમગીની મસરી રહી હતી. નામદાર મરહુમ મહારાજનો પોલીટીકલ વ્યવહાર પણ દરેક પ્રકારે પ્રસંશનિય અને સંતોષ કરકજ ગવાયેલો છે.

બહાર બાંધકામ ખાતું.

નામદાર મરહુમ મહારાજનું અંતઃકરણ રાજ્યકારોબારથી પ્રબળે પુરતી રીતે સંતોષ આપવાને આતુર હતું; તેમજ પ્રબળા સુખના સાધનોને માટે પણ જુદા જુદા બાંધકામો કરી જુદી જુદી ખાંભિયો દુર કરવાની પણ પારાવાર લાગણિની સજ્જડ છાપ નામદાર મરહુમના હૃદયમાં સદાને માટે કોતરાઈ રહેલી હતી.

મરહુમ નામદાર રાજ્યાસને બિરાજવા બાદ બાંધકામો કરવાનો જુદોજ વહિવટ કરવા બહાર બાંધકામ ખાતું સ્થાપવામાં આપ્યું. અને મજકુર ખાતાથી આજ સુધીમાં થયેલાં બહાર બાંધકામો પાછળ આજનાં જમાનામાં કોઈપણ મનુષ્યને ચોંકાવે તેવી સવાબે કરોડ રૂપિયાની મોટા ડુંગર જેવડી ગંજાવર રકમનો ખર્ચ કરી પ્રબળા સુખના અગણિત સાધનો તૈયાર કિધાં છે.

નામદાર મરહુમ, મહારાજ રાજ્યાસને બિરાજ્યા તે વખતનો ભાવનગરનો દેખાવ અને હાલ ફેરવાઈ ગયેલું ભાવનગર શહેર આ તફાવત એક વિલક્ષણ અથવા અધિક આશ્ચર્યતામાં ગરકાવ કિધા વિના રહે નહીં તેવો છે.

ખુદ ભાવનગરમાં પ્રથમ હાઈસ્કુલ, હાઈકોર્ટ, ઇન્જનિયર ઓફિસ, ટેલીગ્રાફ ઓફિસ, પોસ્ટ ઓફિસ, માજીરાજ કન્યાશાળા, રાજ્ય મહેલનો પૂર્વ તરફનો દરવાજો જેને લોકો નવી ડેલીપણ કહે છે. ગવરીશંકર સરોવર, ગામનું તલાવ, સ્થિતિને મર્યાદા યુક્ત નહાવા ધોવાને માટે સ્ટેડ, ગંગા જળિયો, કહેરિયો વિગરે ગામના તમામ કુવાને ફરતા કઠેરા પાણીમાં બળી તેમજ તૈયાર પાણિને માટે વીક્ટોરિયા જ્યુબીલી વોરટ વર્ક્સ પાણીના નળો, ટાંકિયો, પાનવાડી વાધાવાડી, માજીરાજ વાડી, શાંતિભવન, પીલબાગ વિક્ટોરિયાબાગ લીલમબાગ વિક્ટરસ્કેવર નાકુબાગ, બેન્ડસ્ટેન્ટ વાળો જુનો બગિચો, તક્ષસિંહજી હોસ્પિટલ, અંદરમાં ગોદિ, લોર્ડહેરિસરોડ, આરસની ગામના તળાવના મધ્યભાગમાં સુંદર છત્રી, તખ્તેશ્વર મહાદેવ, ઇલેક્ટ્રીકરોશની ભાવનગરથી વઢવાણ અને ધોરાજી તરફ મળી એકસોને વીશમાઇલની રેલ્વે, ભગવતસિંહજી એગ્રો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, બાર્ટન લાઇબ્રેરી ઇંગ્રેજી નિશાળ, ઇમ્પીરિયલ લેન્સર્સના મકાનો, પેડોક, શામળદાસ કોલેજ પરસીવલ મારકીટ, વિગરે અને મહુવા તથા ડુંડલા વચેની તથા

ખીજ કેટલીએક પાકી સડકો. રેરોડ, પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર પોર્ટ નામનું ખંદર, સંસ્થાનના મહાલોમા તપ્પાઓમા અને ઘણે ભાગે બધા ગામોમા દરબારી ઉતારાઓ બંધાવ્યા. તેમજ સંસ્થાનમા ચાલતી બુઢી બુઢી સેંકડો નિશાળોના મકાનો ધર્મશાળાઓ અને સુસાફરી બંગલાઓ બાંધ્યા. પ્લાંટેશનો આદિ બાડપાન વિગેરે રોપાઓનું ઉત્તમ વાવેતર વિગેરે વિગેરેની પાછળ કંદોરો રૂપેયાના મોટા ખર્ચ ઉદાર હિલથી અને દુધા હાથથી નામદાર મરહુમે કરી પ્રજા સુખાસ સાધનોને માટે આ ખાતું એક દૃષ્ટી ખેંચવા લાવક બનાવ્યું છે.

જહિર બાંધકામ ખાતાના પહેલેથીજ ઉપરી અધિકારિ તરીકે મી. આર. પ્રાકટર સીમ્સ સાહેબને નિમવામા આવ્યા છે. તેમજ તેમના હાથ નિચે મેકેનિકલ અને એલ. સી. ઇ. ઇન્જિનિયરો ઓવરસિયરો અને મીસ્ટ્રીઓ છે.

મી. સીમ્સ સાહેબની દેખરેખ નીચે હોર્સબ્રીડિંગ અથવા ઘોડાની જાત સુધારવાનું ખાતું ચાલે છે. અને કેટલોએક વખત મ્યુનિસીપાલિટીના પ્રેસીડેન્ટ પણ તેઓને નિમવામા આવ્યા હતા.

હોર્સ બ્રીડિંગ.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે પોતાના સંસ્થાનમા ઘોડાઓની જાત સુધારવા તથા સારી ઓલાદના ઘોડાઓની વૃદ્ધિ થાય અને તેવી રીતે ઉંચી જાતના ઘોડાઓના વછેરાઓને સારી સંભાળથી રાખીને તેને કેળવવા વિગેરે કામને માટે ભાવનગર શહેરથી સુમારે બે માઈલસ પર “પેટાક” યાને એક અશ્વશાળા ઘણા વિસ્તારવાળી જમીન ઉપર કર્પાઉન્ડ વાળી બંધાવી. અને તેમા ઉમદા જાતની ઘોડીઓ તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થતા વછેરાઓને સારી સંભાળથી રાખવામા આવે છે. તેમજ તેમાના નવા રૂઢ પુષ્ટ વછેરાથી સારી જાતના ઘોડાની વૃદ્ધિ થાય તેવા ચત્નો કરવા માટે સારી ગોઠવણ છે. મજકુર અશ્વશાળાના ઘોડા અને વછેરા તેમજ ઘોડી વિગેરેના ખોરાકની પણ બહુ સારી દેખરેખ છે. ઘોડાઓની હરેક પ્રકારે સંભાળને માટે વેટનરી ડાક્ટરોને પણ રાખવામા આવ્યા છે.

સદરહુ કામની ઇન્ડિયા સરકારને બખર થતા સરકારે એ સારી કામની ઉનમ પ્રકારે ગોઠવણ થઇ સમજી તે સંબંધી ઘણીજ ખુશાલી ખતલાવી હતી. તેમજ નામદાર મરહુમને તે ખાખતનાં માનની ખાતર એક થાંદ નામદાર સરકારે ઇનાયત કર્યો હતો. જે કે ગોહેલ વાડ પ્રાંતના આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ મી. કેપ્ટન હન્ટરને હાથે મહારાજ સાહેબને આપવાની ક્રિયા તા. ૧૫ મી મે સન ૧૮૮૩ ની પ્રભાતમા તેજ અશ્વશાળાના મકાનમા મોટી ધામ ધુમથી કરવામા આવી હતી.

સદરહુ હોર્સ બ્રીડિંગની શાખા મહુવામા પણ રાખવામા આવી છે. અને મહુવામા તેવા વાળી ઘોડાને સુસાફરી બંગલા વાળી દરબારી વાડીમા રાખવામા આવ્યા છે. સદરહુ ખાતાની દેખરેખ મી. સીમ્સ સાહેબને સોંપવામા આવી છે.

મ્યુનિસિપાલ સ્વાતંત્ર્ય.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબ ગાદીએ બેઠા પછી શહેર સુધરાઈને લખ્યો સંવત ૧૯૨૭ નો ધારો પહેલો મંજૂર કર્યો. જેની કૃષ્ણે કામ કાજ ચલાવવા ચેરમેન સેક્રેટરી મેમ્બર વિગેરે અમલદારો નિમી કામ ચલાવાનું નક્કી કર્યું.

મ્યુનિસિપાલિટીના તાબામાં શહેર ભાવનગર વિગેરે પરચણની મ્યુનિસિપાલિટીઓને પણ ગંઢકી દુર કરી શહેરમાં સુધારો રાખવો બાંજી તુટી સડકો રિપેર કરવી અને પાણીનો છંટકાવ કરી જમીન ગરમ થઈ જતાં રોજ ચાણો ફાટી નિકળે છે તેને દુર કરવા પુષ્કળ પાણી છાંટી જમીનને ઠંડી રાખવી. દીવા બત્તીના પ્રાનસો, ખાતરની પેટીઓ વિગેરેને લગતો યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખી જેમ અને તેમ પ્રજાને સઘળી પ્રકારે સગવડ કરી આપવી. તેમજ આજથી થતી નુકશાની અને પાયામાલીથી બચાવવા લાંબીસુંઢનાખાઓઆચવાળીજગ્યાએપહોંચાડી સળગતા અમલાનો બચાવ કરવો અને આગને ફેલાવા ન દેતા એકદમ છુટાવી નાંખવી. સ્ત્રીઓ ઉપર દેખરેખ રાખી તેને સાફ રાખવા. જરૂરીયાત પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પહોળા કરવા અને નવા બનાવવા લાઇનો નાખી યોગ્ય વખતે કંપનશેક્ષન આપી બેઠતી જગ્યા લેવી. બબરની લાઇન એક સરખી કરવી, કુદરતી હાજતને માટે બનાવામાં આવેલા માથખાનાનું મળસુત્ર વિગેરે લોકોની તંદુરસ્તીને નુકશાન ન કરે તેવી રીતે મધ્ય રાત્રીએ કાઢી લઈ જવું. વિગેરે કામો મ્યુનિસિપાલિટીના તાબામાં સોંપ્યા.

સંવત ૧૯૪૪ ના આગશર માસમાં મ્યુનિસિપાલ કમીટીએ કરેલા ફેસલા ઉપર અપીલ સાંભળવાનો ફોજદારી કેશોને માટે વડા ન્યાયાધિશને અને દિવાની ફરિયાદ સાંભળવાને દિવાની ન્યાયાધિશને અધિકાર આપ્યો.

સંવત ૧૯૪૪ ના પોશ માસમાં પોતાની સાલજિરીના પ્રસંગે ભાવનગર સંસ્થાનની પ્રજાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક્ક આપ્યો. અને તેજ પોશ માસના વધારાના ગેઝીટમાં સંવત ૧૯૪૪ નો ધારો પહેલો કરી મંજૂર કરી છ બાબ અને ૫૦) મોટી કલમોના વિસ્તાર સાથે લોકોની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સંવત ૧૯૪૪ ના મહા વદ ૪ અને બુધવારના રોજ મીંસ સીમ્સ સાહેબને મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ નિમ્યા. જે પછી મ્યુનિસિપાલિટી અને પ્રજા બંને વચ્ચે વખતો વખત તકરારો ઉઠતી અટકાવાને માટે તે ખાતાના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તરિકે મીંસ બરબોરજની નિમ. નોક કાયમ રાખી પ્રેસિડેન્ટ તરિકે સઘળી લગાંમ સ્વહસ્તમાં લીધી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો ધારો મંજૂર કરવાથી સરકારમાં પણ નામદાર મરહુમ મહારાજની ભારે પ્રસંસા ગવાઈ હતી.

નાણા પ્રકરણ ખાતાના સભાસદની ઓફિસ.

આ ખાતું શીના-સીયલ કાઉન્સિલરની દેખરેખ તથા સ્થાપવામાં આવ્યું છે. અને તેના તાબામાં રાજ્ય દેઝારી-હિસાબી ખાતું આરમ્મ પોલીસ-જુના દફતર ખાતું તથા જુના શોષ ખાતું અને દરબારી છાપખાતું વિગેરે ખાતાઓ સોંપવામાં આવ્યા છે.

કાઉન્સિલ

નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાની બહાલી પ્રજાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક્ક બક્ષિસ કર્યો પછી સંવત ૧૯૪૪ ના ફાગણ માસમાં રાજ્યનો તમામ વહિવટ ચલાવવા માટે એક

રાજ્યસભા અથવા ખાસ કાઉન્સીલ નિમી હતી. અને તેને લગતું એક બહેરનામું નામદાર મરહુમે નિચે પ્રમાણે પ્રગટ કિયું હતું.

“ બહેરનામું. ”

હજુર નંબર ૧ (નો ઇન્ટેખાબ).

અમે, મહારાજા રાએલ શ્રી તખ્તસીહજી, જી. સી. એસ. આઈ., ઠાકોર સાહેબ સંસ્થાન ભાવનગરના તરફથી હુકમ ફરમાવવામાં આવે છે કે—

૧. અમારા મુલકના રાજ્યકારભારનું સંબંધ કામકાજ આજની તારીખથી ખીજે હુકમ કરતાં સુધી અમારા હુકમ નીચે ચાર સભાસદ (કાઉન્સીલરો)ની એક રાજ્ય સભા (કાઉન્સીલ)ના હસ્તક ચલાવવામાં આવશે.

૨. એ સભાસદોની નીમનોડ કરવાનું અમારા અખત્યારમાં રહેશે; અને તેઓના દરએકના હોદ્દા નીચે મુજબ લખવામાં આવશે:—

દીવાન અને વડા સભાસદ (સીનીયર કાઉન્સીલર)

બહેર બાંધકામો ખાતાના સભાસદ (પબ્લીક વર્ક્સ કાઉન્સીલર)

ન્યાય ખાતાના સભાસદ (જુડીશીયલ કાઉન્સીલર)

નાણાં પ્રકરણી ખાતાના સભાસદ (ફીનાન્સીયલ કાઉન્સીલર)

અને તે દરએક સભાસદનો અમારી સાથે પરબારો સંબંધ રહેશે તથા તેઓ અમોને જવાબદાર ગણાશે.

૩. અમારા હજુરથીજ હુકમ આપવાનાં કામો અમારા અખત્યારમાં રાખેલાં છે, તે શિવાય દરએક સભાસદના જે જે ખાતાનાં કામો સોંપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓના હોદ્દાનાં કામો સમજવાં.

૪. સદરહુ સભાસદોના ખાતાઓ મધ્યેના કાંઈ ખાતામાં સમાવેશ નહીં થાય તેહવું હરકોઈ પ્રકારનું કામ હશે તે અથવા જે કામની વ્યાખ્યા સંબંધી કાંઈ સંદેહ કીંવા તકરાર હશે તેહવું કામ અમે પોતે ચલાવશું, અથવા અમે જે સભાસદ અથવા સભાસદો (કાઉન્સીલરો)ને સોંપીએ તેમનાથી તે કામ ચાલશે.

૮. સભાસદોને પોતપોતાના ખાતાના સામાન્ય કામોની બાબતમાં પોતાના સહ કાર્યબંધુ (કોલીગ્સ)ને પરબાર્યું લખાણ કરવાની છુટ છે.

૧૦. સભાસદોને હરકોઈ કામ બાબત અમારી મંજૂરી અથવા સંમતી મેળવવાનું જરૂર અથવા યોગ્ય લાગે તે તેઓએ બખીને અમારી હજુરમાં મોકલાવવું, એટલે તે ઉપર અમારી મરજી પ્રમાણે હુકમ આપવામાં આવશે.

૧૨. અમારી પાસે એક “હજુર સેક્રેટરી” નીમવામાં આવશે, ને તે અમારા પરબારા હુકમને તાબે રહેશે, તથા જે જે ફરબારી કામો તેના હવાલામાં સોંપવામાં આવશે તે ચલાવવાને માટે અમોને ખુદને જવાબદાર ગણાશે.

સંવત ૧૯૪૪ ના પ્રાગણ્ય વદ ૧૨ શુક્રવાર, તારીખ ૯ માર્ચ સને ૧૮૮૮.

તખ્તસીહજી,

મહારાજા સંસ્થાન ભાવનગર.

દરએક સભાસદના તાબામાં જે જે ખાતાં સોંપવામાં આવે છે તે તથા તેઓનાં નામો.

૧. દીવાન અને વડા સભાસદ, આજમ વીઠલદાસ સામળદાસ:—

૧. રાજ્ય પ્રકરણી ખાતું (પોલીટીકલ).

૨. વસુકાલી ખાતું (રેવીન્યુ).

૩ રાજ્ય ખર્ચ ખાતું.

૪ વૈદક ખાતું (મેડીકલ).

૫ કુળવણી ખાતું (એન્થ્રોપોલોજી).

૨ જાહેર બાંધકામો ખાતાના સભાસદ, આજમ આર. પ્રોફેસર-સીમ્મ સાહેબ:—

૧ સબળાં જાહેર બાંધકામો, રેલવે સહાંત.

૨ સબળાં જાહેર સુધારણાં ખાતાં (મ્યુનિસિપાલિટી).

૩ ધોડાની જાત સુધારવાનું ખાતું (હોર્સ પ્રીડીંગ).

૩ ન્યાય ખાતાના સભાસદ, આજમ મંચિરજી મેરવાનજી ભાવનગરી, સી. આઇ. ઈ:—

૧ ન્યાય ખાતું, દિવાની તથા ફોજદારી.

૨ પેલીસ, જાહેરની તથા પ્રગણાની.

૪ નાણાં પ્રકરણી ખાતાના સભાસદ, આજમ વજેશંકર બિ. ધૌરીશંકર:—

૧ નાણાં પ્રકરણી ખાતું (ફાઇનાન્સ).

૨ હીસાબી ખાતું.

૩ ટ્રેઝરી.

૪ આરમ્બ પેલીસ.

૫ જુના કસ્ટોર તથા જુના શેષ ખાતું.

૬ દરબારી હાપખાતું.

હજુર સેક્રેટરી આજમ રતીલાલ માણેકલાલને નીમવામાં આવે છે.

સંવત ૧૯૪૪ ના પ્રાગલ્ય ૧૬ ૧૨ શુક્રવાર, તા. ૯ માર્ચ સને ૧૯૮૮.

તખ્તસિંહજી.

મહારાજ સંસ્થા ભાવનગર.

ઉપર પ્રમાણેનું એક જાહેરનામું તે નામદારે પ્રગટ કીધું હતું, જે સર્વને પસંદ પડ્યું હતું. આ તથા નામદાર મહારાજ સાહેબે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય દ્વારાએ મ્યુનિસિપલ વહિવટ ચલાવવાનું નિર્માણ કીધું, જે બંને બાબતોને માટે નામદાર મુખ્ય સરકાર પોતાના સને ૧૮૮૭-૮૮ નાં વર્ષના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં નિચે પ્રમાણે લખે છે:—

આ વર્ષમાં ભાવનગરના રાજ્યકાર્યભારમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. એક માણસ કરી શકે તેના કરતાં વધારે રાજ્ય દરબારી કામનો બોજો દિવાન ઉપર છે, એવી બ્યારે ઠાકોર સાહેબ સર. તખ્તસિંહજીની ખાત્રિ થઈ, ત્યારે તેઓએ એક યોજના યોજી જુદા જુદા ખાતાઓને ચાર કાઉન્સિલરોમાં વહેંચી નાંખ્યા છે. અને તેઓમાના દરએકને ઠાકોર સાહેબનો બાહારો બહાર હુકમ મેળવવાને હક્ક બક્ષ્યો છે. વળી ઠાકોર સાહેબે પોતાના ૩૧ મા વર્ષની ખુશાલીની યાદગીરીમાં ભાવનગર શહેરને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક્ક બક્ષ્યો છે. અને બિન પશુ કેટલાએક સુધારાઓ કિયા છે. આ મુજબનું સ્તુતિપાત્ર કામ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબનું હોવાથી બ્રિટીશ સરકારે પણ ઉત્તમ પ્રકારની તારીફ કરી હતી. મજકુર કાઉન્સિલમાં પાછળથી અવીચિત મહારાજ સાહેબ ભા. સિંહજીના વિદ્યાભ્યાસ વિષેથી અત્યંત ખુશી થઈ મરહુમ નામદારે તેમને એકસ્ટ્રા કાઉન્સિલર તરિકે દાખલ કિયા હતાં.

ભાવનગર સંસ્થાનના ઢેપાર તથા ઉવોગને મરહુમના તરફથી મળેલું ઉત્તેજન અને તેનું પરિણામ.

શહેર ભાવનગર; સ્થાપના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મહારાજ ભાવનિહલજીએ વ-સાંચું; તે પછી દરએક રાજ્યકર્તાઓએ બીજા ખાતાઓ ઉપર એકે પુરતું ધ્યાન આપેલું છે તોપણ ઢેપાર વૃદ્ધિના કાર્યમાં કાંઈક વિશેષ કાળજી રાખી હોય તેવું તે નિશ્ચય સાબિત થયા વગર રહેતું નથી.

જુદા જુદા રાજાઓએ જુદે જુદે વખતે ખંભાતના અને સુરતના નવાબો સાથે તેમજ બિજાઓની સાથે પણ સતેજ લાગણિ પૂર્વક જુદી જુદી શરતો કરી. તેમજ અગણિત પૈસાનો પણ ખંદરની પાછળ સડકો અને રેલ્વે વિગેરે બાબતોમાં જે કંઈ જરૂરનો વ્યય કિંમી છે તેનું પરિણામ જે આંચું છે તે કાંઈ કોઈ પણ રીતે ઓછો સંતોષ આપે તેવું નથી.

ભાવનગરમાં આજકાલ છાકંમ છાજ ઢેપાર દરએક લતાઓ ઉપર ઉભરાઈ ચાલ્યો છે. ખંદર ઉપર ચોખાણુ માલની ગિડદી સ્ટીમરોની ધમાલ, મ્હોટા મ્હોટા સફરી વ્હાણા, ખંદરજેટોં અને પડાઉ વિગેરે બારકસોના સંખ્યાબંધ સડો અને તેને લગતા કામ કાળે માટે માણસોનાયુંડ, ઢેપાર વસ્તી અને તેમની સ્મૃતિમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. ઇંદ્રપુરી સરખા ચોગરદમ મકાનો પુર બપકામાં ઉત્તમ પ્રતિભાની શોધા પૂર્વક દેખાવ આપે છે, એ સર્વે નામદાર મહારાજના ઢેપારને લગતા ઉત્તેજનનું જ મનમાન્યું પરિણામ છે.

નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજી તખ્તનશીન થયા ત્યારે ઢેપાર રોજગારના સાધનોમાં તેમજ ખંદરને લગતી સગવડોમાં પણ ઘણી ઘણી ખાંભિયો હતી. અને જેથી ભાવનગર તે વખતે એક સાધારણ શહેર જેવો દેખાવ આપતું હતું. પરંતુ આજની પેઠે મુખ્ય સરખા માતબર શહેરની તુલ્યના કરી શકે તેવું ન હતું. કેલાસવાસી મહારાજ સાહેબ તખ્ત નશીન થયા પછી કસ્ટમ ખાતાને લગતો પાકો ખંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. તેમજ દરબારી ચોથ વિગેરે લેવાણા માંહેના કેટલાએક માફ કર્યા. તેમજ કેટલાએકમાં ઘટાડો કર્યો. દિન પ્રતિદિન ઢેપારને મળતા ઉત્તેજનને માટે નવી નવી શોધો કરવા માંડી, જેથી ઢેપારિયોને ઢેપાર કરવાને ઉલટ ઘણી ઘણી રીતે વધવા લાગી. અને એથી કરીને ભાવનગરના ખંદર સાથે બીજા સેંકડો ખંદરોનો વ્યહવાર જોડાયો. જેથી કરોડો રૂપૈયાના માલની રવાનગી તથા આમદાની થવા લાગી; આવા ઉત્તમ કર્તવ્યથી રાજ્યને તેમજ પ્રજાને કેટલો લાભ થયો તે સહજ સમજાયા વગર રહે તેવું નથી.

ફોનો ઢેપાર ભાવનગર અને તેના તાબાના પરગણાઓમાં ધમધાકાર ચાલવા લાગ્યો. જેથી તેમાં દુગો ન થાય તેમજ તોલમાં ખેડુઓ પાસેથી ઢેપારિયો વધારે નલે તેને માટે તોળાટ કારકુનો તેમજ કોટન ઇન્સ્પેક્ટરો નિમ્યા. તેમજ ફોના ધાકડા જુદી જુદી જગ્યાએથી કાઢિયાવાડના બોહાળા મુલક માંહેના નિર્ભય પણે અને મુગમ્યતાથી આવી શકે તેને માટે સંસ્થાનની હદમાં જે જે મોહોટા રસ્તાઓ છે તે બહુજ ખડોળા ખર્ચે દુરસ્ત કરાવ્યા; તેમજ તેના ઉપર રિપેર કામ મોસમના વખતમાં કાયમ કરવાને માટે ખંદોબસ્ત કર્યો. તેમજ તેવા રસ્તાઓ ઉપર ચોકી પેહરાને માટે ફરતા. સ્વારો તેમજ છાપરિયો ખંધાવી ચોકિદારો વિગેરેની જયવસ્થા કરી. દરેક ખંદરો ઉપર ડક્કા અને દિવા ડાંડીઓ ખંધાવી. તેમજ ચોખ્ય જગ્યાએ

ઠંડાણો સારી રીતે રહી શકે તેને માટે ઓઢિયો પણ બંધાવી; તેમજ રાજુલામા એક દરબાર શ્રી તરફથી સિકંદરે ખેલવામા આવ્યો. તેમજ કુંડલા મુકામે ૬૦ સન ૧૮૭૫ મા એક પ્ર-દર્શન ભરાયું.

ભુદી ભુદી જમ્યાએ નડતા ખડગોની તપાસને માટે એક વરાળ યંત્રથી ચાલતી હોડી ભાવનગરના બંદરમા ફરતી કરી. ખાડીઓમાં મ્હોટા ઠંડાણો સહેલાઈથી આવળ કરી શકે તેને માટે મ્હોટા ખરબથી ખાડીઓમા ખોદાંણુ કામ શરૂ કર્યું. મજબુત પાહાંણુથી એક મ્હોટી ભાવનગરના બંદરમા ઓઢી બંધાવી. મુખ્યના બંદરમા એક સ્ટીમર બંધાવી તેને ભાવનગર અને સુરત વચ્ચે ફરતી કરી. ગોંડલ દરબારની સાથે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી મહિયા-વાડમા રેલ્વે બાંધવાની પહેલ કરી. પોસ્ટ ખાતાને તથા ટેલીગ્રાફ ખાતાને ઉત્તેજન આપી સારા પાયાપર તેની પ્રથમ ઓફિસો ઉઘડાવી. રૂના ઠંડેપારિયોને વિરામ મળવા માટે બહાર સિકંબવાળા ભાગમાં કોટન મારકિટ બંધાવી.

આવી આવી અનેક સગવડોને લીધે ઠંડેપારિયોનું મન સ્વાભાવિક રીતે આવા સ્થાનમા ઠંડેપાર કરવા તરફ ઈર્ષ્ય તેમાં આશ્ચર્ય શું?

આધિ કરીને રૂની આમદાંત્રી તેમજ અફિદી ભાવનગર તળમાં અને મહુવામા પણ પુષ્કળ જમ્યામા વધવા લાગી.

પ્રતિવર્ષ કોટન મારકીટ પાસેના રસ્તાને જેનેકે રૂનો બજાર કહેવામા આવે છે. ત્યાં આગળ રૂના ધોકડાંઓની એટલી બધી લિંસ રહ્યા કરે છે કે તે સડક ઘણી પોહોળી તેમજ પુષ્કળ લાંબી હોવા છતાં ત્યાં આગળથીજ ગમન આગમન કરવાનો તેમજ ઉભા રહેવાનો માર્ગ પણ ઘણીજ મુશ્કેલિયે મળી શકે છે. જેથી તે રસ્તા ઉપર દર વર્ષે ચંકંદાઓ વધતા જાય છે. ચંકંદાઓ વધ્યા તેમાતો નવાઈ શું? પરંતુ પાકિ ગાંસડી બાંધવાના પ્રેસો પણ વધતા જાય છે. આપણુ એક ઠંડેપાર પ્રકરણની બહોળલાલીની એક ખરેખરી છાપ છે. ખુદ ભાવનગરમા તેમજ તાબાના મ્હાલોમાં મરહુમના તખ્તનશીન થવા પછી થયેલા યોગ્ય સુધારાના પ્રવાહના સ્પર્શબેજ વરાળ યંત્રથી ચાલતા કારખાનાઓ દિન પ્રતિદિન થવા લાગ્યા.

ખુદ ભાવનગરમા લગભગ ૧૦ પાક્રી ગાંસડી બાંધવાના પ્રેસો ઈંગ્રેજ ઠંડેપારિયોની અને દેશી ઠંડેપારિયોની કંમ્પનિયો તરફથી બાંધવામા આવેલા છે. તેમજ છુનીંગ ફેક્ટરી અને રૂનું સુતર કાંતવાની તેમજ કાપડ વણવાની મીલ છે. તે ઉપરાંત મરહુમની યોગ્ય મદદથી લાકડાં ઠંડેરવાની મીલો તેમજ લોટ દળવાની ચક્ષિયો પણ વરાળ યંત્રથી ચાલે છે. સાકરના કાર-ખાનાઓ પણ ભાવનગરમા સંખ્યાબંધ થયા છે. અને જેની સાકર મુખ્ય અને કલકત્તા જેવા મથકોમાં પણ વેચાય છે. ચિનાઈ માટીની જેવી ખરબીઓ, લોડું ગાળવાના, સંચળ બના-વાના, ખરફ બનાવાના અને સોડા, લેમોનેડ તથા ચાક બનાવાના કારખાંના પણ ભાવનગરમા એજ મરહુમના વખતમાં થયા. ફરનીચર, મેડીકલહોલ અથવા દવા વેચવાની દુકાનો, અને સુગંધિ પદાર્થો વેચવાની અને મેવાવાળા વિગેરે ફેશનેબલ માલ વેચનારાઓની પણ સંખ્યાબંધ નવી ભપકાબંધ દુકાનો થઈ. વિલાયતની સાથે કામ કરનાર કમીશન એજન્ટો થયા. પોસ્ટ ખાતા અને ટેલીગ્રાફ ખાતાના હેડ ક્વાર્ટરો થયા. ત્રિગેરે દરેક રીતેથી ભાવનગર ખિલી નિ-કળ્યું. અને જેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનનું મથક મુખ્ય તેવી રીતે મહિયાવાડનું મથક ભાવ-નગર થયું.

આ શિવાય મહુવામાં પણ પાકિ ગાંસડી ખાંધવાના ત્રણ પ્રેસો થયા. છુનીંગ ફેકટરીઓ અને બોઇલ મીલ થઇ, તેમજ એક કાપડ બજારની અને સુતર કાંતવાની મીલનો પણ પાથો નાખાથો.

ડુંગર અને ધોળા તેમજ લીલીયા પરગણાના અને ખુદ કુંડલા તથા તેના આસપાસના ગામોમાં પણ છુનીંગ ફેકટરીઓ થઇ. સુખઇએકને ઉત્તેજન આપી તેની સાથા ભાવનગરમાં સ્થપાવી. જેથી પણ ઢેપારિઓને અપરંપાર સમવડ થઇ. સુખઇએકને નામદાર મરહુમે પોતાની સ્ટેટ ટ્રેઝરી ગણી છે. તેમજ તેને થોડી પહેરા વિગેરેનો અને મકાનનો પણ બંદોબસ્ત સ્ટેટ તરફથી કરી આપવામાં આવેલો છે. નામદાર મરહુમે સુખઇએકને જે ઉત્તેજન આપ્યું તેપણ ભાવનગર સંસ્થાનના ઢેપાર રાજગારની ઉત્તેજને માટેજ.

સુખઇએક ભાવનગર, પ્રાંચના સુપરિચર મી. કીનીબરાયે પણ ભાવનગરની પ્રજામાં સારો આદર અને પ્યાર સંપાદન કિધો છે. મી. કીનીબરાયે ઢેપારી વર્ગ સાથે જે પ્રીતી ધરાવે છે તે ઉપરાંત બહારમાં પણ સારો ભાગ લેતા જણાય છે. તેઓ બાર્ટન લાઇબ્રેરીની કારોબાર કમીટીના મેમ્બર છે તે ઉપરાંત તેઓ સ્વર્ગવાસી મહારાજ સાહેબના મેમોરિયલ ફંડના એક સેક્રેટરી પણ નિભાયા છે.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબનું આમ કવળતે ભવિષ્ય થયું નહોત અને તેઓને યોગ્ય આયુષ્ય બક્ષવાને પરમ કંપાળુ પરમેશ્વરે કૃપણ તાતલ યોગ્ય ઉદારતા વાપરી હોતો ભાવનગર સંસ્થાનનો રાજગાર મરહુમ નામદાર સુખઇ બેટની સાથે હરિકાઇ કરી શકે તેવો પણ કરી શકવાને ભાગ્યશાળી બનત. અને તેમાં તે કાંઇજ શંકા નથી રખાતી કે ભાવનગર સંસ્થાનમાં બીજી કેટલીએક મીલો અને પ્રેસો તેમજ વરાળ યંત્રથી ચાલતા બુઢા બુઢા અનેક કારખાનાઓ થયેલા બેવાને તેવો અવસ્ય કરીને સમર્થ થઇ શકત. તેઓ નામદારને મહુવાનું બંદર પણ સુધારવાની અંતઃકરણમાં બેહુદા અંત અને છુસાસા હતી.

પરંતુ કાળચક્રની ગહનગતીને લીધે આવી કેટલીએક બાબતો અધુરી રહી ગઇ છે. પરંતુ નામદાર મરહુમને પગલે અનુસરી હાલના મહારાજ તેવી જરૂરની બાબતો પુરી પાડશે તેવો પણ અમોને સમ્પૂર્ણ ભરોસો છે.

ઢેપારની ઉત્તેજને માટે નામદાર મરહુમે પીપાવાવ્યનું બંદર પણ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટરના હાથથી ખુલ્લું કરાવ્યું. તેમજ તે બંદરનું નામ પણ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર પોર્ટ રાખવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. અને મજકુર બંદરથી સજ્જોસરા સુધી રેલ્વે કરવાનું પણ નક્કી કર્યું. આ રેલ્વેનો કેટલોએક ભાગ બંધાઇ પણ ચુક્યો છે તેમજ કેટલીએક સડકો પર લોખંડના પાટાઓ નાખી તે ઉપર ઇન્જન ફરતું પણ કરવામાં આવ્યું છે. શિવાય એક જબરજસ્ત પ્લાટ ફાર્મ પણ બાંધવામાં આવ્યો છે. અને જે પ્લાટ ફાર્મ ઉપર ઇન્જન બોઇલર લેટો થાપ ઠાંકી વિગેરે લાખો રૂઝવાના બંદોબાસની મશનરી ગોઠવેલી છે તેમજ તેની દેખ રેખને માટે અને કામની શરૂઆતને માટે કેટલાએક માણસો નીમી સારી ગોઠવણ કરેલી છે.

મરહુમ મહારાજના બંદોબાસ અને અસુલ્ય પ્રયત્નોથી ભાવનગરનું બંદર ઢેપાર રાજગારના મધ્યકને માટે સુખઇ ઇલાકામાં બીજે નંબરે તો કયારનું ચેઆવી ચુક્યું છે. મજકુર બંદર તેની કુદરતી સ્થિતિમાં બિલકુલ બંદર તરિકે વાપરી શકાય તેવું તો નથીજ. છતાં પણ આટલું બધું વધીને આખા કાઠિયાવાડ પ્રાંતના બિજા સગવડ વાળા બંદરો કરતાં વિશેષ માન પાન પામતું થયું તે સઘળું મરહુમની હોશ મમતા અને પુબ્બળ પ્રયત્નોનેજ ધન્યવાદ આપવો

છટે છે. ફેજર પાછળ પણ દર વર્ષે કેટલો મોટો ખર્ચ કરામા આવે છે. અને તેથી ખાડી કેવી ચોખ્ખી રહે છે. અને તેથી બંદરમા જે સોઇ મળી આવે છે તે પણ કોઇ પણ પ્રકારે ચોખ્ખી ગણાઇ શકાશે નહીં. એટલુજ નહીં પણ ગોદીનો અમુક ભાગ પથ્થરથી બહુજ મજબુત રીતે બાંધી લીધા છે. તેનો ઉદ્દેશ પણ કેવો હોવો જોઇયે ઉપરાંત બીજા બંદરોની પેઠે ઘણીજ ઉચ્ચ દિવા કાંડી પણ બાંધેલી છે.

તથા Lidal observatory જેકે ઘણી થોડી જગ્યાએ રાખવામાં આવે છે તે અહીં રાખી ભરતી ઓટના વખત ચોક્કસ કરવા સારૂ અને જેકે પ્રબળ સુખ વાસ્તે મદદ કરે છે. જેની પાછળ મોહોટો ખર્ચ કર્યે જાય છે. ભાલની સામા કાંઠાની ઉજડ જમીન સાથે નિરંતર સંબંધ ચાલતો રહે તેને માટે એક Takhtsingji state Ferry જેને લોકો થાંપડો પણ કહેછે. જેની અંદર માણસોને તો શું પરંતુ ગાડાં અને ઢોરને પણ પાર ઉતારી શકાય એવું સાધન પણ મોટા ખર્ચથી ખાસ લોકોનીજ જરૂરને લીધે રાખ્યું છે. આ દેખીતાં ખર્ચના મહાભારત મૂળજણાયછેએમોટું નથી. પણ તેની સાથે એટલું પણ સમજવું જોઇએ કે તે સંઘળું શું સુચવેછે? તેથી લોકોના સુખનો પાથો વિશેષ ઉંડો નાંખેલો છે. વળી બંદરમાં ડોકએસ્ટેટ Dock Estate ની હદ નક્કી કરી તેમા સામે કાંઠેથી આવેલું તુરતનું ખડ રાખવા માટે તથા તમરીયા માટે જુદા જુદા ભાગ નક્કી કરી લોકોને એક ખાસ પ્રકારની સગવડ કરી આપી છે. વિશેષ એ છે કે મુબઈની પ્રખ્યાત સ્ટીમરોવાળા પોતાની સ્ટીમરોનો યથેચ્છ લાલ ભાવનગરને આપે તેને માટે તેઓને પણ ઉત્તમ પ્રતિની સગવડો કરી આપી લોકોની અનેક સગવડોમા વધારો કર્યો છે. એક આલીસ લાખનું સાદુરજવાડું પોતાના બીજા કામની સાથે આટલો આટલો ખર્ચ કરી લોકોને સંતોષ અને સુખ આપે તે કશી રીતે ઓછું ગણી શકાય તેવું તો નથીજ. પરંતુ એટલી વાતતો હું ખાત્રીથી કહી શકું છું કે સુગટમણિ મહારાજ સાહેબ જો કેટલાક વર્ષ વિશેષ જીવવા સમર્થ થયાહોતોદેશીરજવાડામાનાતોશું!! પરંતુ બ્રિટીશ સુલકના રહેનારા જ્યાંકે કરના જોજથી લોકો કચરાયા કરે છે તેનાથી ભાવનગરમા વસવું ઉત્તમ ગણત.

ભાવનગરની પ્રબળ કરના કસાલાના દર્શનનો શું પરંતુ તેનો સ્વપ્ને પણ ભાસ માત્ર થયો નથી. ઇન્કમટેક્સ અને હાઉટેક્સના નામોની તેમને માહિતી નથી. બંદર પરકે સ્ટેશનેથી ગમન આગમન કરતાં જકાતિ માલની ખાતર રાહધારિયોના યોગ્યકાંઓ વિખાંતા નથી.

પાણીના પૈસા પડતા હશે તેની તો ખબર હોયજ ક્યાંથી? ગાડીઘોડાના વૈભવ ભોગવનારને જમીનભાડુ કાંઈ પણ આપવું પડતું નથી. ઉપરાંત રાજ્યલક્ષ્મીનો પુરતો લાભ દરેએક વહેપારીયોને સમયાનુસાર મળ્યાજ કરે છે.

પ્રબળ વહેપાર રોજગારને ઉન્નતી મળવાના જ્યારે સંખ્યાબંધ સાધનો છે ત્યારે તેને દુઃખદાયક કહેવાને બહુજ ખરિકીથી તપાસવા છતાં પણ કશું નથી. વહેપારી વર્ગની ઉન્નતી નામદાર મરહુમે કેટલે દરજ્જે આહિ છે. તેનું યથાર્થિત વર્ણન મ્હારી સરખા સ્વદંપમતિ યુક્ત જ્ઞાનહિન બાજકથી તોશું પરંતુ કોઇ પ્રબળ લેખક યાને સમર્થ વક્તાથી થવું મુશ્કેલ છે. દેશ વિદેશના નવા વહેપારની નવી દુકાન ઉઘાડવામા આવતાં તેમને શાલ પામરી વિગેરેનું ઉત્તમ માન આપી તેમને મુખારકબાદિ આપવાની પ્રસંશનિય વાંચના પણ શું સુચવેછે?

સ્વાનગી સ્વાતું.

આ ખાતું નામદાર મહારાજ સાહેબના પાકિટ ખર્ચેના હિસાબ તેમજ હુબુરશીના દરદાગીનાની સંભાળ વિગેરે બાબતોને માટે સ્થાપવામા આવ્યું છે. અને એ ખાતાને લગતો તમામ ખર્ચ મરહુમ નામદાર પોતાના ખાનગી ખર્ચેને માટે જે કંઈ રકમ સ્ટેટ ટ્રેઝરી માંહેથી લેતા હતા તે માંહેથીજ કરવામા આવતા હતો. પોતાવા ખાનગી ખર્ચને લગતી જે રકમ પોતે લેતા હતા તેનો પણ બહુજ સારી રીતે સફરપોચ કરેલો તેમજ પુરતી રીતે સાબીત કરી આપેલો છે. ખાનગી ખર્ચની રકમ માંહેથી બચાવ કરી તેમજ જે ધર્માદો કરેલો છે તે અવર્ણનિયમને જગ બહેર થઈ ચુકેલો છે. એટલે વિશેષ બાલવાની કશી અગત્ય હું જ્ઞેતો નથી.

આ ખાતાની ચોખ્ખ તપાસ તેમજ પોતાને કિંમતી સલાહ મળી શકે તેને માટે કાયમ પોતાની પાસે એક સ્થાયી મુશીલ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હોયેલાને માટે રાખતા હતા.

આવા પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીથી થતા લાભો લક્ષમા રાખવા ભેગ છે. મહારાજ સાહેબ એક સાધારણ સ્થિતીનો અને ફુનિયા દારીનો જેણે ખોળો અનુભવ મેળવેલો હોય તેવાને પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે રાખવાનું પસંદ કરતા હતા.

સાધારણ વર્ગમા ઉછરેલા પુરૂષો બહુજ ચાલાક રાને બહાદુર હોય ત્યારેજ તેઓ સારી સ્થિતીમા આવી શકે છે. જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી બાબતો તેના અનુભવમા આવે છે. તેમજ સંખ્યાબંધ મનુષ્યોના સંબંધમા આવતા પ્રબળી હાજતોની તેને ખરેખરી ખાતમી સત્વર અને વિનાયતને મળી શકે છે. અને આવા બહુમિતા માણસથી પ્રબળી હાજતો પુરી પાડવાને નૃપતિને બહુજ સારી રીતે તક મળે છે.

નામદાર મહારાજ સાહેબે કેટલોએક વખત થયા પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરિકે મી. સાકરલાલ સવાઇલાલની નિમનોડ કરી હતી જે વેળા ભાવનગર સંસ્થાનની પ્રબળ પારાવાર આનંદને પામી હતી. તેમજ જેમની ભારે પ્રસંશા અને પુષ્કળ તારીફ સાથે મુબારક બાદિને મોટો લેખ કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ નામના ન્યુસ પેપરમા પ્રગટ થયો હતો.

ઇમ્પીરિયલ લેન્સર્સ અને ભાવનગર ઇન ફ્રંટી.

(જરૂરને વખતે બ્રિટીશ સરકારની મદદને માટે તૈયાર રાખેલું લશ્કર.)

મરહુમ મહારાજ સાહેબે આજ કેટલાએક વર્ષો થયા પોતાના રાજ્યમા ત્રણસો થોડેસ્વારની એક ટુકડી ઉભી કરેલી છે. જેને કે બાહોશ અને ચાલક શિક્ષકોથી લડાઇની દરેક ક્રિયા શિખાવી તૈયાર રાખવામા આવે છે. અને તે કાયમ ભાવનગર દરબારના તોખામા રહીને નોકરી કરે તે ઉપરાંત ચોખ્ખ વખતે લડાઇના કામમા બ્રિટીશ સરકારની મદદને માટે પણ મોકલી શકાય તેવી તેની ગોઠવણ છે.

મજબૂર લશ્કરની ટુકડીને તેમજ તેવા લશ્કરી અધ્યોને રાખવા માટે ગધેડિયા ખેતરમા લાખો રૂપૈયા ખર્ચી ઘણાજ મજબૂત મકાનો બંધાવી ત્યાં આગળ સગવડ કરવામા આવી છે. તેમજ તે ખાતાની ઉજ્જતીને માટે કેટલાએક હવાલદાર નાયક દફતાર જમાદાર વિગેરે અધિકારિયો નિમ્યા છે તેમજ તે ખાતાના ઉપરી અધિકારી તરિકે કરનલ હેરિસ નામના બાહોશ મુરોપિયન સદ મહસ્થને નિમી તે ખાતાની લગામ તેવા એક બાહોશ અધિકારીના હસ્તકમા સોંપી છે.

इति पंचम प्रकरण समाप्त.

કીર્તી પ્રકરણ.

મરહુમ નામદારના સદ્કર્તવ્યોથી તેમની ગવાચેલી પ્રસંસા.

નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજીના સદ્કર્તવ્યોથી ફેલાયેલી તેમની ચોખાબુની કીર્તીનો પ્રતાપી પ્રભાકર જગતને અજવાળું આપનાર અહરમણિની સાથે સરખાવવાને યોગ્ય, તેમજ મરહુમના સદ્કર્તવ્યોની પ્રસંશાની ધ્વની સમુદ્રના મોઝાઓની ગર્જના કરતા પણ વિશેષતેમના પ્રસંશકોનો વેગ વિજળીના વેગની માફક સ્વદેષ સમયમા ચોખાબુ પ્રસરવામા તેમના સદ્કર્તવ્યોની સકત પુછીથી આખાદ તેમાં પણ વળિ વિજળીનો ઝળુકારો માત્ર સ્વદેષ સમયમાં તુરત જીત કાળને પાત્ર થાય છે અને મરહુમની કીર્તીના તેજસ્વી ફીરણો સદાને માટે સંજીવન એટલે નહીં નાશ પામે તેમાં અશ્ચર્ય છે.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબ સ્વતંત્ર સત્તાને પામવા પહેલાં ઇ. સન ૧૮૭૭ ડા. ૧ જાનેવારીના રોજ દિલ્હી ખાતે બરાચેલા બાદશાહિ દરબારમાં ખિરાજવાને માટે દિવાન ગવરીશંકરની સાથે પધાર્યા હતા. જ્યાં આગળ તેમની ઉત્તમતા જાહેર કરવા નિમીત્તે વાઇસરાય લોર્ડ લીટને નામદાર મહારાજ સરકાર તરફથી એક સુદર વાવટે બક્ષવામાં આવ્યો હતો. તેમજ નામદાર મરહુમને મળતું અગિયાર તોપોના માનમા વધારો કરી પંદર તોપનુ માન જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

તેમજ આજ પ્રસંગે તેમના કબેલ દિવાન ગવરીશંકર ઉદયશંકરને પણ સી. એસ. આઈનો માનવંતો ખિલાજ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. એ માન પણ ખરી રીતે નામદાર મરહુમનેજ ગણવું જોઈએ એજ વરસના ફેબ્રુવારી માસમાં મી. ૦ પરસીવલની સોલાપુર જિલ્લામાં બહલી થયેલી જોઈન્ટ એડમિનીસ્ટ્રેટર તરિકે મેજર. જે. ડબ્લ્યુ. વોટસન સાહેબની નિમણૂક થઈ. અને એજ વર્ષના માર્ચ માસમા ગવરીશંકરને દિવાન તરિકેના તેમના પ્રથમના હોદ્દા ઉપર નિમી મરહુમ મહારાજ સાહેબને જોઈન્ટ એડમિનીસ્ટ્રેટર તરિકે નિમ્યા. અને એજ વખતથી તેઓ નામદાર પોતાના રાજ્યક્રિય કાર્યોમાં બહુજ સરસ રીતે ધ્યાન આપવા માંડ્યું.

જેથી પ્રસન્ન થઈ મુખઈ સરકારે તેમને એક ઠરાવ જાહેર કરી રાજ્યની સર્વ સત્તા ૧૮૭૮ ના એપ્રિલ માસમા નામદાર મરહુમને સોંપવાને જણાવ્યું. જે પ્રમાણે તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૭૮ ના રોજ કાઠિયાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. ૦ પીલ સાહેબે રાજ્યની સર્વ સત્તા નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબને સોંપવાની ક્રિયા બહુજ ધામધુમથી અને ઉત્સાહ પૂર્વક કરી હતી.

ઇ. સન ૧૮૭૭ ના જુન માસમાં મેજર-જે-ડબ્લ્યુ. વોટસન સાહેબની કર્નલ લોની જગ્યાએ રાજ્ય સ્થાનિક કોર્ટોના આકર્ટીંગ પ્રેસીડેન્ટ તરિકે નિમણૂક થતાં જુલાઈ માસમાં પોતાનો જોઈન્ટ એડમિનીસ્ટ્રેટર તરિકેનો સઘળો અખત્યાર કર્નલ પારને સોંપવામાં આવ્યો હતો.

કર્નલ પારે નામદાર મહારાજ સાહેબ મી. તખ્તસિંહજીની સંગે રહીને જોઈન્ટ એડમિનીસ્ટ્રેટરનું કામ આશરે અઠ માસ ઉપરાંત ચલાવ્યું હતું, અને તે પછી મહારાજ સાહે-

બને રાજ્યની સ્વતંત્ર લગામ ઉપર દર્શાવેલે દિવસે મળ્યા બાદ કર્નલ પારે કાઠિયાવાડના બુડિશિયલ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટનો ચાર્જ લઇને તે કામ ચલાવ્યું તે દરમ્યાન ભાવનગરનો વાર્ષિક રીપોર્ટ માર્ચ માસ આખરનો બેટલો બધુરો રહ્યો હતો તે સમાપ્ત કીધો હતો. બાદ તેમની ત્યાંથી વિદાયગિરી થવાની હોવાથી નામદાર મહારાજ સાહેબે તા. ૨૫ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૮ ને ભોમવારની રાત્રે તેમને એક ખાણ આપીને ઘણી સારી ધામધૂમ કરી હતી, અને તે પ્રસંગે મહારાજ સાહેબે નિચે પ્રમાણે સંભાષણ કીધું હતું:—

“કર્નલ પાર સાહેબ, લેડીઓ અને ગૃહસ્થો.”

સુમારે આઠ મહિના ઉપરાંત મુદત થયાં મારાં સંસ્થાનનો રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવવામા આપ-કર્નલ પાર સાહેબની સાથે સામેલ રહેવાનું મારું સારું નરીખ હતું, અને એ મુદત પૂરી થતાં આપે મારી પ્રજાની આબાદી તથા કલ્યાણને માટે જે હોંશ ભરેલી કોશિશ કરેલી છે, તેમજ મારી તરફ આપે જે માયાળુપણું ને મમતા એક સરખી રીતે બતાવેલી છે, તથા આપે મારા પ્રત્યે હમેશાં જે દોસ્તીભરેલી વર્તણૂક રાખેલી છે, તેને માટે મારાં અંતઃકર્ણથી આપનો ઘણો આભાર મારું છું.

હવે આપનું રજા ઉપર વિદાયત જવું થવાના છેક નજીકના વખતે આપને અંતઃકર્ણ પૂર્વક સલામતી સાથે આપને તથા મિસિસ પાર સાહેબને આપના સ્વદેશની મુસાફરી ખુશી ભરેલી રીતે થાય, એવું આહું છું.

આપ પોતાના ઘણી જીતી જીતના ગુણોને માટે મોટા માનભરેલા વિચારની સાથે હવે હું આપ કર્નલ પાર સાહેબની તેમજ મિસિસ પાર સાહેબની સારી તંદુરસ્તીની બાબતનો ખ્યાલો પીવાની સંતોષ ભરેલી દરખાસ્ત કરું છું, અને મિસિસ પાર સાહેબનાં ઘણાં માયાળુ પણા તથા હેતને માટે હું તેમનો આભારી છું.”

જિપલાં ભાષણનો ઉત્તર કર્નલ પારે ઘણી સરસ રીતે વાળીને તેમા મહારાજ સાહેબની ઘણી પ્રસંશા કરી હતી, અને તે પછી સભા વિસર્જન થઇ હતી.

સને ૧૮૭૯ ના જાનેવારી માસની તા. ૧૩ મીની પ્રભાતમા દિવાન રા. રા. ગવરીશંકર ઉદયશંકર સી. એસ. આઇ. એ પોતાનું દિવાનપદનું રાજીનામું આપ્યું હતું, અને તેમને સ્થળે નામદાર મહારાજ સાહેબે તેમના ભાણેજ રા. રા. શામળદાસ પરમાનંદદાસને નિમ્ત્રા હતા. એ દિને નામદાર શ્રી તખ્તસિંહજીએ એક મોટો દરબાર ભરીને રા. રા. ગવરીશંકરનું રાજીનામું સ્વિકારી રા. રા. શામળદાસનું દિવાનપદ બાહેર કીધું હતું એ દરબારમા મહારાજ સાહેબે નિચે પ્રમાણેનું સંભાષણ વાંચ્યું હતું:—

“ગૃહસ્થો:— આ ભાવનગર સંસ્થાનના મુખ્ય પ્રધાન આજમ ગવરીશંકર ઉદયશંકર સી. એસ. આઇ. એઓએ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું છે, તે સંબંધમા આજ આ દરબાર ભરવામા આવ્યો છે. તેમનો આ સંસ્થાન સાથે સંબંધ પચાસ વર્ષ ઉપરાંતનો છે. અમારા માનવંતા પૂર્વજે મહારાજ વિજયસિંહજી, અખેરાજી અને મારા કેલાસવાસી પિતાજી જસવંતસિંહજી પાસે રહી તેમને સંતોષ આપી તેમની મમતા મેળવી, અને આ સંસ્થાનના હીતના કેટલાક મોટાં મોટાં કામો કરેલાં, એ વાત આ સંસ્થાનમાં બહારે આ પ્રાંતમાં એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, તેના વિસ્તાર અત્રે કરવાની અગત્ય નથી. એમની રાજ્ય ભક્તિ અને મારાં કામ, અને આ સંસ્થાનનું સર્વ પ્રકારે સારું કરવાની ઇચ્છા અને આતુરતા,

એ આદિ ગુણોની કદર આ ભાવનગર સંસ્થાન તરફથી, અને તેમા વિશેષે કરીને મારા મર-
હુમ પિતાજી તરફથી થયેલી છે એટલું જ નથી, પણ આજમ ગવરીશ'કરની રાજ્યભક્તિ જોઇ
પોતાની પ્રસન્નતા દર્શક ચિન્હ સી. એસ. આર્ઇ. નો જહુ માન ભરેલો ખિતાબ અને ચાંદ
તેમને આપ્યો છે. ઉપરની બિનાઓ આજમ ગવરીશ'કરને તેમજ આ સંસ્થાન ઉભયને
શોભા આપે એવી તથા સંતોષકારક છે, એમ હરકોઇ કહી શકશે.

આજમ ગવરીશ'કરે મારી પોતાની પાસે પણ આજ સુધી પ્રમાણિક પણાથી, અને
રાજ્યવનિષ્ઠાથી કામ કરી મને પૂરો સંતોષ આપ્યો છે, તે પણ મારે આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ
કરવું જોઇએ.

એવા એક અનુભવી અને નિમકહલાલ મુખ્ય પ્રધાન સંસ્થાનના કામથી હાથ ઉઠાવે,
એ સાફ ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેા પણ એમના ૭૪ વર્ષની વય સામુ જોતાં તથા એમની
રાજ્ય સેવા સામુ જોતાં એમની ઉત્તરાવસ્થામા એમણે ઇચ્છેલા આરામનો લાભ આપવો
એ મારો પરમ ધર્મ છે, એમ હું માનું છું.

ઉપર પ્રમાણે પોતાના પીંડથી પોતે રાજ્ય સેવા કરી છે તે સાથે વળી બીજા સંતોષકારક
વાત એ છે કે, ભવિષ્ય કાળે સાફ પણ આ સંસ્થાનનું સાફ ઇચ્છી, આજમ શામળદાસ
પરમાનંદદાસ જેવા કુળવાન અને બુદ્ધિમાન પુરૂષને પરખી કહાડી પોતાની પાસે રાખી
પોતાના અનુભવનો તમામ લાભ તેમને આપ્યો છે. આજમ શામળદાસના પિતા પરમાનંદ
દાસે આ સંસ્થાનના મુખ્ય પ્રધાનનું કામ લાંબી મુદત સુધી સંતોષકારક રીતે કરી લોકમા કીર્તી
સંપાદન કરેલી, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેમના સદ્ગુણ આજમ શામળદાસે સંસ્કૃત અને ફારશી,
આ બે ભાષાનો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો છે, અને આ સંસ્થાનની નિમકહલાલીથી નોકરી
ત્રીશ વર્ષ થયા કરે છે. તે દરમ્યાન સરકારી જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર્સ મીં પરસિવલ તથા આ-
જમ ગવરીશ'કરની નજરમા તેમની પૂરી યોગ્યતા હોવાને લીધે તેમણે અંબઇ સરકારમાં
લાંબી બુડિશિયલ ખાતાની અપીલો ચુકવવા વિગેરે કામમા સરકારી યુરોપિયન અમલદારોની
સાથે તેમને જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા, અને અંતે પોતાની વિદ્વતા અને
પ્રમાણિક પણા વિગેરે સદગુણોથી મને પણ વારંવાર સારી અને હીતકારક સલાહ આપી મારો
સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેમણે મેળવ્યો છે, એવા એ યોગ્ય ગૃહસ્થને પોતાની પાછળ પોતાની જગ્યા
ઉપર મુકી જવાનો અવસર આવે, એ વાત પણ આજમ ગવરીશ'કરને ઓછી માનદાયક નથી.

એ રીતેની સ્થિતિને લીધે આજમ ગવરીશ'કરને પોતાની રાજ્યસેવાથી કમાવેલો
આરામ આપવા મેં સ્વિકાર કર્યું છે, અને આજમ શામળદાસને તેમની જગ્યાએ આ સં-
સ્થાનના મુખ્ય પ્રધાન ખુશી સાથે મેં નિમ્યા છે, અને હું ભરોસો રાખું છું કે, રજા પ્રજા
ઉભયનું હિત કરવાનું કારભારીનું ભારે કઠણ કામ આજમ શામળદાસ સંતોષકારક રીતે કરશે.

આજમ ગવરીશ'કરની હયાતી સુધી તેમને હાલ જે જીવાઇ દર સાલ રૂપૈયા વીશ
હજાર મળે છે, તે પૂરેપૂરા પેન્શન દાખલ આ રાજ્ય તરફથી મળ્યા જશે. તેમના પુત્ર આ-
જમ વિજયશ'કરને આસિસ્ટન્ટ કારભારીની જગ્યા, જે હુદા ઉપર કે હાલ સુધી આજમ શા-
મળદાસ હતા, તે આપુ છું, અને તેની જગ્યા આજમ વીરૂલદાસને, અને આજમ વિરૂલદાસની
જગ્યા આજમ ગવરીશ'કરના બીજા પુત્ર આજમ પ્રભાશ'કરને આપુ છું. મને આશા છે કે
આજમ ગવરીશ'કરે મારી પાસે કહ્યું છે તે પ્રમાણે મુજ ગિરાવસિયાના હકો નકિ કરવાનું જે
થોડુંક કામ બાકિ રહ્યું છે, તે પુરૂ કરશે, અને મહોટા કામોમા પોતાના અનુભવ અને ડાહ્યા

પણનો લાભ આ રાજ્યને આપતા રહેશેજ. માહારી એમ પણ ધારણા છે કે, આજમ ગવરી-શંકરની છબિ કોઈ સારા ચિત્રકાર પાસે હાથથી ચિત્રાવી આ દરબારમા રાખવી. છેવટ પર-મેશ્વર પાસે માગુ છું કે આજમ ગવરીશંકર ઘણા વર્ષ સુધી આ રાજ્યના હિતૈષી તરીકે આરામની સાથે લાંબુ આયુષ્ય લોગવો. મારી આ પ્રાર્થનામા આ સભામા બેઠેલા સર્વ ગ્રહસ્થો સામિલ થયો એમ હું આશા રાખુ છું.

સદરહુ ભાષણના ઉત્તરમા આજમ ગવરીશંકરે નામદાર મહારાજશ્રીનો ઘણો ઉપકાર માન્યો અને તેમણે લખેલું ભાષણ તેમના ફરમાવ્યાથી તેમના વડા પુત્ર આજમ વિજયશંકરે વાંચી સંભળાવ્યું.

મહારાજ સાહેબ !!

આપે જે વાક્યોમા મહારી રાજ્ય સેવાની પ્રસંશા કરી તેને હું એટલો, બધો પાત્ર નથી એમ હું માનું છઉં. તોપણ તેથી અને ઘણો આનંદ અને સંતોષ થયો છે.

આપે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો અને પછી સત્સંગ રાખી જે બહુજ સંતોષકારક યોગ્યતા મેળવી છે તેહની વારંવાર પ્રસંશા આપણી મહારાણી કેસરેહિંદના અધિકારી સાહેબોના મુખેથી મહારા સંભળવામા આવે છે. અને મેં આપની હજુરમા કામ કર્યું તેમા પણ આપની યોગ્યતા મહારા અનુભવમા આવી એ સર્વ ઉપરથી હું મહારૂં સર્વે વ્યવહારી પ્રયોજન સાર્યક થયું એમ માની મને જે હર્ષ અને સંતોષ થાય છે એ મહારા ઉત્તરાવસ્થાના આરામમાં એક સુખ કારક સાધન થઈ પડશે એમ હું અંતઃકરણથી માનુ છું.

આજમ શામળદાસને આપે મહારી જગ્યો આપી એથી પણ મને બહુજ સંતોષ થાય છે. એ મહારા કુટુંબી હોવાથી એમની બાલ્યાવસ્થામાથી એમના ઉપર મારી સ્વભાવીક પ્રીતિ છે આ રાજ્યના પ્રખ્યાત માણ દિવાન પરમાનંદદાસના એ પૂત્ર છે. અને ત્રીશ વર્ષથી આપણા રાજ્યનું કામ મહારી સમક્ષ કરે છે. તેમની બધી રીતે યોગ્યતાઓને ધ્યાને લેવાને એમ લાગ્યું કે મહારી પાછળ મુખ્ય પ્રધાનનું કામ કરવાને પુરી રીતે એજ લાયક છે અને એવોજ પ્રસંગ આપની સમજણ ભરેલી ગુણજ્ઞતાથી આજઆવ્યો તેથી મને ઘણો આનંદ અને સંતોષ થયો છે.

રાજા અને પ્રજા બંનેની પ્રીતી મેળવી કારભારીનું કામ કરવું એ ખરેખર દુર્ઘટ છે. મહારા ઉપર આપના માનવંતા પૂર્વજોએ અને આપે કપાદ્રષ્ટીથી જોઈને મહારી સેવાને વધારે માની લીધી છે. પણ મહારાથી જે કાંઈ મહારો ખરો ધર્મ બજવાનું યથાશક્તિ બની આવ્યું હોયતો તે આપના માનવંતા વડીલોએ તેમજ આપે માહારી સલાહ માન્ય કરીને તે પ્રમાણે અમલ થવામા ઉત્તેજન આપ્યું તેથીજ કંઈપણ રાજ્યના તથા પ્રજાના હિતનું કામ બનેલું છે. અને તે કારણથી આપના મરહુમ મુરખીઓનો તથા આપનો મારા ઉપર જે આભાર થયેલો છે તે આ પ્રસંગે દર્શાવવો તે હું મારી ફરજ સમજું છું.

આપના કૈલાસવાસી પીતા જસવતસિંહજીએ માહારી રાજ્ય સેવાના બદલામા મને વંશ પરંપરા એક ગામ બક્ષીશ આપેલું છે અને આપ હું કામમાંથી દુર થાઉં છું તે છતાં મારી હેયાતી સુધી ભર પગાર પેનશન તરીકે આપવા કહો છો એટલુંજ નહીં પણ માહારા પૂત્રોને પણ મોહોટા હોદ્દા આપી મહારા ઉપર ઉપકાર કરો છો, એ મહારા આખા કુટુંબ ઉપર વંશ પરંપરા નહીં બુલાય તેવો આ રાજ્યનો આભાર છે. અને એટલા સાડ મહારી પ્રજા વંશ પરંપરા આપની અને આ રાજ્યની જે સેવા કરે તે ઓછી છે.

રાજ્યસ્થાનિક સભા આ પ્રાંતમાં સ્થપાઈ છે. તેના સંબંધમાં ભાયાત અને મુળગિરા સિયાના હકો નક્કી કરવાનું કામ છે તે ઘણે દરજ્જે પુરૂ થયા જેવું આજ સુધીમાં મેં કર્યું છે. હવે તેમાં જે કંઈ શેશ હશે તે પણ હું મારા હાથથીજ પુરૂ કરવાની ધારણા રાખું છું અને તે ખુશીથી કરીશ. રાજ્ય પ્રસંગે આપ માહારી સલાહ લેવાનું માન મને આપશો. તો તે પ્રસંગે તેમ કરવા માહારો ધર્મજ છે તે બહુ ખુશીની સાથે હું બળવીશ.

અંતે અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરું છું કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર આ રાજ્યનું અને આપનું સર્વ પ્રકારે સારૂ કરે અને આપની સુખમાં કીર્તીમાં રાજ્યમાં અને વંશમાં સર્વથા વૃદ્ધિ કરે. ત્યાર બાદ આજમ શામળદાસે નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું.

માહારાજ સાહેબ!!

આ સંસ્થાનના સુખ્ય પ્રધાનની માન ભરેલી જગ્યા આપ મને આપો છો તેનું કારણ હું આપની કૃપા વિના બીજી જોતો નથી. મહારા કુટુંબ ઉપર આ રાજ્યની પૂર્વેથી મમતા અને કૃપા દૃષ્ટી ચાલતી આવે છે. તેજ પ્રકારમાં આ એક વધારો કરી મને અને મહારા વંશજોને આપે ઘણા આભારમાં નાંખ્યા છે.

મહારા વડીલ શ્રી ગવરીશંકર જેવા અનુભવી અને પ્રખ્યાત પ્રધાનની પાછળ એમના જેવું કામ કરવાની આશા મહારા જેવાને રાખવી કઠીન છે. તોપણ આપની ખુશીથી અને કૃપા દ્રષ્ટીથી હું યથામતિ બની શક્યા પ્રમાણે રાજ્ય સેવા બળવીશ તથા આ રાજ્યની પ્રજાના હિત સારૂ બનતો યત્ન કરીશ.

આપે અને મહારા વડીલ શ્રી ગવરીશંકરે કારભારીના કામની કઠીનતા વિષે જે કહ્યું છે એ ખરૂં છે એજ પ્રમાણે આપણી સંસ્કૃત ભાષા બાણનાર એક વિદ્વાનનો પણ અભિપ્રાય છે તેણે કહ્યું છે કે:—

નરપતિ હિત કર્તા દેર્યતાયા તિલોકે,
જનપદ હિત કર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન;
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने,
नृपति जनपदानां दुर्लभः कार्यं कर्ता.

અર્થ — ફક્ત રાજ્યનુજ હિત કરનાર લોકના દેશનો ભોગ થઈ પડે છે, જે પ્રજાનુજ હિત કરે છે તેને રાજા તજે છે. આહાવા મોટા વિરોધ વચ્ચે રાજા અને પ્રજા તે બંનેનું સમાન રીતે કાર્ય કરનાર દુર્લભ હોય છે.

પણ એ પ્રમાણે રાજ્ય કારભારની કઠિણતા જે સ્થળે રાજાના વિચારો પોતાના અને પ્રજાના હિત સંબંધે જુદા જુદા હોય ત્યાં આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ પ્રજાનુ રંજન અને પાલન કરી પ્રજાનું હિત તેજ પોતાનું હિત છે એ યથાર્થ રાજ્ય ધર્મ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાના આપના વિચારો હું બાણું છું તેથી એ સંબંધમાં હું પોતાને લાગ્યશાળી માનું છું.

આપણાં મહારાણી સાહેબ કૈયસરેહિંદના રાજ્યના કેટલાએક બહુ સારા નિયમો જે આપ ઘણા પસંદ કરો છો તેનુંપણ એજ ધોરણ છે. તેમણે સને ૧૮૫૮ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા અમુક્ય દંદેરામાં લખ્યું છે કે અમારી પ્રજાની સંવૃધ્ધીમાં અમારી શક્તી છે. તેમના સંતોષમાં અમારૂં સંરક્ષણ છે અને તેમના આભારમાં અમારૂં ઉત્તમ અને અતિ દુળ છે.

આપણા પૂર્વે થઇ ગયેલા મહાપ્રતાપી રાજાઓ પણ એવાજ વિચારથી વર્તતા હતા. મહાભારતના શાન્તી પર્વમાં ભિષ્મ પિતા ગણે યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજ્ય નીતિ સમજાવતાં મુખ્યત્વે એવું વાક્ય કહ્યું છે કે:—

સ્વહિતનુ પરીત્યજ્યયલ્લોક હિતં ભવેત્તિત્યાદિ.

અર્થ—પોતાનું હિત તણને જેને લોકના હિત હોય તે લક્ષમાં રાખવા.

એવા એવા ઉત્તમ વિચારો આપે બાંહેલા છે. અને તે પ્રમાણે વર્તવા આપનો હેતુ છે. તેથી કારભારી કામની કઠિણતાનો ભાગ દુર થઇ જાય છે. અને એ પ્રમાણે જ્યાં પ્રજાનું હિત એજ રાજાનું હિત એમ સમજે છે તથા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવું એજ પોતાનો સ્વધર્મ છે એમ જે રાજા માને છે ત્યાં કારભારીનું કામ કઠીણ તો શાનું થાય બલકે એ કામ સુખ કારક થઇ પડે છે. આપ જેવા સમજી અને સદવિચાર વાળા રાજાના સમયમાં તે અનુભવનો લાભ મળવાની મને પુરી આશા છે.

મહારા વડીલ ગવરીશંકરે મહારી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ મહારૂ સદા શુભ ઇચ્છીને મહારી વૃદ્ધિ થવામાં પ્રયત્ન કરેલો છે. તે સારૂ આ પ્રસંગે તેમનો ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનવો એ હું મહારો ધર્મ સમજી છું.

પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર પાસે છેલ્લી મારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે આપે જે મમતાથી અને કૃપાથી મને માન ભરેલો અધિકાર આપ્યો છે તેને યોગ્ય, મનથી કરીને મહારા હાથથી રાજ્યના અને પ્રજાનાં હિતકારક થતા પ્રયત્નોને સર્વ શક્તીમાન ઇશ્વર સફળ કરે અને એવા સારા કામોમાં હમેશા મને મદદ આપે.

ઉપર પ્રમાણે ભાષણો થઇ રહેવા બાદ નામદાર મહારાજ સાહેબે માણ દિવાન ગવરીશંકર, શામળદાસ, વિજયશંકર, વિઠ્ઠલદાસ વિગરેને પોશાકો આપ્યાબાદ મિલાવડો વિસર્જન કરવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૧૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૭૬ ને દિવસે, રાજકોટ ખાતે ત્યાંની “રાજકુમાર કોલેજ”ના સંબંધમાં એક નવીન મકાન તથા આજી નદિની ઉપર “કચસરે હિંદ પૂલ” દીર્ઘ સમયથી બાંધવા માંડ્યો હતો તેનું કામ સમાપ્ત થવાથી, નામદાર મહારાજ સાહેબે કર્નલ બાર્ટનને હાથે તે કામો ખુદાં મૂકવાની ક્રિયા કરાવી હતી. આ પ્રસંગે રાજકોટમાં મહોટો મિલાવડો થયો હતો, અને કાઠિયાવાડના કેટલાક સરદારો, ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો વિગેરે ઘણા માનવંતા ગૃહસ્થો ત્યાં પધાર્યા હતા. તે મિલાવડામાં પ્રથમ કર્નલ બાર્ટન સાહેબે લંબાણથી ભાષણ કર્યા બાદ મહારાજ સાહેબે નિચે પ્રમાણે ભાષણ કીધું હતું:—

“કર્નલ બાર્ટન, ગૃહસ્થો તથા બાનુઓ.

મને આજે અત્રે આવ્યાથી ઘણી ખુશી ઉત્પન્ન થઇ છે. હું જેમ અને તેમ પરોપકારી કામ કરવાનો પરમ મારો ધર્મ સમજી છું, અને બેકે એક તરફથી મારો પેહેલો ધર્મ માહારા પોતાના રાજ્ય તરફનો છે, તોપણ બીજા હાથપર હું જેમ અને તેમ હાલના જેવાં લોક હિતાધિ કામોમાં મદદ કરવાને ખુશી થઇશ. આજે રાજકોટ ખાતે જે જે કામો ખુદાં મૂકવાને માટે આપણે એકઠા થયા છીએ, તેમાં ખરેખર મેં અંતઃકર્ણથી ભાગ લીધો છે. આ તો સ્વભાવિક છે કે, એક રાજ્યવંશી તથા એક સરદાર તરિકે નામદાર કચસરે હિંદ, જેના હાથ તળે હિંદુ-સ્તાનનાં સઘળાં શહેરો સમાધાનીનું સુખ ભોગવે છે, તેના કચસરેહિંદ પદ ધારણકરવાના દિવસની યાદગારી કરીરાખવાનેહુંઆહું; તેમજ આ સ્વભાવિક છે કે, જે વિદ્યાલયમાં મેં

મારી નહાનપણની જિંદગીના દિવસો ખુશી સાથે ગુજાર્યા છે (અને આ ઠેકાણે મારા ગુરુ તથા વડીલ મીંઠ મેકનાટનનો પાડ માનું છું કે, જેને માટે મને સદા અંતરમાં પ્રેમ રહેશે) એવાં એક વિદ્યાલયની સગવડમાં વધારો કરવાની તથા તેનો અમલ વધારવાની મને ઇચ્છા થાય. મારી આ સંઘર્ષી ઇચ્છાઓ હું પાર પાડી શક્યો, એથીજ મને અતિ ઘણું આનંદ ઉત્પન્ન પામ્યો છે; પણ મારા આનંદમાં વળી વધારો કરનાર એક કારણ મને મળ્યું છે, અને તે કારણ કર્નલ બાર્ટન તમેજ છે, કે જેણે મારે માટે તથા આ બક્ષિસમાટે ઘણું માયાળુ શબ્દોથી પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. એટલા માટે આ ઠેકાણે હું કર્નલ બાર્ટનનો પણ પાડ માનું છું, અને મને આશા છે કે, મારી સાથે નિરંતર એઓ સાહેબ દોસ્તીના હક્કથી તથા મેહરબાની રાખીને વર્તશે. હું આજના મિલાવણમાં મારા કેટલાએક આગલાસાંખતીઓને જોઈને પણ ખુશી થાઉં છું, ને જે સાહેબો આજે આ ખુશીના પ્રસંગ પર હાજર થયા છે, તેઓનો પાડ માનીને બેસવાની રજા લઉં છું.”

ઉપર પ્રમાણે કર્નલ બાર્ટનનાં ભાષણને ક્ષેત્ર અને ડહાપણ ભરેલો ઉત્તર વાળવાથી સર્વ કોઈએ ઠાકોર સાહેબની અત્યંત પ્રસંશા કરી હતી, અને પછી મિલાવણે વિસર્જન થયો હતો.

તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૦ ને શનિવારને દિવસે ભાવનગર ખાતે વરાળયંત્રથી ચાલનાર હોડીને ફરતી કરવાની કિયા કરવામાં આવી હતી. આ સમયે ત્યાં સારો મિલાવણો કરવામાં આવ્યો હતો, અને ઘણાક દેશી તથા યુરોપિયન ગૃહસ્થો ત્યાં પધાર્યા હતા. તે સમયે કર્નલ બાર્ટન સાહેબે નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી તખ્તસિંહજીની પૂર્ણ પ્રસંશા પોતાનાં મનોહર ભાષણ દ્વારાએ કરીને છેલ્લે તેમણે હર્ષ ભેર એવું દર્શાવ્યું હતું કે, “ભાવનગરનું રાજ્ય દરેક બાબતમાં આગળ પડે છે.” કર્નલ બાર્ટનના મૂખમાંથી આ શબ્દ નિકળતાંની સાથેજ ત્યાં પધારેલા સર્વ ગૃહસ્થોનાં મુખાવેદ પ્રકુલિત બની ગયાં હતાં, અને પછી મિલાવણો ખરખારત થયો હતો.

સને ૧૮૮૦ ના ડિસેમ્બર માસની તા. ૧૮ મીએ “ભાવનગર ગોંડલ રેલ્વે” ખુલ્લિ મૂકવાની કિયા મુખબંધના ગવર્નર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસને સ્વહસ્તે કરી હતી, જે સમયે ભાવનગરમાં કદિ પણ નહીં મળેલો એવો મોટો મિલાવણો મળ્યો હતો. નામદાર ગવર્નર સાહેબ પોતે આગલે દિવસે, એટલે તા. ૧૭ મીએ એક સરકારી આગબોટમાં બિરાજીને ભાવનગરમાં પધાર્યા હતા. એજ દિવસે શમિયાનામાં મિલાવણો કરીને તે નામદારને મહારાજ સાહેબે એક માનપત્ર આપ્યું હતું, જે ઇંગ્લેન્ડમાં તેઓ સાહેબના હુકમથી રા. રા. વિક્ટોરિયાસે વાંચી સંભળાવ્યું હતું, જેનો ગુજરાતી સાર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“સોરઠ પ્રાંતની મૂખ્ય સરહદ ઉપર તમે નામદારનું પ્રથમ પગલું મૂકવા ઉપર હું તમે નામદારને અંતઃકર્ણ પૂર્વક મુબારકબાદી આપું છું. નામદાર શાહાનશાહબાનુના હાલના પ્રતિનિધિ જે તમે, તેમને કાઠિયાવાડમાં આવકાર દેવા માટે મને પેહેલ કરવાનો હુકમ મળ્યો તેથી મને મારા સંસ્થાનમાં તમે નામદારને જોવાથી જે ખરેખરે આનંદ થયો છે, તેમાં ઓર વધારો પામ્યો છે, અને હું ખુશી થાઉં છું કે, આપનું અત્રે થોડોક વખત રહેવું યશે તે અરસામાં મારે તમારે હાથે કેટલેક દરજે એક મોટા કામની—એટલે “ભાવનગર ગોંડલ રેલ્વે” ખુલ્લિ મૂકવાની કિયા કરાવવી છે. તમે નામદારને બેશક ખબર છે કે, એ રેલ્વેને લગતું કામ કાઠિયાવાડમાં પેહેલુંજ છે. મારા વિચાર મુજબ આ પ્રાંતની ઉપજ કરવાનાં ઘણાં સા-

ધનેા હબુસુધી ઘણે દરજે, જાહેર ધોરી સડકોની તંગાસને લીધે હાંકાયલાં રહ્યાં છે, અને મારા હાથમાં રાજ્યકાર્યભાર આબ્યા પછી મારી કારકીર્દિમાં આ રેલ્વે જાંઘવાની મંજૂરિયાત આપવાનું જ પેહેલું કામ આબ્યું તેથી એ બાબતને હું ઘણી આનંદકારી ગણું છું. સરકારી કામના વખતનો, અને તમારી પોતાની સગવડતાનો ઘણો ભોગ આપીને તમોએ એ રેલ્વે ઉઘાડવાને મારી અર્જ બાહાલ રાખી, એજ તમો મારી ઉન્નતીમાં ઘણો ભાગ લેો છો, તેની સાબિતી છે. હું હિમ્મતથી માનું છું કે, એ રેલ્વે ફતેહમંદિથી પાર ઉતરી તેથી, અને તેનું વાસ્તું તમો નામદારને હાથે યશે તેથી આ પુરાતન પ્રાંતને માટે એક નવા શંકન્ય શુભારંભ થશે. મને વિશ્વાસ છે કે, પરમેશ્વરની કૃપાથી, અને તમો નામદારના જેવી સ્વતંત્ર સરકારથી આના જેવાં નવાઈ સરખાં કામને ઉત્તેજન મળે છે તેથી, એ કામ મારા સંસ્થાનને તેમજ બાકિના કાઠિયાવાડ પ્રાંતને આબાદી અને સગવડતાનું સાધન થઈ પડશે, અને તેથી પડોશનાં રાજવાળાઓ એકાંજ કામો ઉઠાવી લેવાને લલચાશે. સર નેઈમ્સ ફર્ગ્યુસન, હું એક-વાર ફરીથી તમો નામદારને મારા સંસ્થાનની રાજ્યધાનીમાં ખરાં અંતઃકર્ણથી સત્કારપૂર્વક આવકાર કરું છું.”

બિપ્લાં બાપણુને ઉત્તર વાળતાં નામદાર ગવરનર સાહેબે બિચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું હતું:—

“નામદાર ઠાકોર સાહેબ”

તમારાં મુખ્ય શેહેરમાં હું તમારી મુલાકાત લઉં છું તે, અને જે કામ તમારી અગ્રિમ નજર અને જાહેર હિમ્મતને આટલી બધી પ્રતિષ્ઠાને પમાડે છે, તે કામનાં વાસ્તુનાં હું મદદ કરું છું તે, ખરેખર ઘણીજ ખુશીની સાથે કરું છું, એમ બાજુને. લોક કલ્યાણનાં કામમાં તમારી સખાવતોથી તમો, હિંદુસ્થાનના જેઓ ઘણાક પરાક્રમી રાજા છે, તેઓની બરાબરીની પાયરીમાં મૂકાઈ ચુક્યા છો. જે મહોટાં કામનું વાસ્તુ કરવાને આપણે એકઠા થયા છીએ, તે કામ વિશે બોલવાને બેશક મને વિશેષ તક મળશે, તો પણ આ પેહેલાજ અવસર ઉપર મારે આટલું તો બુલવું નહીંજ જોઈએ કે, તમારી મહેનતને ફતેહ મળી તેથી હું તમોને મુબારકબાદી આપું છું. અગર જો મારે તમારી સાથે થોડોજ સમય રહેવાનું થશે, તો પણ હું જેટલો સમય રહીશ તેમાં ઘણોજ સંતોષ માનીશ, અને જેને માટે મેં બીબું કંઈજ નહીં, પણ સારૂ, સારૂ ને સારૂજ સાંભળ્યું છે, તેની સંગે હાલમાં બતિ પિછાન થવાથી હું ઘણોજ ખુશી થયો છું. એ બાબતોના ઉપર મારૂં લક્ષ બેંચાય તેથી તે વિષે હું હાલ વિશેષ બોલવાની જરૂર જોતો નથી. તમોએ મારો માન્યપૂર્વક આદરસત્કાર કીધો, તેનોજ માત્ર મારે તમારો ઉપકાર માનવો છે.”

જિપર પ્રમાણે ગવરનર સાહેબનું બાપણુ સમાપ્ત થયા બાદ તે નામદારને ઘણાક ગૃહસ્થો સાથે કર્નલ બાર્ટને ઓળખાણ કરાવી હતી, અને પછી મિલાવડો વિસર્જન થયો હતો. બાદ બીજે દિવસે ગવરનર સાહેબ તથા મહારાજા સાહેબ વિગેરે, ભાવનગરનાં નવીન રેલ્વે-સ્ટેશનપર ગયા હતા, અને ત્યાં ગયા બાદ નામદાર ગવરનર સાહેબને હાથે રેલ્વે ખુલ્લિ મુકવાની ક્રિયા થયા પછી તેઓ સાહેબ એક રેપેશિયલ ટ્રેનમાં લિમ્બડી સંચર્યા હતા, જ્યાંથી સાયકાજે છ વાગતે પાછા ભાવનગરમાં પધાર્યા હતા, જે સમયે શેહેરમાં ઝગઝગતી રોશની કરવામાં આવી હતી. એજ રાત્રે આતસબાણ પણ ફેાડી હતી. બાદ બીજે દિવસે રેપેશિયલ ટ્રેનમાં બેસી તેઓ સાહેબ પાલિતાણા તરફ ગમન કરી ગયા હતા.

ભાવનગરના મહારાજ સાહેબે આ રેલ્વે ખાંધવા પાછળ આશરે રૂ. ૮૬૦૦૦૦૦) ખર્ચા હતા, અને ખાકીના ગોંડળના ઠાકોર સાહેબે આપ્યા હતા—આ રેલ્વે ભાવનગરથી વઢવાણ સુધી ૧૦૬ માઈલ્સ, અને પશ્ચિમ તરફ ધોરાજી સુધી આશરે ૧૦૦ માઈલ્સ લાંબી છે.

તા. ૧૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૧ને દિવસે ભાવનગર ખાતે મોતીબાગમાં મહારાજ સાહેબે એક મોટી સભા બોલાવીને તેની સન્મુખ પોતાના કાબેલ દિવાન રા. રા. શામળદાસને, તેમનાં રાજ્ય સંબંધી કરેલાં ઉત્તમ કામોની કદર ખુબીને, નામદાર દરબાર શ્રીએ, તેમની રાજ્યકાર્યભારની પ્રવીણતા તથા દીર્ઘ સમય થયાં તેઓ બજાવતા આવેલાં કામો વિષે ટુંક પણ છટાદાર અને રમણીય ભાષણ કીધા પછી તે સેવાના બદલામાં જલાલપુર નામનું અમ વંશપરમપરા સુધી બક્ષિસ કીધું હતું.

તા. ૧૭મી જાનેવારી સને ૧૮૮૨ને દિવસે નામદાર મહારાજ સાહેબને, આપણા પરમ કૃપાળુ મહારાજી શ્રી વિક્ટોરિયાએ બક્ષેલા કે. સી. એસ. આઇ. ના માનવંતા ખિતાબ આપવાની ક્રિયા રાજકોટ ખાતે કરવામાં આવી હતી, જે સમયે જુનાગઢ, જામનગર, ધાંગધા, મોરબી, વઢવાણ, તિબટી વિગેરે રાજ્યોના નૃપતિઓ વિગેરે ગૃહસ્થોનો ઘણો મોટો જમાવ થયો હતો. આ શુભ ક્રિયા સુખઈના ગવરનર સર જેઈમ્સ ફર્ગ્યુસનને સ્વહસ્તે તા. ૧૪ મીએ કરવામાં આવનાર હતી, પરંતુ તેમના પત્નિનું એકાએક મૃત્યુ નિપજ્યાથી તેમનાથી ત્યાં પધારી શકાયું નહીં, જેપરથી હિંદની સરકારે કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ ખાર્ટનને, આ આદ આપવાની આજ્ઞા કીધાથી તેઓ સાહેબે આ મંગલમય ક્રિયા એક મોટા દરબાર ભરીને કરી હતી. તે દરબારમાં પ્રથમ તેઓ સાહેબે મહારાજી સરકારનું વારંટ લાંચી સંભાળ્યા પછી નિચે પ્રમાણેનું ભાષણ કીધું હતું:—

“મહારાજ સાહેબ,

નામદાર વાઈસરૉય અને ગવરનર જનરલ બહાદુર સાહેબે, “સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા” ના અતિ માનવંતા સર્વિશ આન્ડ આસ્ટર તરિકે, આપને એ વર્ગના નાઇટ કમાન્ડરનો ઇલ્કાબ આપવાને સને ફરમાન કીધું છે.

આપ સાહેબનાં બહુમાં છે કે, મલિકા માઆઝમાં મહારાજી તથા કચસરે હિંદની ખાસ ફરમાસથી સુખઈના નામદાર ગવરનર સાહેબ બહાદુર, અત્રે સદરહુ ઇલ્કાબ બક્ષવાની ક્રિયા કરવાને પધારતા હતા, પરંતુ તેઓ સાહેબ માર્ગમાં હતા, એટલામાં એવો એક દુઃખ દાયક બનાવ અણધાર્યો બન્યો કે, તેથી આખા ઇલાકામાં અતિશય ગમગીની પ્રાપ્ત થઈ છે, અને આ બનાવથી એઓ સાહેબના મોટા દરબાને છાજે તથા જે મોટાં કાર્યને માટે તેઓ સાહેબ અત્રે પધારનાર હતા. તેને શોભે એવી રીતે તેમનો માન્યપૂર્વક સત્કાર કરવાની આપની હોંશ બરબાદ થઈ છે, પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા બજવાન છે. આ થકી આપણી સઘળી દબદબા ભરેલી તૈયારીની ખરી શોભા કમી થઈ છે. અલબત્ત આવું માન ભરેલું કામ બજાવવાનું એકાએક સારા ઉપર આવ્યું છે, તેથી હું મોટાઈ સમજું છું. તેમ છતાં મારે કેહેવાની જરૂર પડે છે કે, આ દૈવ કોપને માટે હું અત્યંત દિલગીર છું, અને તેથી કોણ? તે આ પ્રસંગે અત્રે મળેલાં દરબારોની વર્તણૂકજ સિદ્ધ કરી આપે છે; કારણકે હમેશ પ્રમાણેનો માન મરતબો નહીં સાચવ્યાથી અથવા તો ઘણા ખર્ચ અને મોટી મેહેનતથી કરેલી તૈયારી કેટલેક દરબાને બર્ચ જવાથી કોઈ પણ દરબાર તરફથી નાખુશી જણાવામાં આવી નથી. પૂર્વ

દેશનાં લોકોને ઘણું કરીને માન મરતબાના રિવાજો પ્રિય હોય છે, તેની પરવા નહીં રાખી, તેમજ આવા પ્રસંગે છાને એવા ઉત્સવથી આપોઆપ ખુશીથી દુર રહી, ફરબારોએ પોતાની અંતઃકરણની ગમગિની દર્શાવી છે.

આપ સાહેબને આવા બનાવથી નાઉમેદી થાય, એ સ્વભાવિક છે, પરંતુ આપના તરફથી આ નાઉમેદી કોઈ પણ પ્રકારે બતાવવામાં આવી નથી; બલકે આ નવી ગોઠવણ ખુશીની સાથે માન્ય કરી છે, અને ખુદ નામદાર ગવરનર સાહેબ બહાદુરના હાથથી આ ઇલકાબ ધારણ કરવાને બદલે મારા હાથથી તે ગ્રહણ કરવાનું સંતોષ સાથે કબુલ કીધું છે.

“સ્ટાર ઓફ ઇટિયા” ના માનવંતા વર્ગના પ્રમુખ માલિકા માઆઝમા કયસરે હિન્દ છે, અને એ વર્ગમાં આ બોહોળી શેહેનશાહાતના કુલીન રાજાઓ તથા અસીરો, અને રાજ્યકળામાં પ્રવીણ તથા લડાઈમાં શુરા. એવા મહા પુરૂષોનાં નામની સાથે આપનું નામ આજથી જોડાયું છે, તેને માટે હું પોતે ખરા અંતઃકર્ણથી આપને મુબારકબાદી આપું છે.

આ માનવંતા ઇલકાબની સ્થાપના થયા પછી તરતજ આપના સ્વર્ગવાસી પિતા સર જસવતસિંહજીને નાઇટનો ઇલકાબ આપવામાં આવ્યો હતો; અને આ પ્રાંતમાં એ ફરજે ધરાવનાર હાલના આપના સાથે નાઇટ સાહેબો-સંસ્થાન જુનાગઢના વાલાસાન નવાબ સાહેબ, સંસ્થાન નવાનગરના મહારાજ જામ સાહેબ તથા સંસ્થાન કાંગ્રાના મહારાજ રાજ સાહેબ, એઓએ આ પ્રસંગે પધારવાની મહેરબાની કરી છે.

પશ્ચિમ દેશના નૂપતીઓએ ઘણા જુના કાળમાં નાઇટના વર્ગ સ્થાપ્યા હતા, અને એમ કરવામાં તેમનો હેતુ એ હતો કે, એથી શુરાતનને ઉત્તેજન મળે, અને પ્રજામાં રાજયલક્ષિત તથા વફાદારીની વૃદ્ધિ થાય.

આ શુરવીરોના વર્ગમાં નહાના તેમજ મ્હોટા અસલથી ઉમેદ ધરાવતા આવ્યા છે; અને પુર્વ કાળમાં તો મહા શુરાતનનુંકામ કર્યાવિના આ માન મળી શકતુંજ નહોતું.

પણ હાલના સુલેહસંપના સમયમાં શુરાતન શિવાય બીજાં ઘણી પ્રકારનાં પરકમે બની શકે છે. એ પરાકમેનો જય લડાઈના પરાકમે કરતાં કંઈ એછો નથી. કહેવત છે કે “યુદ્ધમાં જેમ ફતેહ હોય છે તેમ સલાહમાં પણ હોય છે.” અને આ માનવંતા વર્ગના અધિપતિરાજ શુરવીરોનેજ નાઇટનોખેતાબ બક્ષે છે, એમકંઈ નથી; પરંતુ કોઈ પણ જાતનાં પરાકમથી જે કોઈ એ મ્હોટી પદ્ધિને યોગ્ય થાય છે, તેમને પણ એ બક્ષવામાં આવે છે.

આ પદ્ધિ આપવાને આપ સાહેબની કંઈ યોગ્યતાને લીધે મલિકા માઆઝમા કયસરે હિન્દે આપને પસંદ કીધા છે, તે જણાવવાને મને અધિકાર નથી; પરંતુ અમો, જે સઘળી રીતે આપની કારકીર્દિથી વાકેફ છીએ, તેઓને ખાત્રીછેકે, આપ સાહેબ એ માનને પરિપૂર્ણ રીતે પાત્ર છે.

સંસ્થાન ભાવનગરનું રાજ્ય આપના માનવંતા પૂર્વજો શ્રી વજ્રસિંહજીએ વધારીને મજબુત પાયાપર આણ્યું, અને આપ બાર વર્ષની વયે એ ગાહિના માલિક થયા, અને સને ૧૮૭૮ ના એપ્રિલ માસમાં રાજ્ય આપને સ્વાધિન થયું, ત્યારથી રાજ્યવંશીને શોભે એવી આપની બોહોળી ઉદારતા, અને પ્રજાનું હિત સુધારવાની કોશિશથી આપે નામના મેળવી છે.

આપ સાહેબે પોતાની હદમાં તેમજ પરહદમાં લોકોપયોગી કામે, કેળવણી અને વેપાર રાજગારને ઉત્તેજન આપી તેની વૃદ્ધિ કરી છે. આપ નામદાર તથા આપના પડોશી સંસ્થાન ગોંડલના ઠાકોર સાહેબના ખર્ચથી આ પ્રાંતના ઘણા ફળદ્રુપ ભાગમાં રેલ્વે બંધાવી છે. આ

પણ રાજ્ય તથા રાજ્યવાની દર વર્ષ ધન હોલત અને આબાદિમાં વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે. મને વર્ષે નામદાર ગવર્નર સાહેબ બહાદુરે આપના સંબંધમાં ભાષણ કર્યું હતું તે શબ્દોમાં આ સ્થળે બોલીએ તો “લોકનું” કલ્યાણ કરવામાં હિંદુસ્તાનના રાજાઓ, જેઓ પ્રખ્યાત થયા છે, તેના પેહેલા વર્ગમાં આપે આપનો નંબર લીધો છે, અને પોતાની પ્રજાનાં કલ્યાણને અર્થે થોડાજ રાજાઓએ આપની વચે આટલું બધું કર્યું હશે.”

આ સંજ્ઞા આપની મુલેહના પ્રાક્રમોને ઘટતું માન નામદાર મહારાણી તરફથી મળ્યું છે, તેમ છતાં આપની રૈયતને આબાદ અને સંતોષી બેવામાં તથા લોકોનું કલ્યાણ કરવામાં આપને જે ખુશી ઉપજે તેજ ખરેખરો બદલો હંમેશા સમજવો જોઈએ.”

આપ મહારા માનવંતા મીત્ર છો. તેમજ આપના બહેર સંપ ગુણો માટે મેં ઘણાજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. તેથી આ માનવંતા વર્ગના અલંકારથી આપને શણગારવામાં હું પોતે મોટો સંતોષ માનું છું.

આપણે આખરે આપ સાહેબ ઝાઝા વર્ષ જીવી આનવીનપદ્ધિએઆજેમારા હાથથી આપને અપાય છે તે સદા સર્વદા આપ ભોગવો. અને સંસ્થાનભાવનગરના ઉપરઘણા વર્ષ આપનો અમલ આબાદ રહે એવું હું ઇચ્છું છું.

ઉપલા ભાષણનો પ્રત્યુત્તર મહેરબાન મહારાજ સાહેબે ઘણી ગંભિરપદ્ધતી અને ઉત્તમ રીતે ઇંગ્લિશ ભાષામાંજ વાંચ્યો હતો જેનો ગુજરાતી ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“કર્નલ બાર્ટન, નામદાર સાહેબો, મહારથો અને બાનુઓ.

આજે હું પોતાને “સ્ટાર, ઓપ્ર, ઇન્ડિયા” ના ખુલ્લું દરબજાના ખિતાબના નાઇટ કમાન્ડરમાં નોંધાયેલો જોઉં છું, તેથી આજનો દિવસ હું ઘણાજ શુભ સમજું છું એમ કહેવામાં હું આપની ખાત્રી કરું છું કે હું કાંઈ ખાલી અલંકાર માત્ર વાપરતો નથી. મહારા મોહોટા મીત્ર મુબરકના ગવર્નર સાહેબ ઉપર સર્વશક્તીમાને જે મહામુશીબત ગુજરી છે અને જેથી એ નામદારની માન ભરેલી હાજરી આપણ પ્રત્યે છીનાવી લેવામાં આવી છે, તે મુશીબતને માટે આપણે સર્વે શોક કરીએ છીએ. અને મહારો શોક કોઈના કરતાં પણ ઓછો નથી. પરંતુ મને સંતોષ પેદા થાય છે કે આજ સાંજે આ ક્રિયા બજાવાનું કામ આપ કર્નલ બાર્ટન સાહેબ ઉપર આપ્યું છે કે જેઓને માટે હું મોહોટું માન ધરાવું છું અને જેઓની કહરદાંની વિષે હું નિરાસ્ત છું. મહારી રૈયતનું કલ્યાણ વધારવું એ જેમ મહારી અત્યાર સુધી તેમજ હવે પછી સદાની ઠાશીય થે રહેશે એક રાજ દાખલની મહારી કારકીર્દી હિંદુસ્તાનના નામદાર મહારાણીની પસંદગીને યોગ્ય માલમ પડી છે. એ જોઈ હું મન થાઉં છું તે પસંદગીની એઓએ જે જે આ માયાળુ ઠદર ખુશી છે. તેને માટે હું એ મહાબાનુનો વધારે ઉપકાર માનું છું. હું કહું છું કે આજ દિને મળેલા માનની મહારી મોહોટી ખુજ સાથે નામદાર મહારાણી સાહેબને પોંહોંચાટે એટલી વિનંતી સહિત આ મહારા વિચારો આપ નામદાર ગવર્નર સાહેબને દર્શાવ્યો.

ઉપરનું ભાષણ સમાપ્ત થયા બાદ સભા વિસર્જન થઇ હતી. બાદ બીજે દિવસે રાજ્યકુમારકોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મહારાજ સાહેબને એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું:—

મહારાજ સાહેબ !

આપને “નાપ્ટ કમાન્ડર ઓફ ધિ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા” નો ચાંદ મળ્યો તે પ્રસંગનો લાભ લઇને અમે નિચે સહી કરનારા “રાજકુમાર કોલેજના શિક્ષકો, અને આગળના તથા હાલના અભ્યાસીઓ આપને ખરા અંતઃકરણથી સુખારકબાદિ આપવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. અને વિવેશ કરીને, અમારી એવી ઇચ્છા છે કે અમે અને આપણી કોલેજ સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા સહજાઓ જેઓ આપની જગપ્રસિદ્ધ સખાવત માત્ર એજ નહીં કે આપે આપણી કોલેજની મીલકતમાં બોહોળી મદદ આપી. પરંતુ આપે ખુદ પોતાનેજ ખર્ચે કોલેજની દક્ષિણ બાજુનો ભાગ ખંધાવી આપ્યો. તે સખાવતના કામોને લીધે ઉપકાર તો આપ્યા છીએ.

અમને લજસો છે કે આપની હવે પછીની છન્દગી આબાદિ અને સુખશાંતીમાં ગુજરતી આવી છે તેમ જારી રહે.

ઉપરના માનપત્રનો ઉત્તર મહારાજ સાહેબે નિચે પ્રમાણે આપ્યો.

મીં મેકનોટન અને બિજા માહાસ મીનો.

આપે મહેરબાની કરીને ખરા ખ્યારની લાગણી બરેલા વિચારો બતાવ્યા તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ મને હર્ષ થાય છે. આપણી કોલેજને માટે જેઓ કોલેજમાં દાખલ થાય છે. તેને તે તરફ જે ખ્યાર ઉત્પન્ન થવો જોઈએ, તેજ ખ્યાર મેં હંમેશાં દર્શાવ્યો છે. અને જો એ લાગણીની સાબિતી આપવા મેં કાંઈપણ ચત્ત કીધો હોય તો તે કરવામાં મેં મારી ફરજ બજાવી છે. મારો પોર્ટ્રેટ કોલેજનાં દિવાનખાનામાં મૂકવાની તમારી ઇચ્છા છે તો હું ઘણી ખુશીની સાથે મારો પોર્ટ્રેટ પકાવવાને બેસવાનું કબુલ કરું છું. મીં મેકનોટન, તમારે તો મારી બચગીમાં મારી સલાહ લીધી છે તેને માટે તથા મારી પાકટ વચની કારકીર્દીની ફતેહમાં તમે અંતઃકર્ણથી ભાગ લ્યો છો, તેને માટે હું તમારો ઘણો આભારી થયો છું; અને જે માનને હું કિમતી મણું છું, તે માન આપવા સાડ આપની સાથે આપના મદદનિસો, તેમજ મારા જોડિયા, સાથિયો અને હાલના અભ્યાસીઓ સામિલ થયા તેથી તેઓનો પણુ હું થોડો આભારી થયો નથી.”

આ પ્રમાણેનો પ્રત્યુત્તર આપી સર્વને આનંદ ઉપજાવ્યો હતો, અને મહારાજ સાહેબના વિવેક અને મિલનસારપણાથી સર્વ કોઈ હર્ષ પામ્યા હતા.

તાં ૧લી અક્ટોબર સને ૧૮૮૨ ને રવિવાર ને દિવસે નામદાર મહારાજ સાહેબ પોતાના દિવાન રાં ૨૦ શામજઠાસ તથા બીજા રશાલાના આશરે પોણોસો માણસો સહિત બાવનગર ખાતેથી રપેશિયલ ટ્રેનમાં સુરત પધાર્યા હતા, અને બીજે દિવસે પ્રભાતમાં રપેશિયલ ટ્રેનમાંજ પૂને જવા માટે સુખઈ ગયા હતા, અને તે ભુમિમાં પોતાના અર્જુનવૈદ સુકતાંની સાથેજ નામદાર બ્રિટીશ સરકાર તરફથી તે નામદારને ૨૧ તોપોનું માન આપવામાં આવ્યું હતું. આ સમયે સુખઈના શેઠિયાઓ તથા યુરોપિયનોએ એ નામદારનાં ગાનને માટે મ્હોટા મિલાવડા કરીને અપૂર્વ માન આપ્યું હતું, અને એ સર્વ પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો, એનામદારને ત્યાં પધારવાથી ઘણાજ ખુશી થયા હતા. સુખઈથી તેઓ બેહદ માન મેળવીને તાં ૨૪મી અક્ટોબરે સાંજે રપેશિયલ ટ્રેનમાં પુનઃ સુરત પધાર્યા હતા, અને એજ દિને પાછલી રાતના પોતાની આગબોટમાં બિરાજીને બાવનગર તરફ ઉપડી ગયા હતા.

તા. ૩૦મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૮૨ને દિવસે ભાવનગરમાં એક લાઇબ્રેરીનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા થઇ હતી. પ્રથમ તે સમયે નામદાર મહારાજ સાહેબે ટુંકે પશુ ધણુંજ અસરકારક સંભાષણ કરીને તે દ્વારાએ મિસિસ બાર્ટનને તેનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા કરવાની અર્જ કરી હતી, જે ઉપરથી તેણી સાહેબે નામદાર મહારાજ સાહેબની ઉદારતા તથા સદ્ગુણોની સ્તુતિ કરીને તે ક્રિયા કરી હતી. આ લાઇબ્રેરી કર્નલ બાર્ટન સાહેબનાં સ્મરણાર્થે સ્થાપવામાં આવ્યાથી તેનું નામ “બાર્ટન લાઇબ્રેરી” રાખવામાં આવ્યું હતું.

નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાનાં સંસ્થાનમાં ઘોડાઓની જાત સુધારવા તથા સારી જાતનાં ઘોડાની વૃદ્ધિ થાય, અને તેવી ઉચ્ચ જાતનાં ઘોડાઓનાં વછેરા થાય તેને સંભાળથી રાખીને તેને કેળવવા વિગેરે કામને માટે ભાવનગર શહેરથી સુમારે એ માઇલ્સપર “પેડોડ” ચાને એક અશ્વશાળા ધણી વિસ્તારવાળા કમ્પાઉન્ડવાળી બંધાવીને તેમાં ઉમદા જાતની ઘોડીઓ તથા તેનાથી થયલાં વછેરાને સારી સંભાળથી રાખવામાં આવતાં હોવાથી, અને નવાં વછેરાથી સારી જાતનાં ઘોડાની વૃદ્ધિ પામી તેવાં યત્નો કરવા વિગેરે કામની સારી જોઠવણ કરેલી હોવાથી, તે બિના સરકારના ઘોડા ખાતાના કામના ઉપરી સાહેબ તરફથી નામદાર મુખ્ય સરકાર તથા નામદાર ઇંડિયા સરકારને જાહેર થવાથી ઇંડિયા સરકારે એ સારા કામની સંતોષકારક જોઠવણ થઇ તે સંબંધી ધણી મુશી દર્શાવીને નામદાર મહારાજ સાહેબને એ બાબતનાં એક પ્રકારનાં માન તરિકે એક ચાંદ આપવાનો ઠરાવ કરીને, તે ચાંદ કાઢિયાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ તરફ મોકલ્યો હતો, જે પછી પોલીટીકલ એજન્ટે જોઠવવાડ પ્રાંતના આસિસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન હંટરને હાથે મહારાજ સાહેબને આપવા માટે મોકલ્યાથી, તે ચાંદ આપવાની ક્રિયા તા. ૧૫ મી મે સને ૧૮૮૩ ની પ્રભાતમાં તેજ અશ્વશાળાના કમ્પાઉન્ડમાં મ્હોટી સજાની સમક્ષ કરવામાં આવી હતી. એ સમયે કેપ્ટન હંટરે એક સંભાષણ કરીને તેમાં મહારાજ સાહેબનાં એ કામની પૂર્ણ પ્રસંશા કરી તે નામદારને ચાંદ આપ્યો હતો, જે પછી મહારાજ સાહેબે એ બાબતમાં નામદાર ઇંડિયા સરકાર તથા મુખ્ય સરકારનો ઉપકાર માનીને, પોતાની તરફથી વિશેષ બિના દર્શાવવાને રા. રા. શામળદાસને કહ્યાથી તેમણે કેટલુંક લાંબાણથી ભાષણ કર્યું હતું, અને તે પછી મિલાવડો બરખાસ્ત થયો હતો.

સને ૧૮૮૩ ના જુન માસમાં નામદાર મહારાજ સાહેબે ઇંગ્લેન્ડની “નોર્થવૂક ક્લબ” ને એક લાખ રૂપિયાની ધણી કિંમતી ને મ્હોટી બક્ષિસ આપી હતી, અને તેમાં એવી શરત રાખવામાં આવી હતી કે, એ રકમનાં બાજમાંથી એ ક્લબનો ખર્ચ ચલાવવો; પરંતુ જો એ ક્લબ બંધ થઇ જાય તો આપેલી તમામ રકમ પાછી ઠાકોર સાહેબને સ્વાધિન કરવામાં આવે. આ મહાભારત સંભાવતને માટે આપણી મહારાણી શ્રીના પાટવી પુત્ર નામદાર પ્રિન્સ આર્ચર વેલ્સે તે ક્લબનું મદ્યન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરતી વેળાએ નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી તખ્તસિંહજીનો જાહેર રીતે મ્હોટો ઉપકાર માન્યો હતો.

તા. ૨૪મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૪ને દિવસે મુખ્યના ગવર્નર સર જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસન સાહેબ ભાવનગરમાં પધાર્યા હતા, જે સમયે તેમના સત્કારાર્થે મહારાજ સાહેબે શહેરમાં ધણી સારી રચના કરી હતી. આ પ્રસંગે ભાવનગરનાં મહાજનોએ તૈયાર કરાવેલી “શ્રી તખ્તસિંહજી ધર્મશાળા” ઉદ્ઘાટવાની ક્રિયા નામદાર ગવર્નર સાહેબે તેજ દિવસે કરી હતી. સદરહુ ધર્મશાળા (૫૦૦૦૦) પચાસ હજાર રૂપિયાના બહોળા ખર્ચથી ભાવનગરના મહાજનોએ

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબને મળેલા કે-સી-એસ-આઇ ના ચાંદની ખુશાલી બદલ તૈયાર કરાવી હતી. ધર્મશાળા ખુદશી મુકવાની ક્રિયા નામદાર ગવર્નર સાહેબે કરી બાદ બીજે દિવસે ગવર્નર સાહેબે કેટલાઓકોની મુલાકાત લીધા પછી “શામળદાસ કોલેજ” ને કે મરહુમ દિવાન રા. રા. શામળદાસ પરમાનંદદાસનાં સ્મર્યાર્થે સ્થાપન કરવાનો મહારાજ સાહેબે ઠરાવ કીધો હતો તે કોલેજનાં મકાનનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા કરી હતી, જે સમયે પ્રથમ રા. રા. વિઠલદાસે એક ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું, અને તેનો ચોથા ઉત્તર ગવર્નર સાહેબે વાળ્યા પછી મિલાવડો બરખાસ્ત થયો હતો. એજ દિવસે રાત્રે આઠ વાગતે નામદાર ગવર્નર સાહેબ જળી માર્ગે ખંખાત જવા વિદાય થયા હતા.

તા. ૭ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૫ ને બુધવારે, કે જે દિવસે નામદાર મહારાજ સાહેબની વર્ષ ગાંઠનો માંડિલક દિવસ હતો, તે દિવસે તે નામદારે “શામળદાસ કોલેજ” ઉઘાડી મુકવાની મંગલમય ક્રિયા કરી હતી. આ સમયે ત્યાં ભણી રવના કરવામાં આવી હતી, અને તે સરસ્વતી મંદિરને ખરેખરું દેદિપ્યમાન દર્શન દેનાર કીધું હતું. પ્રથમ ત્યાં મી. લક્ષ્મણાઇએ કેટલુંક ભાષણ મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી ઇંગ્લેન્ડમાં વાંચી સંભળાવ્યા પછી મી. ઉનવાળાએ કેટલુંક ભાષણ કીધું હતું, અને તે પછી મિલાવડો બરખાસ્ત થયાબાદ નામદાર મહારાજ સાહેબ “જીવાનસિંહજી ડિસ્પેન્સરી” ને કે તે નામદારના મરહુમ સ્વર્ગવાસી બંધુ શ્રી જીવાનસિંહજીના સ્મર્યાર્થે બંધાવવામાં આવી હતી, તે ખુદશી મુકવાની ક્રિયા કરવા પધાર્યા હતા, જ્યાં ડોક્ટર બરજેરજીએ કેટલુંએક ભાષણ કીધા પછી રા. રા. વિઠલદાસે દરબાર શ્રીની આજ્ઞાથી કેટલુંએક વિવેચન કર્યું હતું. આ ક્રિયાની સમાપ્તિ થયા પછી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

એજ વર્ષમાં નામદાર મહારાજ સાહેબે ભાવનગર ખાતે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ સ્થાપન કરી હતી, જેની કેબરેખ રાખવાનું કામ ત્યાંના કેળવણી ખાતાના તે વખતના ઉપરી રા. રા. પ્રાણનારાયણ મયાશંકર માસ્તરને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે શાળામાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને નામદાર દરબાર શ્રી તરફથી દરરોજ સીધાં આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. મહારાજ સાહેબનું આ કામ અત્યંત સ્તુતિપાત્ર ગણાયું હતું.

સને ૧૮૮૬ ના નવાં વર્ષના પ્રારંભની ખુશાલિમાં નામદાર મહારાજ શ્રી વિક્ટોરિયા તરફથી મહારાજ સાહેબને “જી. સી. એસ. આઇ.” નો માનવંતો ખેતાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો. આ ખુશાલિને માટે નામદાર મહારાજ સાહેબે, તા. ૨૬ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૬ ને દિવસે, કે જે દિને તે નામદારનો જન્મ દિવસ હતો તેજ દિને, એક ભવ્ય દરબાર બરીને તેમાં ખેતાના દિવાન દ્વારાએ કેટલાક સારા ને પ્રભાવિત ઠરાવો પ્રદર્શિત કીધા હતા.

નામદાર મહીકા માયાજીમા કેસરેહીદ તરફથી નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્ત-સિંહજીને સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયાના સરવોત્કૃષ્ટ પદ્મિના નાઇટ આન્ડ કમાન્ડરનો માનવંતો ખિતાબ ઇનાયત કર્યો તેહનો ચાંદ વિગેરે આપવાની શુભ ક્રિયા મુંબઈના નામદાર ગવર્નર લોર્ડ રે સાહેબ બહાદુરવા હાથથી રાજકોટ મુકામે થવાની હતી. તેના ખબર કાઠિયાવાડ માંતના આકર્ષીંગ પો. એ. મે. કરનલ સી. વોડહાઉસ તરફથી લખાઈ આવતા-

નામદાર મહારાજ સાહેબ દિવાન વિગેરે અમલદારો સહીત તા. ૧ ડીસેમ્બરના રોજ ભાવનગરથી સ્પેશલ ટ્રેનમાં ભેતપુર સ્ટેશને યઈ ઝોંડળ મુકામ કરી રાજકોટ ગયા.

જેમને સામે લેવા પોલીટીકલ એજન્ટ તથા હાલર પ્રાંતના આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ ઘોડેસ્વારની દુકડી સહીત આવ્યા હતા. પોતાના કાંપમા દાખલ થતા આર્ડ ઓફ ઓનરનું અને ૧૬ તોપોનું માન આપવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૧૦ ડીસેમ્બર શુકરવારની સાંજના નામદાર ગવર્નર લોર્ડ રેએ મોહોટો દબદબા ભરેલો દરબાર ભરી નામદાર મહારાજા સાહેબને ચાંદ વિગેરે અર્પણ કર્યું, તે સંબંધી ખીના તા. ૨૩ ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૬ ના સુબંધ ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટમાં પ્રગટ કરી હતી. જે ઉપરથી જણાય છે કે:—

તા. ૧૦ ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૬ શુકરવારની મધ્યાન્તર કલાક ૩-૩૦ મીનિટના વખતે બહેર દરબાર ભરી રાજકોટમાં એકઠા થયેલા રાજાઓ તથા સરદારોની સુલાકાત લીધી હતી.

મધ્યાન્તરે કલાક ૩-૧૫ ના વખતે ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ ગોહેલવાડ પ્રાંતના મહેરબાન આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ તથા ઘોડેસ્વારોના જલેખ સાથે પધાર્યા હતા. તેમની સામા મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી નીમેલા અમલદાર તથા મહેરબાન સરવે સુપ્રીનટેન્ડેન્ટ સાહેબ તથા નામદાર ગવર્નર સાહેબના એડી કયાંગ ગયા હતા અને દરબારના તંબુની જોડે એક ખીન્ને તંબુ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં તેમને લઈ ગયા અને મહારાજા સાહેબની સાથેના માણસોને દરબારના તંબુમાં તેમની નીમેલી જગ્યાએ મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ-અમલદારોએ બેસાર્યા હતા.

આ સમયે ત્રણ પેઢેલા વર્ગના રાજાઓ પધાર્યા હતા જે વખતે તેમને સલામતીનું દરેક વખતે ૧૫ તોપોનું તથા ગાર્ડ ઓફ ઓનરનું માન આપવામાં આવ્યું હતું.

દરબારના તંબુની અંદર નામદાર ગવર્નર સાહેબની જમણી બાજુએ એક લાઈન ગોઠવી હતી જેના ઉપર નીચે પ્રમાણેના અનુક્રમ પ્રમાણે સર્વે બિરાજેલા હતા. તે મધ્યેની ભાવનગરના મહારાજાની પુરશી તેમને માટે ખાલી હતી.

સદરહુ દરબારમાં બીરાજેલા દરબારો.

નવા નગર, ભાવનગર, પ્રાંગ્રા, લીંબડી, રાજકોટ, વઢવાણ, લખતર, સાયલા, વળા, જસદણ, માણાવદાર, મુળી, માલીયા, ગીદડ, ગવરીદડ, પાલ, કોઠારીયા, વીછાવડ.

નામદાર ગવર્નર સાહેબની જમણી બાજુએ સીંહાસનની ઓળખા પોલીટીકલ સેક્રેટરી સાહેબ સરવે સુપ્રીનટેન્ડેન્ટ સાહેબ અને કેટલાએક પોલીટીકલ અમલદારો તેમને પોતપોતાના દરબાર પ્રમાણે બેસારવામાં આવ્યા હતા.

નામદાર ગવર્નર સાહેબની ડાબી બાજુએ નામદાર ગવર્નર સાહેબના મીજમાને અને કોલાપુરના રાજા જેમને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું તેઓ અને નામદાર ગવર્નર સાહેબની સાથેના અમલદારો તથા ખીજા સીવીલ, અને મીલટરી ખાતાના દરબારો પ્રમાણે બેઠા હતા.

મધ્યાન્તરે કલાક ૩-૩૦ ના વખતે નામદાર ગવર્નર સાહેબ પધાર્યા તે વખતે ૧૭ તોપોનું સલામતીનું તથા બ્રીટીશ પલટનના માણસોએ ગાર્ડ ઓફ ઓનરનું માન આપ્યું હતું અને મહેરબાન પોલીટીકલ સેક્રેટરી સાહેબ તથા પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ અને નામદાર

સાહેબના મીલટરી તથા પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી સાહેબો વિગરે તેમની સાથેના અમલદારો તથા એજન્સીના અમલદારો સહીત નામદાર સાહેબ દરબારના તંબુ તરફ આવ્યા અને તંબુની અંદર દાખલ થતાં બેન્ડ વાગ્યું તથા સમજાઓ પોતપોતાની બેઠકપરથી ઉભા થયા તે નામદાર સાહેબ પોતાના સીંહાસનની બેઠક ઉપર બિરાજ્યા ત્યાં સુધી ઉભા રહેલા હતા.

સ્ટારઓફ ઇન્ડિયાના આર્ડરના જે મેમ્બરો આ દરબારમાં હાજર હતા તેઓ સરવે તેમની જગ્યાએથી ઉઠીને બીજા ખાસ બેઠક તેમને માટે ગોઠવેલી હતી તે ખુરશી ઉપર બેઠા. ત્યાર બાદ મહેરબાન પોલીટીકલ સેક્રેટરી સાહેબે નામદાર ગવર્નર સાહેબને બહેર કર્યું કે ભાવનગરના મહારાજા ઠાકોર સાહેબ રાઓળ શ્રી સર તખ્તસિંહજી જસવતસિંહજી કે. સી. એસ. આઇ. સ્ટારઓફ ઇન્ડિયાનો ઉંચા દરબજનો નાઇટ બ્રાન્ડ કમાન્ડરનો ચાંદ તથા તે પછી તેઓ મહારાજા સાહેબને આપ્યા બાબતનો નામદાર મહારાણી કયસરેહિંદ સાહેબ તરફનો પત્ર (આન્ડ) લેવાને માટે આવેલા તૈયાર છે. મહેરબાન સેક્રેટરી સાહેબને નામદાર ગવર્નર સાહેબનો હુકમ મળ્યાથી તેઓ બીજા તંબુમાં ગયા અને મહારાજા ઠાકોરસાહેબને સિંહાસનની પાસે લઇ આવ્યા. ભાવનગરના મહારાજા ઠાકોરસાહેબે નામદાર ગવર્નર સાહેબને માનપૂર્વક સલામ કરી ત્યારે નામદાર મલ્લીકા માલજમા મહારાણી કયસરેહિંદ સાહેબના તરફનું પત્ર (આન્ડ) મહેરબાન સેક્રેટરી સાહેબે વાંચી સંજળાવીને તે તથા એ પદ્ધતિના સુનાનો કોલર તેમણે નામદાર ગવર્નરના હાથમાં સોંપ્યો. નામદાર ગવર્નર સાહેબે તે વખતે મહારાજા ઠાકોર સાહેબ પ્રત્યે બોલ્યા કે:—

નામદાર મલ્લીકા માલજમા મહારાણી કયસરેહિંદ સાહેબના તરફથી મહેરબાની થવાથી આપ મહારાજા સાહેબને સ્ટારઓફ ઇન્ડિયાના જે ઉંચા દરબજનો નાઇટ બ્રાન્ડ કમાન્ડરનો માન ભરેલો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે તે સંબંધીનો મલ્લીકા માલજમા સાહેબનો પત્ર (આન્ડ) તથા ચાંદ આપને હું આ બહેર દરબારમાં આપું છું એ પ્રમાણે બોલ્યા બાદ નામદાર સાહેબે મહારાજા ઠાકોરસાહેબની કોટમાં કોલર નાંખ્યો અને તેના મધ્ય ભાગમાં મહેરબાન સેક્રેટરી સાહેબે મહારાણી સાહેબના તાજનું ચંદ્રુ લગાડી દીધું બાદ બુનિયર નાઇટ કમાન્ડર જે (ધ્રાંગધ્રાના મહારાજા રાજ સાહેબ) હાજર હતા તેમને મહેરબાન સેક્રેટરી સાહેબે તેજ દરબજનો ચાંદ આપ્યો. તે તેમણે તેની ચોથ જગ્યાએ લગાડ્યો અને તે પછી તુરત તેઓ તેમની બેઠક ઉપર ગયા.

એ ક્રિયા થઈ રહ્યા નંતર ભાવનગરના મહારાજા ઠાકોર સાહેબ જી. સી. એસ. આઇ. એઓએ નામદાર સાહેબને માન ભરેલી સલામ કરી. અને દરબારમાં આવ્યા તેમની બેઠકની જગ્યા હતી ત્યાં સેક્રેટરી સાહેબ તેમને લઇ ગયા. અને તે દરબજના મેમ્બરો પછી સલામ કરીને દરબારમાં પોતપોતાની જગ્યા ઉપર જઈને બેઠા જે સબઓસ્ટારઓફ ઇન્ડિયાની પછીના મેમ્બરો હતા તેઓ તથા મેજર જનરલ આર. એચ. ક્રીટીજ સાહેબ બી. સી. સી. એસ. આઇ. પોતપોતાની બેઠકે જઈને બેઠા બાદ મહેરબાન પોલીટીકલ સેક્રેટરી સાહેબે સરવેને દરબજ પ્રમાણે નામદાર ગવર્નર સાહેબ પાસે લઈ જઈને મેળવ્યા હતા. તે એવી રીતે કે પહેલા તથા બીજા વર્ગના રાજાઓ ને મે. પો. સે. સાહેબે તેમની બેઠક ઉપરથી લઈ જઈને નામદાર સાહેબને મેળવ્યા હતા. અને એજ અમલદાર તેમને પાછા પોતાની જગ્યા ઉપર બેસારી આવ્યા હતા. ત્રીજા અને ચારમા તથા પાંચમા વર્ગના તાલુકદારોને મહેરબાન સરવે સુધી ન-

ટેન્ટ-સાહેબ નામદાર સાહેબ પાસે તેમની જગ્યા ઉપરથી મેળવવા લઈ ગયા હતા અને પાછા તેમની જગ્યા ઉપર બેસાડી આવ્યા હતા. દરેક રાત્રી તથા તાલુકદારે નામદાર સાહેબને મળતી વખતે એક કપડા ઉપર ખુસ્લો દેખાવ તેવી રીતે નજરાનો કરેલો અને તે નામદાર સાહેબે સ્પર્શ કરી પાછો આવ્યો હતો. કારણ કે આ પ્રસંગે ખિલતઆપવામાં આવી હતી નહીં.

છઠ્ઠા વર્ષના તાલુકદારને પહેલા આસિસ્ટન્ટ પો. એ. સાહેબ નામદાર ગવરનર સાહેબની પાસે લઈ ગયા અને તેઓએ નજરાનો રજુ કર્યો તે પછી સલામ કર્યા બાદ તેઓ પોતાની જગ્યા ઉપર જઈને બેઠા અને નજરાનો હાથ અરકાડી પાછો આપવામાં આવ્યો હતો. એકઠા થયેલા દરબારીઓને નામદાર ગવરનર સાહેબે નીચે પ્રમાણે બાવણું કરી 'સંભળાવ્યું' હતું અને તેનું ગુજસતી બાબતર મે. પો. સે. સાહેબે વાંચ્યું હતું.

કાઠિયાવાડના રાજાઓ—આ પ્રાંતમાં મહારાજ આ વખતે પહેલું જ આવવું થયું તે પ્રસંગે નામદાર મલીકા માજીમાં મહારાણી કેસરેહીદ સાહેબના તરફથી ભાવનગરના મહારાજ સાહેબને નાઇટ આન્ડ કમાન્ડર એન્ડ પી મેસ્ટ એકઝેલેન્સ એર્લર એન્ડ પી સ્ટાર એન્ડ ઇન્ડિયાનો માનવંતો ખિતાબ આપ્યા બાબતનો પત્ર (આન્ડ) ઇનાસત કરવાનું ખુશકારક અને માન ભરેલું કામ કરવાને અને સોંપરત થયેલું છે તેથી મને અતિ ધણો સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

નામદાર મલીકા માજીમાં સાહેબની મહેરબાનીના આ પ્રસિદ્ધ દાખલાથી મહારાણી કેસરેહીદ સાહેબ પોતાની હિંદુસ્તાનની શહેનશાહતના રાજકાર્યભારનો કામો ઉપર જે ખરા દિવનો શોખ ધરીને નજર રાખે છે તે વાત તેમજ હિંદુસ્તાનના જે રાજાઓના રાજકાર્યભાર એવી રીતે ચાલે છે કે જે તેઓને પોતાને જ માન પમાડનાર દેખાઈ આવે છે. તથા તેઓની વફાદારીની બાબતમાં અને સર્વોપરી સત્તા (સરકાર) ની સાથેના તેમના કરારોને તેઓ વળગી રહેલા છે; તે બાબતમાં તેમના ઉપર સરકારથી જેવો ભરોસો રાખેલો છે તેને ઘણી જ માન ભરેલી અને પ્રસિદ્ધ રીતીથી મજબુતી આપે છે, તેવા રાજાઓને માન આપવાને માટે પોતાની પ્રસિદ્ધ પ્રસન્નતા બતાવીને ચુંટી કહાડવામાં આવે છે. તે વાત આપના જોવામાં આવ્યા વગર રહેશે નહીં. હિંદુસ્તાનના રાજાઓના હકો અને માન મરતબા જળવાઈ રહે તથા તેઓની સંભાળ નીચે રહેલા મુલકોમાં મુલકસંપ રહેવાથી તથા ઇન્સાફ આપવાથી અને તે મુલકની સર્વ પ્રકારની આબાદી વિગેરેથી તેઓના રાજ કાર્યભારની મજબુતી થયેલી જોવાને મલીકા માજીમાંની આતુરતા ભરેલી ઇચ્છા છે. હરકોઈ રાજકર્તાની આબાદીનો આધાર પોતાની પ્રજાની આબાદી ઉપર છે.

ભાવનગરના ઠાકોર સાહેબ—

આપને ભાવનગરનો સ્વતંત્ર અધિકાર આઠ વર્ષ ઉપર પ્રાપ્ત થયો ત્યારથી રાજ્ય ચલાવવાના જે પુષ્કળ નિયમોને આપ મજબુતીથી વળગી રહેલા છે તે જોવાથી મહારા પૂર્વનર્શીન સાહેબોને તથા મને પોતાને ખરા દિલથી સંતોષ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ બન્યું છે. રસ્તાઓને માટે મુકરેલા સાધનોના ફાયદાઓનો આપને જે વિચાર છે તેથી આપે પોતાના પાયતંત્ર શહેરને હિંદુસ્તાનની રેલ્વે સાથે મુખ્ય વડોદરા અને સેંદ્રાઈ ઇન્ડિયા રેલ્વેના વડવાણના સ્ટેશને બેડી

હીધેલી છે એટલું જ નહીં મગર રજપૂતાના માળવા, રેલ્વેની સાથે એ રેલ્વે જોડાઈ જવાની એક લાઇન મેહેસાણેથી કરવામાં પણ ખરેખરી મદદ આપવાને આપનું ફિલ થયેલું છે. અગર જો તે રેલ્વેનો કટકો આપના પોતાના મુલકની એક આઈ પણ જમીનમાં થઈને જાય તેવું નથી તોપણ તેથી કરીને દેશી રાજાઓના હિત, બીજાઓના હિતની સાથે એટલા મળી ગયા છે કે તે દરેકના તરફથી પોતાના પોશીને ઉદ્ધારતાથી મદદ કરવાની તથા પ્રાંતની સમગ્ર આબહી થવાથી આખરે પોતાનાજ મુલકનો ફાયદો શોધવાની જે ઘણીજ હડાપણ ભરેલી રાજ્ય રીતી છે તે બાબતની પક્ષી ખાત્રીની સાબીતી આપમહારાજસાહેબે બતાવી છે. લોકો-પયોગી જાહેર બાંધ કામો ઉપર લાખો રૂપૈયાનો આપે ખર્ચ કર્યો છે તેથી તથા આપના રાજ્યની અંદર કેલવણીને આપ ઉદ્ધારતા ભરેલો આશ્રય આપોછો. તેથી અને રાજ-કોટ પાસે પુલ બાંધવાને એક લાખ રૂપૈયા કરતાં પણ વધારે રકમની તથા રાજકુમાર કોલે-જને માટે દોઢ લાખ રૂપૈયાની રકમ અને બીજા એક લાખ રૂપૈયાની રકમ નોર્થવુડ કલબમાં આપી; એ સર્વે બક્ષીશોએ આપની સખાવતને ઘણા વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ પમાડી છે. આપના પોતાના શહેર મધ્યેની હોસ્પિટલ તથા જલાશયના બાંધકામો અને આપનું બંદર સુધારવાની જે યોજનાઓ આપ કરો છો તે સરવે મારે પોતાને જોવાની હું અપેક્ષા રાખું છું. આપ મહારાજ સાહેબના અને આપના કુટુંબમાં ફટાયા ભાયાતો છતાં દરમ્યાનના રોજ ભરેલા સંબંધ વિષે તેમજ આપના પાંડેવી કુમારને આપ જે સંભાળયુક્ત કેલવણી આપો છો તે વિષેનું જાણીનેપણ હું ખુશી થાઉં છું આપે ખાત્રી રાખવી કે મહીકા માળજમાં જેમણે કે આજ રોજ પોતાની બાદશાહી ભરેલી મહેરબાનીનો આવો જાહેરાત દાખલો બતાવી આપ્યો છે તેઓ આપની રાજકીય કારકીર્દી તરફ શોખથી જોવું બંધ રાખશે નહીં. અને તે આપની રાજ્યકારકીર્દીથી આપને જે માન ભરેલી પદ્ધતિમાં દાખલ કરેલા છે તેને ઘણી જેબ મળશે એવો મને પ્રત્યેક રીતે લાસેસો છે.

કાઠિયાવાડના રાજાઓ—આ પ્રસંગે આપ સર્વેની ખુશી સાથે પીછાન કરવાનો તથા આપના તરફથી થતી કોશીશોને ઉત્તેજન અપાવાની અને આપના રાજાઓની આબાહીમાં વધારો કરવાની તથા ખ્રીટીશ સરકારે આપની સાથે જે કરારો કરેલા તે કરારો પ્રમાણે આપના હકો જાળવવાને મુખ્ય સરકારની આહુના હોવા સંબંધીની આપની ખાત્રી કરી આપવાનો આ પ્રસંગ મળવાથી મને ખુશી હાંસલ થાય છે. આ જોવા લાયક પ્રાંત મધ્યેની મારી મુસાફરી મહારા પૂર્વનર્શીન સાહેબો જે છેવટે આપને મળી ગયા ત્યાર પછી જે જે સુધારાની વૃદ્ધી થયેલી હશે તે મહારા જોવામાં આવશે એવી હું ઉમેદ રાખું છું મહીકા માળજ-માં સાહેબે આપ મધ્યેના એક રાજ્ય ક્ષેત્રને જે માન આપેલું છે તે આપ સર્વને એક સુચના તરીકે છે; તથા એટલાથી કરીને આપની અખત્યારની અને ખ્રીટીશ સરકારની સાથેના આપના સંબંધની જવાબદારી પ્રમાણે વર્તવાની જાણકારી વધારે કોશીશો કરવા તરફ આપનું લક્ષ રહેવાને આપને ઉત્તેજન મળશે એવી હું આશા રાખું છું. એ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષા-તર મ. પા. સે. સાહેબે વાંચ્યા પછી તેઓ સાહેબે પહેલા વર્ગના રાજાઓને અને મેહેરબાન પા. સે. સાહેબે બીજા વર્ગના રાજાઓને તથા મેહેરબાન ફર્સ્ટ આ. પા. એ. સાહેબે ત્રીજા વર્ગના રાજાઓને અને મે. પા. એ. સાહેબના એસ્ટાબલીશ મેન્ટના માણસોએ બાકીનાઓને અતર અને પાન આપ્યા; અને યુરોપીયન અમલદારો તથા બીજાઓને મેહેર-બાન જયુડીશીયલ આ. સાહેબ તથા સેકન્ડ આ. પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબે અતર અને પાન

સોપારી આપ્યા હતા. ત્યાર બાદ ભાવનગરના મહારાજા ડાકેર સાહેબ ૧૫ તોપોના માનની સલામતી સાથે રવાને થયા હતા. તેમની સાથે પ્રથમની માપૂક ગોઢેલવાડ પ્રાંતના મેહેરબાન આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ ઘોડેસવારોની ટુકડી સાથે તેમના મુકામ સુધી મુકવા ગયા હતા.

પહેલા તથા બીજા વર્ગના રાજાઓને તેમના દરબાજા પ્રમાણે તેમનું આવવું થતી વખતે જે માન આપવામાં આવ્યું હતું તેજ પ્રમાણેની ક્રિયા તથા સલામતીની સાથે તેઓને પોતપોતાની ગાડી સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા.

તેજ સાંજે ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ સર તખ્તસિંહજી જી. સી. એસ. આઇ. તરફથી એક મોકોટું ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું ત્યાં નામદાર ગવર્નર સાહેબ પધાર્યા હતા.

ત્યાર બાદ તા. ૧૧ મી શનીવારના રોજ સદરહુ આંદનું માતબર માન મેળવી નામદાર મહારાજા સાહેબ ગોંડલ થઈ જેલપુરના રેલ્વે સ્ટેશન પર થઈ ભાવનગર આવ્યા હતા. સ્ટેશન પર એક અતિ સુંદર સમીયાણો નાખવામાં આવ્યો હતો. મજકુર સમીયાણામાં સર્વ માતબરો અને જુદી જુદી કોમના સઘળા ગ્રહસ્થો હાજર હતા.

તા. ૧૨ મીના દિવસે મોતીબાગમાં એક મોકોટો દબદબા ભરેલો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો.

ભાવનગરની પ્રજા, રેલ્વેના યુરોપીયન અને દેશી નોકરો, મહુવા, સિહોર, કુંડલા બોટાદ ઉમરાળા ગઢડા તળાજા લીલીયા વિગરેની પ્રજાના તરફના પ્રતિનિધીઓ માન પત્ર આપવા સાડ આવેલા તેના સ્વીકાર કર્યો હતો. તે સર્વનો જવાપ મહારાજા સાહેબ તરફથી દીવાન સાહેબે આપ્યો.

ગ્રહસ્થો.

નામદાર કેસરહીંદ સાહેબના તરફથી અમોને જી. સી. એસ. આઇનો જે માનવતો ખિતાબ ઇનાયત થયો તેની ખુશાલીની મુબારક બાદી આપવા સાડ તમે સઘળા અહીં આવ્યા છો તેથી અમોને ઘણીજ ખુશી હાંસલ થાય છે. મહારો પોતાને પ્યાર મહારી સઘળી પ્રજાની ઉપર જેહેલોછે તેજ પ્રમાણે તમારી સહુની આહના મહારા તરફ છે તેહની નિશાની તમારી હાલની વફાદારીથી જણાઈ આવે છે. રાજાનો ધર્મ હમેશાં પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો તેમજ તેઓને વ્યાજબી ઇન્સાફ આપવાનો છે; તેથી મહારી પ્રજાને વ્યાજબી ન્યાય આપવાને તથા તેમના મુખમાં વધારો થઈ શકે તેવાં કામો કરવાની હું હમેશા આહના રાખું છું. અને તેજ પ્રમાણે વર્તવા સખાંધી વખતોવખત મહારા સઘળા અમલદારોને સૂચના આપવામાં આવે છે. તમોએ મહારા મુખ્ય દિવાનની જે તારીફ કરી તેબણીને અમોને ઘણીજ સંતોષ થાય છે.

તેમના ઉપર મહારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અને તેઓ હમેશાં લોક હિતકારી કામો કરવામાં તથા લોકોને વ્યાજબી ન્યાય આપવામાં મહારા વિચારોને અસાબર સમજે છે તથા તે વિગેરે સર્વ બાબતમાં પુરતી મદદ આપે છે તેથી તેમના તરફ મહારી પ્રીત થવીજ જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. શહેર ભાવનગર તથા મહારા મુલકના જુદા જુદા મહાલોની પ્રજાએ જેવી રીતે આ ખુશાલીના પ્રસંગે આંહિઆવીમહારાતરફ પોતાનો પ્રેમદેખાડેલોછે તેજ પ્રમાણે રેલ્વે ખાતાના જે નોકરોએ તથા પારશી કોમના ગ્રહસ્થોએ પણ અમોને આ શુભ અવસરે માન પત્રો આપી પોતાનો વફાદારી ભરેલો ઉત્સાહ બતાવેલો છે તેથી મહારા સં-

તોપમા ધણેજ વધારે થયે છે. આ ખુશીના સમયે મહારી પ્રબળે જગત વિગેરે બાબતમાં જે જે છુટ આપવાનો મેં હુકમ કરેલો છે તેની વિગત બહાર કરવાને મેં મહારા દિવાનને ફરમાવ્યું છે. અને તમો સર્વે ગ્રહસ્થો પ્રત્યે મહારી ખુશી ફરીથી પણ બતાવીને મહારૂ બોલવું સમાપ્ત કરું છું જે પછી દિવાન સાહેબે કેટલોક વિવેચન કર્યું તે મહારાજની અને પ્રબળની પ્રસંશનિય ખુશાલી બદલ મહારાજાએ બહાર કરેલા નિયમો પણ પોતે સખા સમક્ષ પોતાના બાપણમા નિવેદન કર્યા હતા.

તા. ૨૪ મી મે સને ૧૮૮૮ ને ગુરુવારને દિવસે આપણા પરમ કૃપાળુ મહારાજી શ્રી વિક્ટોરિયા રાજ્ય માતૃશ્રીની વર્ષગાંઠ હોવાથી તે દિવસે પણ નામદાર મહારાજા સાહેબે ઘણીજ ધામધુમ કરી હતી. એ દિવસે પ્રથમ સૂર્યાદય થતાંની સાથેજ મહારાજીશ્રીની સલામતિની ૧૦૧ તોપોના બહારો કરવામાં આવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી નામદાર મહારાજાનાં લશ્કરની કવાયત કરાવી હતી. આખા રાજ્યમાં તે દિવસ મહાન તેહેવાર તરિકે પાળ્યો હતો, અને સાંજે સાંજપાંચ વાગતાને સુમારે ભાવનગરથી બે માઈલ્સ દૂર શ્રી ગવરીશંકર તળાવની પાસે આવેલા મેદાનમાં “વિક્ટોરિયા બાગ” બાંધવાની કિયા કરવામાં આવી હતી, જે પ્રસંગે ત્યાં આગળ ધણા લોકો એકઠા થયા હતા. નામદાર મહારાજા સાહેબે આ શુભ દિવસની ખુશાલિમાં ૪૫૦ એકર જેટલી જમીન આ “વિક્ટોરિયા બાગ” બાંધવા માટે આપી હતી, અને આ શુભ દિવસનું સ્મરણ રહેવાને માટેજ આ બાગનું નામ “વિક્ટોરિયા બાગ” રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ તો નામદાર મહારાજા સાહેબે આ પ્રસંગપર કેટલુંક રમણીય બાપણ કીધું હતું, અને તે પછી તે નામદારની ફરમાસપરથી મિસિસ નટે બાગનું પેહલું બાંડ સ્વહસ્તે રોપવાની કિયા કરી હતી. બાદ કર્નલ નટે, જે ગૃહસ્થો તથા બાનુઓએ તે કામમાં શ્રમ લીધો હતો, તેમનો ઉપકાર માન્યો હતો, અને તે પછી નામદાર મહારાજીજી, સર તખ્તસિંહજી તથા મિસ્ટર અને મિસિસ નટને માટે ખુશ ખુશાલિના પોકારો કર્યા હતા, જે પછી મિલાવડો ખરખારૂત થયો હતો. એજ દિવસે રાત્રિએ આઠ વાગતાને સમયે નામદાર મહારાજા સાહેબે કેટલાક ગૃહસ્થોને એક ખાણું આપ્યું હતું. આ ખાણા પ્રસંગે નામદાર મહારાજા સાહેબે હુંક પણ સરલ અને છટાદાર બાપણ કીધો પછી કર્નલ નટ સાહેબે પણ કેટલુંક બાપણ કરતાં તેમાં નામદાર મહારાજા સાહેબની સ્તુતિ કરતાં એવી મતલબનું દર્શાવ્યું કે “મહારાજા સાહેબ આજ દશ વર્ષ થયાં પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે, અને તે અરસામાં ભાવનગરના રાજ્યની આબાદાની ઘણી વધી છે તથા મેહેસુલ પણ વધીને આશરે ૩૫ લાખ રૂપિયાની થઈ છે. રાજ્યમાં દવાખાનાંઓ છે, અને શામળદાસ કોલેજ, હાઈસ્કુલ, પ્રાંચ સ્કુલ તથા છેકરીઓની નિશાળો ઉપરાંત ૧૩૬ બીજી નિશાળો છે, તેમજ બીજા સઘળાં ખાતાઓનું કામ ઘણી સારી રીતે ચાલે છે, અને તેમના રાજ્યકાર્યભારથી પ્રબળ સર્વ સંતોષ પામેલી જણાય છે. મહારાજાએ આપણી મહારાજી શ્રીની શાલગિરિનો દિવસ જે રીતે આજે પાળ્યો છે, તે કરતાં વિશેષ સારી રીતે તેઓ કેવી રીતે પાળી શકે? તે હું કહી શકતો નથી. વળી મારે એટલું પણ કેહેવું બોધ્યું કે, એવો કોઈ પણ રાજા સુબાઈ ઇલાકામાં તો શું પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં નથી, કે જે આપણા મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજી કરતાં ચઢિયાતો ગણાય.

તા. ૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૮૮૬ ને મંગળવારને દિવસે નામદાર સર તખ્તસિંહજીની સ્વારી પોતાના કુશળ ડૉક્ટર ખરબેરજી આદિક રસાલાના આશરે ૧૦૦ માણસો સહીત ભાવનગરથી જિપડીને અગ્નિરથમાં બોરાજી સુબાઈ તરફ રવાના થઈ હતી. સુબાઈમાં બીજે દિ-

વસે, એટલે બુધવારની પ્રભાતમાં સાડા છ વાગતાને સમયે તે નામદારની સ્પેશિયલ ટ્રેન માં-ટરોડ સ્ટેશનપર જઈ પોહોંચી હતી, જે સમયે તે નામદારને પ્લેટફોર્મ ઉપર સાંઘા લેવાને માટે ઘણાક મોટા ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા. ત્યાંથી મહારાજ સાહેબની સ્વારી ખંખાલા હીલ ઉપરના પોતાના ઉતારાના ખંગલા તરફ સિધાવી હતી, જ્યાંથી શનિવારને દિવસે, એટલે તા. ૧૯મી એપ્રિલે, એક સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં બિરાજીને પુને થઈ મહાખલેશ્વર ગયા હતા. મહાખલેશ્વર માંજ તે નામદારે જનાણાની શક્ત રૂતુ નિર્ગમન કરવાનો નિર્ણય કીધો હતો, અને તેથી કરીને તે નામદાર ત્યાં આગળ ઘણા દિવસ રહ્યા હતા, જે દરમિયાન ત્યાં તે નામદારને ઘણું માન મળ્યું હતું, અને ત્યાં પધારેલા અ-ય નૃપતિઓ તથા મોટા મોટા ધનવાન શેઠિયાઓએ પણ નામદાર પ્રત્યે પુષ્કળ પ્રીતિ દર્શાવી હતી.

તા. ૨૭ મી મે સને ૧૮૮૬ ને સોમવારને દિવસે તખ્તસિંહજી પોતાના રસાલાના સઘળા માણસો સહિત પાછા મુંબઈ પધાર્યા હતા, અને ત્યાં એક અઠવાડિયું રહીને તા. ૪ થી જુન સને ૧૮૮૬ ને સોમવારને દિવસે એક સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં બિરાજી સવારના સાડા છ વાગતાને સમયે આંટરોડ સ્ટેશનથી પોતાના રાજ્ય તરફ પધારવાને રવાના થયા હતા, જે પ્રસંગે તે નામદારના માનમાં મુંબઈ સરકાર તરફથી ૧૭ તોપો ફેડવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે તે નામદારે પોતાની વિદાયગિરી માત્ર ખાનગીજ રાખી હતી, તેમ છતાં પણ મુંબઈના સંખ્યાબંધ શેઠિયાઓ તે નામદારને મળવા માટે સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા, જેમની સાથે મહારાજ સાહેબે ઘણીજ યોગ્યતામાં વાતચીત કરી નિયમાનુસાર મુલાકાત લીધી હતી, જે નિરખીને સર્વ સદ્ગૃહસ્થોમાં અત્યાનંદ પ્રવર્ત્યો હતો. આ વખતે મુંબઈમાં નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબને હૃદયેહૃદ માન મળ્યું હતું તેમજ આર્યોવર્ત દેશની દાઝ જાણુનાર તરિકે સ્વદેશભિમાની અને પાણીના બહેતા ઝરાની માફક સ્પષ્ટ વક્તા તરિકેતું મોટું અને મગરૂખી ભરેલું માન જોગવનાર અને બાહાદુર વિદ્વાનોથી ભરપૂર કાઠિયાવાડના કોહિનુર સ્વામિશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી સ્થાપક આર્ય સમાજ તરફથી પણ મરહુમ નામદારને એક મોટો દબદબા ભરેલો મિલાવડો જેવો કે મુંબઈમાં કવચિત્તજ મળે છે એવા મિલાવડા વચ્ચે એક અવધુનિય સ્તુતિથી ભરેલું રૂપાના કવરવાળા વકતામાં જડી તૈયાર કિથેલું નવલ રંગીત માનપત્ર ઇનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

નામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજી દર વર્ષ નામદાર પરમ કૃપાળુ મહારાજી શ્રી વિક્ટોરિયાજીની વર્ષગાંઠ ઉપર જે ઉદારતાનાં ઉત્તમ જે ઉમદા કાર્યો કર્યાજ કરતા હતા તે પ્રમાણે આ વર્ષની વર્ષગાંઠ ઉપર તે નામદારે તેવા ઉદાર કાર્યો કરવા ધાર્યા હતાં એટલુંજ નહીં, પરંતુ વળી આ વર્ષે તે પોતાની વિશેષ ઉદારતા વાપરવાનો ઠરાવ કીધો હતો, અને તેપરથી તા. ૨૦ મી મે સને ૧૮૮૬ ને દિવસે (જ્યારે તે નામદાર મહાખલેશ્વર ખાતે હતા ત્યારે) નામદાર મુંબઈ સરકારપર તે નામદારે એક પત્ર લખ્યો હતો, જે પત્ર તથા તેના સંબંધમાં નામદાર સરકારે પ્રગટ કરેલો ઠરાવ, એ સર્વ નિચે મુજબ હતું:—

મુંબઈ કેસલ, તા. ૨૩ મી મે સને ૧૮૮૬.

ભાવનગરના ઠાકોર સાહેબ હિઝ હાઇનેસ સર તખ્તસિંહજી જસવતસિંહજી, જી. સી. એસ. આપનો તા. ૨૦ મી મે સને ૧૮૮૬ નો પત્ર:—

જ્યારથી હું માદીપર આવ્યો છું ત્યારથી નામદાર મહારાજીજીની શાહગિરીને દિવસે મારી પ્રબળ લાભને માટે હું ભાવભાતની સંખ્યાવતોના કામો કરું છું. આ વર્ષે આ મુજબ

દિવસે જોકે હું મારા મુલકની બાહાર હોઈશ, છતાં મેં ત્યાં મોકલાવેલા હુકમ પ્રમાણે ત્યાં એવી સંખ્યાવતો કરવામાં આવશે. આવતી શાલગિરીને દિવસે હું એ ઉપરાંત એવું પરોપકારી કામ કરવાને ઇચ્છું છું કે, જેમાં કાયદા ધણી દોડો મેળવી શકે; અને તે કારણથી તમે નામદારની સરકારને હસ્તક રૂ. ૩૦૦૦૦) ની એક રકમ આપવા હું ઇચ્છું છું. મારી જાણ પ્રમાણે આ ઇલાકામાં દીર્ઘ સમય થયા દરદિઓની સારવાર કરનારી કેળવાયેલી સ્ત્રિઓની તાંત્રિ ચાલતી આવી છે, અને હાલ તમે નામદારના અમલમાં હોસ્પિટલોનું એક ઘણું મુંઠર ધોરણ, તમારીજ પરોપકારી કોશિશથી કાબલ થયું છે, એટલે હવે એ તાંત્રિ દરરોજ અધિક ને અધિક જણાતી જશે. એટલા માટે મારી એવી ઇચ્છા છે કે, તે તાંત્રિ પૂરી પાડવાને પ્રારંભ મારે કરવો; અને તેટલા માટે હું એવું ઠરાવવા માંગુ છું કે, “સર જમસેદજી જીલ્લા-બાઇ હોસ્પિટલ”માં અથવા “શ્રાંટ મેડિકલ કોલેજ” સાથે સંબંધ ધરાવનારી બીજી કોઇ પણ હોસ્પિટલમાં સારવાર કરનારી સ્ત્રિઓને કેળવીને રાખવા માટે ઉપલી રકમ નિચેની શરતે આપવી:—

(એ) નિચે જણાવેલા ટ્રસ્ટિઓના નામપર એ રકમ મુકવી:—

- ૧ શ્રાંટ મેડિકલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ.
- ૨ મુબઇની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના પ્રમુખ.
- ૩ કામા હોસ્પિટલની વડી તબીબ.
- ૪ બાવનગરના મહારાજાને એક પ્રતિનિધિ

૫ ઉપર દર્શાવેલી સઘળી અથવા કોઇપણ હોસ્પિટલમાંની સારવાર કરનારી સ્ત્રિઓ ઉપર દેખરેખ રાખનારી વડી બાનું, અને જે એવી બાનુઓ જે અથવા વધુ હોય તો, તેમાંની જે ટ્રસ્ટિઓ પસંદ કરે તે.

(બી) નાણાંને સઘળો વહીવટ ટ્રસ્ટિઓની દેખરેખ અને મુનસરીપર સોંપવો.

(સી) ટ્રસ્ટિઓને યોગ્ય લાગે એવી, અંગત શિવાય સઘળી સધર જમીનગિરીઓમાં કાપણ રોકવી, અને ઉપર કહેલાં કારણોમાં ફક્ત થાપણનું બ્યાજ ખર્ચવું.

જે તમે નામદાર મારી દરખાસ્ત અને તે માંહેલી શરતો સ્વિકારો તો ટ્રસ્ટિઓએ કેમ કામ ચલાવેવું, તેના નિયમો ઘડવાનું કામ તમારા સ્વાધિનમાંજ સોંપીશ.

વળી મુબઇમાં નામદાર મહારાજાની “બુખિલી” ના શુભ અવસરની યાદગિરીમાં જે પ્રસંશાપાત્ર કામ માથે લેવાયું છે, તેની મારા તરફની કદર ખુબજાની આ તક લેવાની મારી જણાસા છે. “વિક્ટોરિયા બુખિલી હુન્નરશાળા” એક એવી શાળા છે કે, જેના લાભ આ દેશમાં કોઇ વાર નહીં જણાયલા એવા મોટા યશો; અને તેનાં મકાનમાં જે માનવંત બાનુનું નામ તે ધરાવે છે, તેની એક દેખીતી નિશાની રહે એટલા માટે તેને હું શેહેનશાહ બાનુનું આરસપહાણનું આવજુ લેટ આપવા માંગુ છું. એ બાહાવલા માટે મેં રૂ. ૫૦૦૦) ની રકમ બુખી કાઢાડી છે, અને તે “વિક્ટોરિયા બુખિલી હુન્નરશાળા” માં કોઇ મોખરા વાળે સ્થાને મુકવાની તમે નામદારે રજા આપવી.

જે તમે નામદાર આ દરખાસ્ત સ્વિકારો તો મેહેરબાની કરીને, જે શુભ દિવસના સંબંધમાં હું એ કામ કરવા માંગુ છું, તે દિવસે તમારી તે માટેની પરવાનગી બહેર કરવી.”

ઠરાવ.

નામદાર ઠાકોર સાહેબની લોકોપયોગી સખાવત, જે માંડ મેડિકલ કોલેજ સાથે સંબંધ રાખતી હોસ્પિટલના દરદિઓની માવજત કરવાનું કઠણ કામ માથે લેનારી બાનુઓને મદદ કરવાની છે તે, નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ ઘણી ખુશીથી સ્વિકારે છે. બ્યવસ્થા કરવાને માટે સરકારને જે સ્કેમ આપવામાં આવી છે, તે નામદાર ઠાકોર સાહેબની ખાચશ પ્રમાણે દસ્તીઓના સ્વાધિનમાં તરત આપવામાં આવશે. પરમ કૃપાળુ કેસરે હિંદના અર્થ કદનું 'ખાહાવણ' વિકટેરિયા જીબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં મુકવાની તે નામદારે જે ખાચશ ખતાવી છે, તે માટે નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ ખેતાનો સંતોષ બહેર કરે છે.

જે. ડી. સી. એડકિન્સ.

એડિટર અંડર સેક્રેટરી ટુ ગવર્નમેન્ટ.

મહારાજ સર તખ્તસિંહજી નાઇટ આન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી મોસ્ટ એક્ઝેલેન્ટ ઓરડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા એઓ સાહેબને જાતના માનની ખાતર મહારાજનો ઇલકાબ આપવાની સનદ આપવા સાથે ખરીતો આપવા માટે આદર્શ વીકટર સ્કેવર નામના ચોગાનમાં શમીયાનો ખડો કરી તેમાં ભાવનગર સુકામે મહેરબાન આકર્ટીંગ પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબોએ તા. ૧૬ માર્ચ ૧૯૬૧ ગુરુવારને રાજ સાંજના મદ્રાસ ટાઇમ પાંચ કલાક અને ત્રીશ મીનીટે દરબાર ભર્યો હતો.

સઘળા યુરોપિયન અને દેશી અમલદારો અને હાજર થયેલા સર્વે સદમહસ્થાને પોતપોતાની જગ્યાએ સાંજના ૫ કલાકે બેસારવામાં આવ્યા હતા.

મહારાજ સર તખ્તસિંહજી જી. સી. એસ. આર્ચ. એઓ સાહેબ સાંજના પાંચ કલાક અને ૨૫ મીનીટે પધાર્યા હતા. તે વખતે તેઓ સાહેબને ૧૫ લોપોનું માન તથા ગાર્ડ ઓફ ઓનરે સલામતી આપી. મહારાજશમીયાનાનીબહારનીબાબુએકતબુખડોઠર્યોહતો ત્યાં રોકાયા હતા.

ભાવનગર સહેરના રસાલની એક દુકાની સાથે નામદાર પોલીટીકલ એજન્ટ કલાકે ૫-૩૦ મીનીટે પધાર્યા હતા. તે વખતે તેઓ સાહેબને ૧૧ લોપોનું માન તથા સલામતી આપી હતી.

ત્યાર બાદ નામદાર પો. એ. તથા નામદાર મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજી સ્ટેટ કાઉન્સિલરો સહીત સમીયાનામાં પધાર્યા હતા.

મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ અને મહારાજ સાહેબ તખ્ત ઉપર ખીરાજ્યા બાદ મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબે કબા થઇ નીચે મુજબ ભાષણ કર્યું.

મહારાજ સાહેબ, બાનુઓ અને મહસ્થાનો !!!

મહારાજ સર તખ્તસિંહજીના ઉત્તમ રાજ્ય કારભારની સરકારની કદર તથા તેમની તરફની સરકારની નીચંતર કૃપા અને આહવાની કદરની નિશાની તરીકે મહારાજ સર તખ્તસિંહજીને પોતાની જાતના માન તરીકે મહારાજના ઇલકાબની સનદ ઇનાયત કર્યા સાથે ખરીતો આપવા માટે પો. એ. તરીકેના હોદ્દાની અમારી દુક મુદતમાં આ દરબાર ભરવાનો પ્રસંગ આવવાથી અમેને ઘણોજ આનંદ અને સંતોષ થયો છે.

મહારાજના રાજ્ય કારભાર માટે થોડા વખત ઉપર ખોટું કામ કરતાં આંચકો ન-

ખાય તેવા હલકા માણસોએ બદખોઈ કરી હતી. પણ તે લોકો પોતાના કાવતરામાં કેવળ નિષ્ફળ ગયા છે. અને તેમણે મુકેલા તમામ આરોપોનું જે ધૈર્ય અને દૃઢતાથી ફતેહ મંદી સાથે મહારાજાએ ખાંડન કર્યું છે તે જોઈ નામદાર સરકારને પરિપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. તેનું અનુ-મોહન કરતા અને જોર બધારે આનંદ થાય છે.

કેટલાએક હજી પણ એમ ધારતા હોય કે દેવતા વિના પુમાડો નિકળે નહીં અને ભાવનગરનો રાજ્ય કારભાર ચોખ્ખો અને નિષ્કલંક જેટલો સરકાર માને છે તેટલો નથી. પણ હું ખુશીથી કહું છું કે આમ ધારવું જૂલ ભરેલું છે. અને જો કે અમને ખુશાલત કરવાની ટેવ નથી, તો પણ અમારા પોતાના અનુભવ ઉપરથીજ અમે ખરેખરી રીતે એમ કહી શકીએ છીએ કે હાંદુસ્તાન માંહેના દેશી સંસ્થાનો માંહેના ભાવનગરનો રાજ્ય કારભાર ઉત્તમ પ્રકારનો છે એમ અમે માનીએ છીએ.

લોકોમાં સમગ્ર સંતોષ અને હરીફાઈન થઈ શકે તેવી તેમની આખાદી ઉપરથી આ અમારા કહેવાની ખાત્રી થાય છે, અને જ્યારે હું તમોને બધાને એમ કહી શકું છું કે મહારાજા સાહેબે પોતાના તેર વર્ષના રાજ્ય કારભારમાં એક કરોડને ત્રીસ લાખ રૂપૈયા સાર્વજનીક હિતના બાંધકામ બાબે ખર્ચ્યા છે. અને ભાવનગરમાં કોઈપણ પ્રીતિ જોશે તો, કાંઈ નવું ધર્મોદા ખાતું અથવા કાંઈ નવું સુશોભિત સુધારાનું કામ જોયા વગર રહેશે નહીં ત્યારે મહારાજા સાથે એમ કહેવામાં તમે મળતા આવશો કે લોકોને સુખી થવાને જોઈએ તેટલા કારણો છે.

ખીજી તરફથી પણ અમે ખાત્રી શિવાય બોલતા નથી. કેમકે રાજ્યસ્થાનિક કાર્ટના અધ્યક્ષ તરીકેના અમારા હોદ્દાને લીધે લોકોનું દિલ જાણવાનો એક આધાર અમારા હાથમાં છે. અમે જાણીએ છીએ કે દરબારની શુદ્ધ દાનત વિષે લોકોને પુરેપુરો ભરોસો છે. જો ભરોસો ન હતો ગરાસિયાઓ અમને ફરિયાદ કરી તુરતવાર જણાવત. હાલની હકીકત જોઈએ તો ભાવનગર તાબાની અમારી પાસે ભાગ્યેજ ફરિયાદ આવે છે. અને ગરાસિયાની ગમે તેવી પ્રકારની ફરિયાદ હશે (હજી સુધી એવો કોઈ ગરાસિયા નથી કે જેને ફરિયાદ કરવાની ન હોય.) તોપણ દરબાર તરફથી તેમને તુરતવાર ઇ-સાફ આપવામાં આવે છે એમ અમે જાણીએ છીએ.

ખાત્રી પૂર્વક અને ભુલ ન થઈ શકે એવા બીજા ચિન્હો ઉપરથી પણ અમારા જાણવામાં છે કે મહારાજા સાહેબ ઇ-સાફી અને ભલા છે. તેમની બાંધ્યાવસ્થાથી અમે તેમને જોળખીએ છીએ. અને તેમના કાબેલ અને સારા સલાહકારોને પણ અમે લાંબી સુદતથી જાણીએ છીએ. તેઓ માંહેના કેટલાએકને આજ રોજ અહિંયાં જોઈ અમે ખુશી થઈએ છીએ. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેમના હમેશાંના ડાહ્યાપણ અને વફાદારીથી મહારાજાની નોકરી કયે જવા તેમને દીર્ઘાયુશ થાઓ.

મહારાજાના બીજા સહયોગો જે સહુ કોઈ સારી રીતે જાણે છે, તે વિષે વિશેષ વિવેચન કરવાની અમે જરૂર જોતા નથી. અને ઇ-સાફ આપવામાં પોતે રહેમીયત કેવી રીતે કરી શકે છે તેનો દાખલો હમણાજ થોડા દીવસ ઉપર જાણવા જોગ રીતે બતાવેલ છે. અને તેમની હદ ઉપરાંતની અને સારી સમજ ભરેલી ઉદારતાઓથી તેમનું નામ પોતાના દેશબહાર બીજા દેશોમાં પણ પ્રખ્યાત થયું છે. પોતાના જન્મ દીવસે દર વર્ષે લોકો તરફ નવી

બક્ષીસો અને ઉદારતાઓ પોતે બતાવે છે. અને એવી રીતે જન્મ દીવસ ગાળવાની રીત ઘણીજ આનંદયુક્ત છે. અને તેથી દરએક જણ એમ ઇચ્છે છે કે આવા ઘણા સુખી દીવસો ફરિ ફરિને આવે. એવા ઘણા ગરીબો હાલ છે કે જેઓની હૈયાતીનો આધાર મહારાજની કપાથી છે. અને ઘણી ઓલાદો હજીજન્મપામીનથીતેવીથશેકેમહારાજની યાદગીરીને શુભ આશિર્વાદ આપશે.

પછી મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબે મહારાજ સાહેબને ખરીતો અને સનદ આપી.

બાદ સદરહુ ભાષણનો શુજરાતી તરજુમો મે. પો. એ. સાહેબના દક્ષતરદાર નરા. બા. ચમનરામ હરરાયે વાંચ્યો હતો. જે પછી નામદાર મહારાજ સાહેબે નીચે મુજબ જવાબ આપ્યો અને તેનો શુજરાતી તરજુમો ભાવનગર સ્ટેટના દીવાન અને સિનિયર કાઉન્સિલર આજસ વીઠલદાસ શામળદાસે વાંચ્યો હતો.

કર્નલ હેન્કોક સાહેબ !!

અમેને જે ઉચી પ્રદિતુ માન હમણા આપવામાં આવ્યું તેને માટે નામદાર મલીકા માનજમાં મહારાજી કેસરહીદ સાહેબની સરકારના અમો ઘણા આભારી છીએ. અને આપ કર્નલ હેન્કોક સાહેબે તે બાબતનો ખરીતો તથા સનદ જે મહેરબાની ભરેલા શપ્થોની સાથે અમેને આપ્યા તેની સાડ આપના પણ આભારી છીએ. અને તે મહેરબાની ભરેલા માનને માટે નામદાર સરકારને આપ મહારા ખરા દિલનો આભાર જણાવશો.

નામદાર સરકારે જે માન અમેને આપવાની મહેરબાની કરી છે તેને લગતો આ દરબાર આપને ભરવાનું બન્યું તે બાબતની આપે જે ખુશી બતાવી તે ખુશી જે માન આપ ના હાથથી લેવાથી અમેને હાંસલ થઈ છે તેનાથીવધારેનહીહોય. આપ જ્યારે સ્કુલમાં હતા ત્યારથી આપણા દરમ્યાનની ઓળખાણ છે ને હાલ આપ મહારા જુનામા જુના હોસ્તો મ ધ્યેના એક છે. તેથી અમેને લાગે છે કે આપે એટલા માયાળુ પણાથી જે કંઈ કહ્યું તે સ ઘળું આપે પુર્ણ રીતે મનના ઇરાદા પુર્વક કહેલું છે. અને અમારા તરફ જે પ્રસન્નતા બતાવા મા આવી છે તેથી અમેને ઘણીજ ખુશી હાંસલ થાય છે.

આવા મહેરબાની ભરેલા માનની ખુશીમાં અમેને જેઓએ તકલીફ આપેલી તેઓને અમેએ માફ કર્યું છે. અને અમો ઉમેદ રાખીએ છીએ કે તેઓએ જે કાંઈ કર્યું તે વર્તણુકથી વિસ્મર્ધ કરી દેવાને અમો શક્તિવાન થઈશું.

અમારી બાબતમાં આપે જે અંતકરણ પુર્વક સંભળાવ્યું તેને માટે અમો આપનો ઘણો આભાર માનીએ છીએ.

પછી અત્તર પાન સોપારી અને પુલતોરા સાથે મીલાવડો વિસરજન કરવામાં આવ્યો હતો.

નામદાર મરહુમને સ્વતંત્ર સતા પહેલાં દિલ્લીમા માન મળ્યું, લગભગ સવાવીશ વર્ષની બરચુવાવસ્થામા રાજ્યની સ્વતંત્ર લગામ હસ્તકમા લીધી, કે. સી. એસ આઈ થયા.

જી. સી. એસ. આઈ. થયા. મહારાજ સાહેબ તરિકેનું માતખર માન પણ સંપાદન કિધું જુદી જુદી મુસાફરિયોમા પણ પારાવાર માન મેળવનાર આર્યવર્તના અનેક રાજાઓમા સર્વોપરી પદને માટે પણ તામ્સિહજી મહારાજનું નામ અપાવા લાગ્યું. વિલાયત યાત્રામા પણ પુષ્કળ માન મેળવ્યું ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસમાં એલ. એલ. ડી નો માનવતો ઇલ્કાબ મળ્યો. નામદાર મહીકા માજીમા માહારાણી કેયસરે હિંદ પણ મુલાકાત કરતી વેળાએ બેહદ આતુર અને મુલાકાતથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા, આવી પ્રસન્નતા તેમણે બીજા કોઈપણ રાજાના તરફ કોઈપણ વખતે બતાવેલી અમોને જણાઈ નથી. નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબના તરફ પ્રબળ વર્ગનો ઉત્તમ પ્રકારનો ખ્યાલ હતો તેની સાબિત આપવાને માટે પ્રબળ વર્ગ તરફથી વખતો વખત જે કંઈ કર્તવ્યો કરવામાં આવેલા છે તે પણ કોઈપણ પ્રકારે ઓછાં ગણી શકાયો નહીં.

નામદાર મરહુમને જ્યારે કે. સી. એસ. આઈનો ચાંદ મળ્યો ત્યારે ભાવનગર સંસ્થાનની પ્રબળ હુરખઈ જઈને તેમને બેહદ માન આપ્યું હતું તેમજ તેવી અવર્ણનિય ખુશાલીની યાદગિરીને માટે મહારાજનોએ ઉત્સાહ પુર્વક પચ્ચાસ હજાર રૂપૈયાની મોટી રકમ એકઠી કરી તેટલાજ ખર્ચથી એક તામ્સિહજી ધર્મશાળા વિશાળ જગ્યામાં ઘણીજ ઉત્તમ રચનાથી બંધાવી ગવર્નર સર ફ્રેન્ચિસન સાહેબ પાસે ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરાવી તેટલુંજ નહીં પરંતુ નામદાર મરહુમના ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસની યાદગિરી કાયમ રાખવા માટે પણ લગભગ પચ્ચાસ હજાર રૂપૈયાની મોટી રકમ મોટા હુદ્દાસ સાથે એકઠી કરી જમાવેથી નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબનું ખાવલું વિલાયતથી બનાવી મંગાવવામાં આપ્યું છે. અને બાકિની રકમ મજકુર ખાવલાને સ્થાપિત કરવાની ક્રિયા પ્રસંગે ખર્ચવાને રાખવામાં આવી છે. દૈવ કોપથી આ ક્રિયા થવાની તૈયારી હતી તેવામાંજ કાળ ચક્રની ગહન ગતિએ શોક સરિતારેલી છે.

સ્વતંત્ર સમાજો તરફથી તેમજ આર્યવર્ત સુજનન મંડળના અગ્રેસરો હિંદુ મોઝમોદન જરથોસ્તી વિગેરે પ્રબળ તરફથી સંખ્યાબંધ માન પત્રો મેળવ્યા. વર્તમાનપત્રોમા પણ એમના અત્યુત્તમ કર્તવ્યોની બેહદ તારીફની ગર્જનાઓ થઈ. અનેક અંધકારોએ ઉત્તેજન પામી નામદાર મરહુમની ઠેકઠેકાણે તારીફ કરી ક્રીતી નાદના ઉચ્ચારોની ધ્વની આખી દુનિયાપર ગબવી પુષ્કળ રીતે ઉત્તમોત્તમ મહારાજ તખ્તેશ તખ્તેશ એવું નામ જગતપ્રીય કીધું. વિવિધ પ્રકારના ઉત્તમ અંધકારો તરફથી અર્ચાર્પણ પણ થયું. મનોહર પુસ્તકો તખ્ત પ્રકાશ તખ્તવિલાસ વિગેરે નામના પીગળશી પાતાભાઈ રાજ્ય કવિ તેમજ સરકારી એજ્યુકેશનલ ખાતાના માનીતા અને શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી વિગેરેના પ્રીય કવિ દલપતરામ ડહાભાઈ સી.આઈ. ઈ. ની પ્રસંશનિય કલમોથી પણ લખાયા. નામદાર મરહુમને માટે કેટલાએક એમ પણ કહેશે કે તેમને માટે કેટલીએક વખત નિંદીત લેખો પણ પ્રગટ થયા છે. પરંતુ તે બાબત લક્ષમાં લેતાં જણાય છે કે સુર્યની સામે ધુળ નાંખવાની કોઈ પણ મુર્ખજન ઇચ્છા કરે પરંતુ તેના ફળને માટે કોઈપણ સમજી માણસ અનુમાન બાંધી શક્યા વિના રહે તેમ નથી. તેવી અધમ વૃત્તિના ગાંડા વળગાડવાળાઓ અને હલકી પ્રતિના ચેટકવાળાને તેવી જુઠી નિંદાને માટે કારાગ્રહમાં અહોરાત્રિ લાંબી મુદતને માટે રહેવું પડ્યું છે. સરવાળે દુઃખી અને દુઃખીજ થયા છે. તેવાનામદાર મરહુમના તરફ હુમલા કરનારને માટે મુબઈની હાઈ કોર્ટના જજને અને માજિસ્ટ્રેટોએ અત્યંત તિરસ્કારની

નજરે જોઈ હલકા પક્ષકારો તરિકેની હલકી પદ્ધતિના શબ્દાલંકારોથી તુચ્છાકાર કિધો છે. અને નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબની સદ કીર્તી, સદ વર્તણૂક, સદ કર્તવ્યો, અને સદ વૃત્તીને માટે બેહદ પ્રસન્ન શા ગાઈ છે.

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબને જેમ જેમ વિશેષ વિશેષ માનપાન મળતું ગયું તેમ તેમ તેઓ મહારાજ સાહેબને પોતાનું સુપ્રતિષ્ઠિતપણું વધારવાની બેહદ કાળજી અને અદ્ભુત મમતા સાથે સદકર્તવ્યો કરવાની દૃઢતા મક્કમ થતી ગઈ. જેથી તેમની કીર્તીના ન્યાયકારાની ધ્વનિ પૃથ્વીના એક છેડાથી લઈને બીજા છેડા સુધી ચોખ્ખાબુ પ્રસરવા લાગી. તેઓની નમ્રતા અને પ્રજાપ્રીયપણું તેમજ રૈયતના સંરક્ષણની બેહદ ખાત તેમજ અધિકારિયોની છુપી રીતે અને પ્રસિદ્ધ તપાસ વિગેરે જનપ્રીય કાર્યો કરવાની લાગણિ સતેજ પ્રકારે વધવા લાગી. પ્રજા સુખના સાધનો કરવાની હેંશ અને મમતા પારાવાર રીતે દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા ગયા. જેથી તેમના અગણિત સદકર્તવ્યોથી તેમની ખેડોળી કીર્તીનો સખળ ઉદ્ધિ ચોખ્ખાબુ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો. નામદાર કેસરેહિંદ મહારાજીના કુટુંબીઓ પણ તેમને એક પોતાના કુટુંબી બરાબરજ માન આપવા સદા સર્વદા તૈયાર રહેતા હતા. સ્વર્ગસ્થ શાહજહાં સાહેબ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર જ્યારે નામદાર મરહુમની મુલાકાતે લાવનગર પધાર્યા હતા ત્યારે તેમને નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે અતુલીત માન સાથે અંતઃકરણની પ્રીતિ પૂર્વક જે પરણાગતકિધી હતી જે કે અવર્ણનીય છે. તેમજ તેમની સાથે તે વખતની તાજી દોસ્તીની યાદગિરીની ખાતર પીપાવાચ્ય બંદરપર લાખો રૂપૈયા ખર્ચી તે બંદરને આબાદ કરવાની ખેડોળી ધારણા સાથે તે બંદરને ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા નામદાર શાહજહાં પાસે કરાવી હતી. તેમજ તેમના નામ સાથે તે બંદરનું નામ જોડી દઈ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર પોર્ટ એવું નામ રાખવાનો કરાવ કર્યો હતો. વિગેરે કારણોથી સ્વર્ગવાસી શાહજહાંનો નામદાર મરહુમ સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબ તરફ બેહદ પ્યારની સાથે મજબુત પ્રકારે દોસ્તીનો સંબંધ થયો હતો. મહારાજી સાહેબની જેમના તરફ રાંચ માત્ર શંકા વિનાની અવર્ણનિય પ્રસન્નતા હમેશાંને માટે હતી. તેમજ તેઓ નામદાર મરહુમની કીર્તી સાંભળવા અને તેની બુજ બાણવાને ધણાજ આનુર રહેતા હતા.

મરહુમ નામદારની કીર્તીની ગર્જના એટલે દરજગે પણ થઈ ચુકી છે કે લોકો નિસ્પ્રહીપણે તેમને “ધર્મરાય” લોજ અને કરણના પૂનર્જન્મની ઉપમાવગર શકે અને વિના વિતરંગે આપતા હતા. વિશેષ કરીને અમે પોતે તો ત્યાં સુધી અનુમાન કરી કહી શકીએ છીએ કે નામદાર મરહુમ જેવા દૈવસ્વરૂપ નરેંદ્ર ઉદભવ ન થાય તો કાળે કરીને મજકુર મહાત્માઓના કર્તવ્યો લોકોને ગપ સરખા લાગે. પરંતુ તેવા મહાત્માઓના કર્તવ્યોની સત્યતા સિદ્ધ કરવાની ખાતરજ આવા પ્રૌઢ પ્રતાપવાન નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજી જેવા દૈવી જીવો નરેંદ્રરૂપે સુધીપર જન્મ ધારણ કરી લોકોની સુખશાંતીના વૃક્ષોના બીજો વાવી બંધ છે. નામદાર મરહુમની કીર્તીનો અખુટ મહાસાગર માહારી સરખા રંક અવિદ્યન અને બિન અનુલવી તેમજ કેવળ ક્ષુદ્ર અને ઉચ્છરતા લખનારની કલમમા સમાઈ પણ શકે કેમ? જ્યાં આગળ એક સખળ લેખકની કલમો પણ લખતાં લખતાં કુચા થાય છતાં પણ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબની કીર્તીના લેખનો પાર પામી શકાય તેવું નથી.

इति षष्ठम सर्ग समाप्त.

આશિર્વાદ પ્રકરણ.

(મરહુમ મહારાજ સાહેબને મળેલો અત્યુત્તમ આશિર્વાદ.)

પ્રિયતમ વાંચનાર !!

નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબની અતુલીત કીર્તિમય તવારિખના આગલા પ્રકરણો વાંચવાથીજ જેમા કે કાંઈ સ્વરૂપ માત્ર લખાયેલું છે છતાં પણ દુનિયાના સઘળા રાજ્યોમાં ઉત્તમોત્તમ એવું મત મક્કમ પણે બાંધવાને વાંચકવૃંદની લાગણી અંતઃકરણમા ઉદભવ પામ્યા વિના રહેશે નહીં.

મરહુમ મહારાજ સાહેબે પ્રજા રક્ષણને માટે કરેલા હુકમો માંહેનાને ક'ઈ અમારા બાણવામા આવેલા છે તે નિચે પ્રમાણે.

બવક નંબર ૭૫

આજમ વડા ન્યાયાધિશ તરફ.

હાલ શાલ વરસાદની તંગી વિગેરે કારણોથી મુલકમા સારી નિપજ થવાની ઉમિદ ઘણી થોડી રાખવામા આવે છે. તેથી દરબારી મુલુકના ખેડુ લોકોના ઉપર દીવાની કોર્ટોથી ફકત લેણુ દેણુ બાબતના હુકમનામા થયેલા હોય અથવા થાય તે સંવત ૧૯૩૪ ની આખર સુધી એક વર્ષ માટે બજાવવાનું મુલતવી રાખવું અને એ સંબંધી મુનાસબ ખતોબસ્ત કરવો. સંવત ૧૯૩૩ ના આશ્વીન વદ ૩૦ સોમવાર તા. ૫ નવેમ્બર સને ૧૮૭૭

તખ્તસિંહજી

ધન જોઈ-ટ આર્જ સંસ્થાન ભાવનગર.

દીવાની બવક નંબર ૧૧

ગયા વર્ષમા વર્ષાદની તંગીને લીધે અનાજ વિગેરેનો પાક ઘણો કમી થવાથી ખેડુત લોકો ઉપર લેણુ બાબતના દીવાની કોર્ટોથી થયેલાં હુકમનામા એક વર્ષ પર્યંત બજાવવા મોકુફ રાખવાનો હુકમ કરેલો હતો તેજ પ્રમાણે આ વર્ષ પણ કેટલીએક જગોએ અતિષે વર્ષાદ થવાને લીધે પાક બગડી ગયો છે. અને વિશેષે કરીને તીડ તથા ખપેડી વિગેરે જનવરોથી ઘણું કરી લોકોના મોલને ઘણું નુકશાન પહોંચ્યું છે. વાસ્તે સંવત ૧૯૩૫ ની સાલ આખર થતા સુધી ખેડુત લોકો ઉપર લેણુ બાબતના હુકમનામા બજાવવા મોકુફ રાખવા અને ઉપરનાજ કારણોથી અનાજ વિગેરેની ઘણી મોંઘવારી છે. સખબ રૂપૈયા દશના પગારના અંદરના પગારદાર દરબારી નોકરો ઉપરના લેણુ બાબતના હુકમનામા પણ તેટલીજ મુદત સુધી બજાવવા મુલતવી રાખવા. સંવત ૧૯૩૫ ના માગશર વદ પાંચમ શનીવાર તા. ૧૪ ડીસેમ્બર સને ૧૮૭૮.

તખ્તસિંહજી.

સંસ્થાન ભાવનગરના દરબાર.

સંવત ૧૯૩૫ ના બાદરવા શુક ૧૦ ને સોમવારના ગેઝીટમાં કાઢિયાવાડ એજન્સી ગેઝીટના આંક ૩૧ નો ઉતારો પ્રગટ કરી સંસ્થાનની પ્રજાને જરૂરની બાબતથી વાકેફ કીધી તે નિચે પ્રમાણે:-

કાઠિયાવાડ પ્રાંતના મહેરબાન પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ જોગ,
સાહેબ !!

હિંદુ અને મુસલમાનોના માબાપ વગરનો છોકરાઓના રક્ષણ માટે કોઈ સ્થળ નથી. અને એમ માલુમ પડે છે તેથી તેઓને માટે અમદાવાદમાં એક સ્થળ કાઠવામાં આવ્યું છે. અને જ્યાં સુધી તેઓને અમદાવાદ મોકલે ત્યાં સુધી થોડા વખત માટે બાણુવા તથા તેઓની સંભાળને માટે ધંધુકામાં પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. એટલા માટે જે માબાપ વગરના છોકરા હોય અથવા હવે પછી આપના અથવા આપના તાબાના હવાલામાં આવે તે અમદાવાદ અગર ધંધુકે મોકલી આપશે.

અમદાવાદ તા. ૧૨ જુલાઈ સને ૧૮૭૯

મહીપતરામ રૂપરામ

કાલિકાશંકર ઉમીયાશંકર
મેનેજર.

સંવત ૧૯૪૨ ના પોશ વદ ૭ ને સોમવાર તા. ૨૬ જાનેવારી સને ૧૮૮૬ ના રોજ પોતાના અઠ્ઠાવીશમાં વર્ષના જન્મોત્સવ પ્રસંગે પોતાના નોકરોનો પગાર વૃધ્ધારી તેમને ખુશી કરવા સાથે આ તકનો લાભ લઈ પોતાની વ્યાપારી વર્ગની પ્રજાને પણ એક નવો હક આપ્યો. જેથી ભાવનગરના તમામ મહાલોના મુખ્ય કરખાની વ્યાપાર કરનારી કોમના ઘરો વિગેરે ઇમારતી મકાનો તેમની માલીકીના ઠરાવ્યાનો હુકમ આપ્યો. આજ દિવસ સુધી તેવાં મકાનો જેનો કે દરબારથી લેખ કરી આપેલો નહીં હોય તેવા ઘર નિચેની જમીન દરબારી ગણવામાં આવતી હતી; અને તેના વેચાણ બાબતના રૂપૈયા દરબારશ્રી લેતા હતા તે વગર કિંમતે તેમની માલીકીના મકાનો ઠરાવ્યા.

તમામ મહાલોમાં ડીસ્પેન્સરી હતી પરંતુ સીલીયા મહાલમાં નહીં હોવાથી ત્યાં આજથી નવી ડીસ્પેન્સરી ઉઘાડવાનો ઠરાવ કર્યો.

પાંચ ગરિબ વિધવાના બરણ પોષણને માટે જીન્દગી પર્યંત પેનશન તરિકે પગાર બાંધી આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

સાંજના શહેરના છોકરાઓને પબ્લીક ગાર્ડનમાં મીઠાઈ વહેંચી.

૨૪ કેદિઓને છોડી મુકવાનો ખંદોબસ્ત કર્યો. તેમજ ૪ કેદિઓને લાંબી મુદતની સજા માંહેથી કેટલીએક કમી કરી.

સંવત ૧૯૪૩ ના પોશ માસના ગેઝીટમાં નીચે મુજબ જાહેર કર્યું હતું.

અમોને જી. સી. એસ. આઈનો ખિતાબ મળ્યાની ખુશાલીના પ્રસંગની યાદગીરી દાખલ મહેરબાનીથી જે જે બાબતોના લેવાણ મોકુફ કરવાનું તથા જે બાબતનું લેવાણ કમતી કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે.

શહેર ભાવનગર તથા તાબાના મહાલોમાં જ્યાંકે વસ્તીની માલીકીના મકાનો વિગેરેનું વેચાણ થાય છે તેના ચોથ હક બાબત તે મીલકતના વેચાણ ખતમાં લખેલી કીમત ઉપર દર સેકંડે છ રૂપૈયા ચાર આના સુન પાઇને બદલે તા. ૧૦ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૬ ની તારીખથી જે ખતો લખાય તે ઉપર દર સેકંડે રૂપૈયા ત્રણ ચોથ હક બાબતના લેવા.

કન્યાદાપાની બાબતના જે કન્યા પરણે તેના ઉપર દર કન્યા દીઠ રૂપૈયો એક જે

કામવાળાની પાસેથી લેવાય છે તે દરબારનું લેવાંજી બીલકુલ મોકુફ કરી કહાડી નાખવામાં આવે છે.

મહાલોના મુખ્ય કસ્ટાના ગામોમાં કાચી તથા પાકી કેરીપર પરગામથી આવે તેના ઉપર દર ગાડા એકે રૂપીયો એક તથા રૂપૈયો દોઢ લેખેનું લેવાંજી કરવામાં આવે છે તે બીલકુલ મોકુફ કરી કહાડી નાખવામાં આવે છે.

તળાબના સરતાનપરને બંદરે આમદાની તથા રવાનગી થતા માલની ઉપર તરી જકાતનું લેવાંજી સંવત ૧૯૨૭ ના આંક છઠ્ઠાના દરબારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી યાદીમાં લખ્યા મુજબ કરવામાં આવે છે તેને બદલે હાલ મહુવા બંદરે આમદાની તથા રવાનગી તરી જકાતનું લેવાંજી જે દરથી થાય છે અથવા આયદે વખતો વખત જે દરથી લેવાંજી થાય તે પ્રમાણે તળાબના સરતાન પરને બંદરથી લેવાંજી કરવું.

ભાવનગર બંદરે તરીજકાતના લેવાંજીની યાદી જે કે સંવત ૧૯૩૩ ના આંક ૧ના ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે તે યાદી મધ્યે આમદાની જકાતના પેટામાં કલમ ત્રણ ચારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રી ફળ તથા ખાંડ ઉપર જે જકાત લેવાય છે તેમાં ઘટાડો કરીને એ જણસો ઉપર નીચે મુજબ જગાત લેવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

(૩ કલમ) શ્રી ફળ દર એક હજારે રૂ. ૦-૨-૦.

(૪ કલમ) ખાંડ સતમીમાં લખેલી કીંમત ઉપર દર સેંકડે ચાર આના મુજબ.

સંવત ૧૯૪૩ ના માગશર વદી અમાસ ને શનીવાર તા. ૨૬ ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૬.

તખ્તસિંહજી.

મહારાજ સંસ્થાન ભાવનગર.

સંવત ૧૯૪૪ ના પોષ વદી ૭ ગુરુવારના રોજ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે પોતાના એકત્રીશમાં વર્ષની ખુશાલી બદલ નિચે મુજબ પ્રબળપયોગી હુકમો કરી અત્યંત આશિર્વાદ સંપાદન કિંધા.

૧ શહેર ભાવનગરમાં મ્યુનિસિપાલ્ટીની ખાતાનું કામકાજ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની રીતે ચલાવવાનો સંવત ૧૯૪૪ નો ધારો પહેલો મંજૂર કર્યો,

૨ કરબે રાબુલામાં એક સારા પાયાપર દવાખાનું ઉઘાડવાનો ઠરાવ કર્યો.

૩ જુદી જુદી ગરિબ વિધવાઓને પેન્શન તરિકે રૂપૈયા પાંચ હૈયાતી સુધી ભરણ પોશણ માટે આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

નાંબર ૩૨૨

દરબારી વહીવટી જે ગામોના ખેડુત લોકોની પાસે તેઓના હસ્તકની દરબારી જમીનના ખાતાના રૂપૈયા દરસાલ વસુલ આપતા સંવત ૧૯૪૩ ની સાલની આખર સુધીમાં બાકી રહેલા છે તે તથા ખેડુત લોકોને પેસ્તર તગાવી તરીકે રૂપૈયા ધીરવામાં આવેલા તેપૈકી વસુલ આવતા બાકી રહેલા છે તેના પત્રકો મંગાવી જોતાં તે બંને બાબત મળીને સંવત ૧૯૪૩ ની સાલની આખરે કુલ રૂપૈયા બેલાખ ત્રેવીશ હજાર છસોને છાંનું રૂપૈયાની રકમ એવા ખેડુત લોકો પાસે બાકી લહેણી રહે છે. છતાં તેઓની ગરીબી હાલત વિગેરે વિચારમાં લેખને મેહિરખાનીથી હુકમ આપવામાં આવે છે કે એવા જે જે ખેડુતો પાસે સદરહુ મુજબનું

સંવત ૧૬૪૩ ની સાલ આખરે તેઓના ખાતાઓની તે સાલ સુધીની ત્રુટ તથા તગાવીના બાકી લેણા જે રૂપૈયા રહેલા છે તે રૂપૈયા તેઓની પાસેથી વસુલ નહીં લેતા માફ કરીને તેઓ ના ખાતા માંડી વાળવાનો અને તે સુજબ હીસાબમા જમે અર્થ કરવાનો આજમ વસુલાતી અધિકારીએ બંદોબસ્ત કરવો.

નંબર ૩૨૩

આ સંસ્થાનના તાબાના મહાલોના મુખ્ય કસ્બાઓમાં ખુશકી રસ્તે થતા આમદાની માલ ઉપર તેમજ મુખ્ય કસ્બા શિવાયના ગામોમાં રવાનગી થતા તથા આમદાની થતા માલ ઉપર સંવત ૧૬૨૭-૨૮ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા લેવાણુના ધારાને આધારે અને પાછળથી થયેલા વખતો વખત હુકમ પ્રમાણે જે જકાત એટલે મકાત બાબતનું લેવાણુ કરવામાં આવે છે. તે લેવાણુ રૂ-શિવાયના હરેક માલ ઉપર દરબારી મુલકમાં એક ઠેકાણે વસુલ આવ્યા પછી કદાપી તે માલ તેનું રૂપાન્તર થયા વગરનો ને તેનોતેજધણી બીજા મુલકમાં લઇ જાય તો દરબારી હુદમાં બીજા જગોએ ફરિથી ખુશકી જકાત લેવી નહીં.

નંબર ૩૨૪

આ સંસ્થાન તાબાના સઘળા વહીવટી ગામોએ કસ્બા વેરાની બાબતનું લેવાણુ મળુ-રીનો ધંધો કરનારા પાસેથી દર આશામી એકે દર વર્ષે રૂ૦-૮-૦ સુજબ લેવાણુ કરવામા આવે છે તે એવા મળુરી કરનારા લોકોની ગરીબી ઉપર મહેરબાની કરીને કમી કરી ચાલતી સાલથી તેવી મળુરી કરનારા પ્રકત મરદો પાસેથીજ દરેએક રૂ૦-૪-૦ લેખે લેવાનું ઠરાવવા-મા આવે છે

નંબર ૩૨૫

આ સંસ્થાનના ઢોરોના ચરાઇ વેરાની બાબતનું જે લેવાણુ કરવામા આવે છે. તે એ-વો ધંધો કરનાર ગરીબ લોકોની ઉપર મહેરબાની કરી અરધિયાંન હિસ્સે કમી કરીને એ બા-બતનું લેવાણુ ચાલતી સાલથી નીચે પ્રમાણેના દરથી લેવાણુ કરવાનું ઠરાવવામા આવે છે:—

૧ દરેક ગામે સ્થાયી રહેનારા ઢોરો ચારનારાઓ પાસેથી ઢોરોની સંખ્યા પ્રમાણે લેવાણુ કરવું તે નીચે પ્રમાણે

						દર વર્ષે લેવાણુ
						રૂ૦ આ૦ પા૦
ઢોરો જીવ પાંચ ઉપરાંત ને ૨૫ સુધીના....	૦—૧૨—૦
” ” ૨૫ ” ૫૦ ”	૧—૮—૦
” ” ૫૦ ” ૭૫ ”	૨—૪—૦
” ” ૭૫ ” ૧૦૦ ઉપરાંત ગમે તેટલાં	૩—૦—૦

૨ મસવાડી વેરા બાબત પરગામેથી જાનવરો લઇ ચારવા આવે તેઓની ગણતરી.

દર ઢોર એકે....	૩૦—૦—૬
દર ગાડર બકરા...	૦—૦—૩

નંબર ૩૨૬

મહાલોમા રૂ પીંજવાનો ઇબદો દર શેર પાંચે ૦-૨-૦ થી અપાય છે તેમા પશુ અ-ર્થો અર્ધ ઓછુ લેવાનો ઠરાવ કર્યો.

નંબર ૩૨૭

શહેર ભાવનગર તથા વડવા અને પરા સુદાંતમા કેટલાએક દરબારી સ્ત્રીબંદી ખવાસ ચાકરો વગેરે લોકો તેમજ કોળી જોગી વીગેરે બીજી વસ્તી (ખેડુત લોકો શિવાય) ના રેણું-કના ઘરો જહેનો નોંધ સંવત ૧૯૦૩ તથા સંવત ૧૯૨૬ ની સાલના ચોપડાઓમા થયેલો છે. તથા કેટલાએક તેવા દરબારી મકાનોમા રહેનારા લોકોની પાસેથી એક ચોપડામા લખતો લખાવી લેવામા આવેલાં છે. એ રીતે ત્રણ ચોપડાઓમાથી હરકોઇ ચોપડામા નોંધાયેલા મકાનો જે લોકોના કબજામા છે તેઓની પાસેથી દર સાલ અમુક રકમ ભાડાની લેવા વીગેરે બાબતનો સંવત ૧૯૩૧ ના નંબર ૭ નો ઠરાવ થયેલો છે. તે પ્રમાણે એવા હરકોઇ મકાનનુ ભાડું હાલ સુધીમા લેવામા આવતું હોય તે તથા હવે લેવાનું હોય તે એ લોકો ઉપર મહેરબાની કરીને માફ કરવામા આવે છે. માટે ચાલતી સાલથી તે ભાડું તથા પાછલી સાલોનું વસુલ થવાનુ બાકી રહેલું ભાડું નહીં લેતાં એ મકાનો (જમીન ઇમલા સહિત) ના ઉપર તેઓનુ માલેક પણ ઠરાવવામા આવે છે. તેથી તે બાબત લેખ તેઓને કરી આપવા અને તેવા દરેક લેખ કરી આપેથી તેવા મકાનોનું તે વેચાણ કરી શકે ને તે વેચાણ થયેથી તેના ઉપર જે દરબારી ચોથ હુકમી બાબત લેવાય છે તે બીજી વસ્તીના મકાનોના વેચાણની માફક લેવામા આવશે.

નંબર ૩૨૮

આ સંસ્થાનના દરબારી વહીવટી ગામોમા નીચે જણાવેલી બાબતોનુ હાલ સુધી જે લેવાણ થાય છે તે ચાલતી સાલથી મોકુફ કરવામા આવે છે તેની વિગત.

૧ બારબલી એટલે મુળ ગરાસીયાની ઘરખેડ કીંવા ચાકરિયાત ધર્માદા વિગેરે પ્રકારની જમીન દરબારી ખેડુતે તથા ઉભડીયા લોકો શેરડીના વાઢ કરે તે ખેડુતોની પાસેથી તેહવા વાઢના દર કોસે રૂપ૦) મુજબ લેવાય છે તે.

૨ હરેક દરબારી ખેડુત તથા ઉભડીયા પોતાના હસ્તકના વાડામા તથા ફળીયામાની છુટી જમીનમા કોઇ ખોરડાં કરે તેની પાસેથી તે બાબતની સુખડીનુ જે લેવાણ કરવામા આવે છે તે.

૩ મ્હાલોના મુખ્ય કસબાઓમા કોળી લોકો વિગેરે ડાકલા વગાડવાની રજા માગે તે બાબતનુ દર રજા ચીઠી ઉપર રૂ૧) મુજબ લેવામા આવે છે તે.

તથા પરગણાઓના કેટલાંએક ગામના, ચોકીદારોના પગારના ખર્ચની રકમનો અમુક ભાગ તે તે ગામની વસ્તી પાસેથી ફાળો કરી વસુલ કરવામા દર શાલ આવે છે તે.

સંવત ૧૯૪૫ ના પોશ વદ ૭ મરહુમના જન્મોત્સવની ખુશાલી બદલ કરેલા હુકમો.

અમારા જન્મ દીવસની ખુશાલીના પ્રસંગે અમારી પ્રજા વિગેરે લોકોના ફાયદાને માફ તથા ખેરાતી વીગેરે બાબતના કરેલા હુકમો નીચે મુજબ પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૧ દરબારી વહીવટી ગામોના ખેડુત લોકોની પાસે તેઓના હસ્તકની દરબારી જમીનના ખાતાની ત્રુટના તથા તગાવી જે સંવત ૧૯૪૩ ની સાલ આખરે બાકી રહેલા તે રૂપૈયાની મોહોટી રકમ ગયા વર્ષે માફ કરી છુટ મુકવામા આવી છે. તે ઉપરાંત એજ સાલની આખરના તેજ બાબતના બસ્તી રૂપૈયા ૩૬૦૧૧ બાકી રહેલા માલમ પડયા છે. સખબ તેટલી રકમ પણ માફ કરીને તેવા ખેડુતોના ખાતા માડી વાળવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.

૨ દરબારી કેટલાક ગામો જેહોમા કે બહેપારી વર્ગના લોકોની વસ્તી છે તેવા કુલ

ગામો ૧૮ મધ્યેના એ વેપારી વર્ગના લોકોના તાબાના મકાનોની જમીન તથા ઇમલા ઉપર તે વેપારી વર્ગના લોકોનું માલેક પાણું ગણવા વગેરે સંબંધીનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે.

૩ ગરીબ સ્થિતિની જુદી જુદી કોમની બ્રાહ્મણ, નાગર, રજપૂત, ખવાસ, વાણીયા, સીપાઈ, ખોળ, ભરવાડ, ચારણ વગેરે વિધવાઓરતો જણ ૩૧ ને ભરણ પોશણ માટે હયાતી સુધી પેન્શન કરી આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

૪ કેલવણી લેવાના કામોને ઉત્તેજન તરીકે નીચે મુજબ સ્કોલર શીપોની રકમો આપવાની મંજૂર કરી

અભ્યાસનું સ્થળ	આશામીની સંખ્યા.	સ્કોલર શીપ દર માસે
મુ'બઈની હુનર શાળા (સ્કુલ ઓફ આર્ટસ) ૧	૩. ૧૫ બે વર્ષ	
અમદાવાદ મેડીકલ કોલેજ ૨ ...	૩. ૨૦ બે વર્ષ	
ભાવનગર ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલમાં અભ્યાસ કરનારને ... ૨ ...	૩. ૧૦ બે વર્ષ	

૫ આ સંસ્થાનના તાબાના સર્વ ગામોએ નીશાળોમાં અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ છોકરા તથા કન્યા)ને જુદી જુદી જાતની શોષડીઓ રૂપેયા ૩૦૮૬ ની કીંમતની ઇનામ દાખલ વહેંચવી તથા તમામને મીઠાઈ આપવી.

૬ શહેર ભાવનગરની સઘળી સ્કુલો તથા નીશાળોમાં કેલવણી લેનાર છોકરાઓ તથા છોકરીઓને પબ્લીક ગાર્ડનમાં મીઠાઈ વહેંચવી તથા તેઓનો મેળો સરત વિગેરેની રમત ગમત કરાવી ઇનામ આપવું.

હજુર ખાનગી ખાતેથી ધર્માદા ખાતે ખેરાત નીચે મુજબ કરવી:—

ભાવનગરમાં	કુલ રૂપેયા.
સાધુ તથા ફકીરો અને જૈન સાધુ તેમજ ખીજ ગરીબ નીરાશ્રીત લોકો કુલ સુમારે ૨૫૦૦ ને દરેકને ઘડું મણુ ૪ તથા કપડું હાથ ૫ મુજબ આપવા બાબત ...	૩. ૩૬૦૮
ગરીબ વાણીયા લુવાણા વગેરેને દાણા ૭ જુદી જુદી કોમના વહેપારીઓએ આપેલા પત્રક મુજબ મોકલવા બાબતના ...	૩. ૪૮૧૦
બ્રાહ્મણોને છાયા દાન તથા રૂપા ભિષેકની દક્ષિણા બાબતના મળીને	૩. ૭૨૬
ગરીબ ગરાશીયાની સ્ત્રીઓને કપડા બાબતના ...	૩. ૪૨૬
ગરીબ ક્રીશ્ચન લોકોને ...	૩. ૬૦૦
શહેર ભાવનગરમાં અશક્ત અપંગ અને ગરિબ લોકોનું જે અન છત્ર ખોલવામાં આવ્યું છે તેમાં ખોરાક લેનારા મરદ તથા સ્ત્રીઓને મળીને કપડા આપવા બાબત ...	૩. ૧૮૫
ગરિબ પાંતયા લોકોને રૂ. ૭ રોકડા તથા પહેરવાના લુગડા બાબત મળીને	૩. ૧૩૦
સન્યાસીઓના અન છત્રમાં દરેકને ચાદરનું કપડું હાથ ૧૬ તથા ભિક્ષા બાબતના થઇને ...	૩. ૨૦૦૦
રોમન કેથોલીક તથા યુનાની ક્રિશ્ચન લોકોના દેવળમાં રોશની કરવા સાડ તેલના ...	૩. ૩૦૦
શહેર ભાવનગરની તમામ મસજીદોમાં રોશનીમાટે ...	૩. ૧૫૦
શ્રાવક લોકોના દહેરામાં રોશનીમાટે ...	૩. ૪૦

જગજ્ઞનાથજીના મંદીરમા દેશનીમાટે	રૂ.	૪૦
ખોડા ઢોરોની ધર્મશાળના ઢોરોને કપાશિયાના	રૂ.	૫૦
વૈષ્ણવ ધર્મની હુવેલીની ગાયોને કપાસીયાના	રૂ.	૫૦
દુધા ધારી બાવાની જગ્યાની ગાયોને કપાશિયાના...	૩૦
વન બાવાની જગ્યાની ગાયો...	રૂ.	૧૬
થાપનાથ મહાદેવની ગાયો માટે...	રૂ.	૧૫
પારસીયોના ધર્મ ખાતાઓમા...	રૂ.	૧૩૦—૮—૦

સંવત ૧૯૪૬ પોશ વદ ૭ સોમવાર તા. ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૯૮૦ ના રોજ મરહુમ નામદારના જન્મ દિવસની ખુશાલી બદલ નિચે મુજબ હુકમ કરવામા આવ્યા.

૧ દરબારી વહીવટી ગામોના ખેડુત લોકોની પાસેથી તેઓના હસ્તકની દરબારી જમીનમા સંવત ૧૯૪૫ ની સાલમા વર્ષાદની તંગીને લીધે તેઓએ માટીયા કુવા તથા સારણથી કરેલા પીતની બાબતનું લેવાણુ લેમના ખાતાના આંકડા ઉપરાંત જે કે રિવાજ પ્રમાણે કરવું જોઈએ તે તે સાલ મજકુરમા કમી નિપજ હોવાના સબબે તે ખેડુત લોકોની ગરિબી હાલત ધ્યાનમાં લઈ તે એક સાલ એ લેવાણુ નહીં કરતા તે બાબતની છુટ મુકવાનો હુકમ રૂ. ૧૬૧૭૬ થાપ તેને માટે કરવામા આવ્યો.

૨ પરગણે ભાલ તાબાના ગામો ૧૬ ના ખેડુત લોકો વાસ્તે સંવત ૧૯૪૪ ની સાલના ખાતા બંદીના કરેલા આંકડા પૈકી તે સાલમા કમી નિપજ સબબે એ ખેડુત લોકોની ગરિબી હાલત માલુમ પડતા જેટલી રકમ કમી લેવામા આવી ને તે એક સાલ છુટમા કહાડવા ઠરાવ્યું તે કુલ રૂપૈયા ૨૫૪૫૦.

કુલ રૂ. ૪૧૪૨૬

૩ ગરિબ સ્થિતિની જુદી જુદી બાતની બ્રાહ્મણ વાણિયા-નાગર-રજપૂત-ખવાસ-સોની સીદી-ખોજ-વાળ-ભરવાડ-ચારણ-કુંભાર લુવાણા વિગેરે વિધવાઓ જણુ ૩૨ ને તેઓની હયાતી સુધી નિર્વાહને માટે પેન્શન કરી આપવામા આવ્યા.

૪ આ સંસ્થાનના તાબાના પાંચ ગામોએ વસ્તીના છોકરાઓને ફેલવણી લેવાની ગુજરાતી નિશાળો ઉઘાડવાનું ઠરાવ્યું

સ્કોલર શીપો.

અભ્યાસનું સ્થળ	સંખ્યા	સ્કોલર શીપો દર માસે રૂપૈયા
બાવનગરમા વિદ્યાભ્યાસ કરવા બાબત	૨	૧૦ એક વર્ષ
મુંબઈની હુનર શાળા (સ્કુલ ઓફ આર્ટસ)	૧	૧૬ "
મુંબઈ વિક્ટોરીયા જીલ્લા ઈસ્ટીટ્યુટ	૧	૨૦ બે વર્ષ

૬ ઈનામ ચોપડીયો ગઈ સાલ માફક ૧૦૨૭ ની જોડી આપવી.

૭ શહેર ભ.વનગરના સઘળી નિશાળના છોકરાઓને પીલ બાગમા મેવો આપવો.

ખાનગી ધર્મદો.

૧ સાધુ તથા ફકીરને અનાજ તથા કપડા બાબત રૂ. ૫૦૦૦

૨ ગામડાઓના ગરીબ લોકોને દાણા તથા કપડા રૂ. ૧૬૭૪

૩ છાયા દાન ગૌદાન બ્રાહ્મણોને ગામડાના તથા ભાવનગર નાને રૂ. ૧૫૪૫

૪ રૂપાપરી માતાએ હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે સહસ્ત્ર ચંડી યજ્ઞ કર્યો તે બાબત. રૂ. ૬૦૦૧

૫ રૂદ્રાભિષેકની દક્ષણાના બ્રાહ્મણોને રૂ. ૧૦૬૨

૬ આંધળા હુલા અપંગ મનુરી ન કરીશકે તેવાને માટે ઉઘાડવામા આવેલા અન્નછત્રમા ખોરાક લેતા સ્ત્રી પુરુષોને કપડા અપાવવા રૂ. ૪૨૫

૭ સન્યાસિયોના અન્નછત્રમા રૂ. ૨૦૦)નાકપડા.

૮ દવાખાનમા રહેતા ગરીબ સ્થિતિના દર્દીને કપડા રૂ. ૬૦૦

૯ ગરિબ કિશ્કિન લોકોને કપડા રૂ. ૫૦૦

૧૦ પારસીઓના ધર્મખાતામા રૂ. ૫૦ અને ખીજા દેવાલયોમા રાશની વિગેરે. મહાલો.મા પશુ અપંગના અન્નછત્રો ઉઘાડવામાઆવ્યાછે ત્યાં આગળ ખોરાક લેતાઓને કપડા આપવા. રજપુતગિરસીઆના છોકરોને કેલવણિમા ઉત્તેજન મળે માટે. દુસ સ્કોલર શિષો રૂપીઆ દરમાસે પાંચ પ્રમાણે આપવી.

સંવત ૧૯૪૭ ના પોષવદી ૭ ના રોજ પોતાનાજન્મદીવસનીખુશાલીનીયાદગીરી તરીકે નામદાર મહારાજ સાહેબે કરેલાહુકમો

૧ ભાલના ખેડુતો પાસેના દહેણાની રકમ છુટમુકી રૂ.૦૨૪૬૧૧)

૨ ખોટાદ પ્રગણામા વર્સાદની તંગીને લીધે કુવા ઉંડાગળાવવાની મદદમા રૂ.૨૦૦૦)

૩ સંસ્થાનમા મુસાફરી કરનારતેમજ ઢોરો વિગેરેના સુખનેમાટે નવાણુ ગળાવવાંમા રૂ. ૫૦૦૦

૪ આ સંસ્થાનમા વસ્તા ગરિબ લોકોના જીર્ણ બનેલા મકાનો રિપેર કરી આપવા ખાખત રૂ. ૧૫૦૦૦

૫ જુદી જુદી કોમની નિરાધાર ત્રેવીશ વિધવઓને પેનશનકરીઆપી તેની જાદગી પ્હોંચે ત્યાં સુધીના ભરણપોષણનો ખંદોબસ્ત કર્યો.

૬ માજી રાજકન્યાશાળામાએક રૂપૈયાપાંચની દરમાસે તેમજ એંગ્લોવરનાકયુલર સ્કુલ માએક રૂપૈયા પાંચની સુખંઈની હુન્નરશાળામાએક રૂપૈયા પંદરની અને એકવિકટોરીયા જ્યુબીલી ટેકનકીલક સ્કુલમા રૂપૈયા વીશની તથા જ્યુબીલી ઇન્સ્ટિટ્યુશનમા એકરૂપૈયા દસની આપ્રમાણે સ્કોલર શીષો આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

૭ કન્યાશાળામા અભ્યાસ કરતી બાળાઓ અને છોકરાઓ વિગેરેને રૂપૈયા આઠસોને અડતાલીશની કીમતના પુસ્તકો ઇનામ દાખલ વહેંચવા આખા શહેરમા અને પ્રગણાઓમા નાના બાળકોને મીઠાઈ વહેંચી. તેમજ જન્મદીવસના નજરાણા લેવાતાતે માફકરયા. ખીલબાગમા છોકરાઓને રમત ગમત કરાવી ઇનમો અપ્યા.

સંવત ૧૯૪૮ ના જન્મોત્સવ પ્રસંગ વેળાયે મહારાણી સરકાના વડા પ્રિન્સના શાહજહા પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિકટરનું મૃત્યુ થવાથી ભારે દિલગીરી પ્રસરી હતી. જેથી તે વર્ષના જન્મોત્સવ પ્રસંગનો લાભ ભાવનગર સંસ્થાનની પ્રજાને ખોવો પડ્યો હતો.

સંવત ૧૯૪૯ ના વર્ષના જન્મોત્સવ પ્રસંગની યાદગીરી દાખલ નામદાર મહારાજ સાહેબે કરેલા હુકમો.

૧ દીવાની કોર્ટોમા કામ ચલાવવાની રીતનો ધોર મંજૂર કર્યો.

૨ શહેર ભાવનગરના જુના રસાલાનું લગલગ લાખ રૂપૈયાની કિંમતનું મકાન ગિરસિયા સમાજને ભેટ દાખલ આપ્યું.

૩ કુંડલામા એક ઈંગ્રેજ સ્કુલ ઉઘાડી. વિકટોરિયાટેકનિકલ સ્કુલમા દર માસે રૂપૈયા

હસની એક તેમજ ભાવનગરની નિશાળમાં એક દર માસે રૂપૈયા પાંચની સ્કોલર શીપ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તથા રૂ. ૧૨૨૪ ની કીંમતના ઉમદા પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ દાખલ હોય ત્યાં આપ્યા તેમજ પાંત્રીશ જુદી જુદી કોમની ગરિબ વિધવાને ભરણુ પોશણ માટે જીન્ડગી પર્યંત પગાર બાંધી આપ્યા. છોકરાઓને રમત ગમત કરાવી ઇનામો અને મીઠાઈ હોય ત્યાં તેજ પ્રમાણે સંવત ૧૬૫૦ ના પોશ વદ ૭ ના રોજ જન્મોત્સવની ખુશાલીની યાદગિરી તરીકે ૧૬૬૪ રૂપૈયાની કીંમતના પુસ્તકો ઇનામ દાખલ હોય ત્યાં તેમજ રમત ગમત કરાવી છોકરાઓને દર શાલની માફક રોકડા રૂપૈયા ઇનામ દાખલ હોય ત્યાં આપ્યા. ટેક નિકલ સ્કુલમાં એક રૂપૈયા હસની પૂના ઇન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં એક રૂપૈયા વીશની માલુરાજી કન્યાશાળામાં એક રૂપૈયા છની મુબઈની વેટરનરી સ્કુલમાં એક રૂપૈયા પંદરની તથા ગિરાસિયાના છોકરાઓને છછ રૂપૈયાની પંદર સ્કોલર શીપો આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તેમજ જુદી જુદી કોમની છત્રીશ અનાથ વિધવાઓને ભરણુ પોશણ માટે જીન્ડગી પર્યંત પગાર બાંધી આપ્યા.

સંવત ૧૬૫૧ ના પોશ વદ ૭ ના રોજ જન્મોત્સવની ખુશાલીના પ્રસંગે ભાવનગરમાં હવાખાનું અને બોટાદમાં ઇંગ્રેજ નિશાળ ઉઘાડી. તથા રૂ. ૧૨૧૭ ની કીંમતના પુસ્તકો છોકરાઓને ઇનામ દાખલ આપ્યા. તેમજ મુબઈ ગ્રાંડ મેડીકલ કોલેજમાં એક રૂપૈયા પંદરની જ્યુબીલી ટેકનિકલ સ્કુલમાં એક રૂપૈયા વીશની વેટરનરી સ્કુલમાં રૂપૈયા હસની તે શિવાય ભાવનગરમાં અને વડોદરા કલા ભવનમાં અભ્યાસ કરવા જવાને માટે પણ સ્કોલર શીપો આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તથા આડત્રીશ અનાથ વિધવાઓને જીન્ડગી પર્યંત ભરણુ પોશણને માટે પગાર બાંધી આપ્યા. એજ પ્રમાણે પોતાના આખરના જન્મોત્સવ પ્રસંગે પણ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે જુદી જુદી કોમની યોગલુચાલીશ વિધવાઓને ભરણુ પોશણને માટે જીન્ડગી પર્યંત પગાર બાંધી આપ્યા, તેમજ દર માસે મુબઈ લોકલાસ, ગ્રાંડ મેડીકલ કોલેજ, અમદાવાદ મેડીકલ કલાસ, ટેકનિકલ સ્કુલ, અને ભાવનગરની નિશાળોમાં મળી રૂપૈયા હોહોડસોની સ્કોલર શીપો દરમાસે આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. તથા બાર્ટન લાઇબ્રેરીને રૂ. ૫૦૦૦) હેટ આપ્યા હતા; અને મ્યુઝીયમના કામમાં પણ રૂપૈયા ૧૦૦૦) વધારે ખર્ચવાની મંજૂરી આપી હતી. અને રૂપૈયા ૧૫૦૦ ની કીંમતના પુસ્તકો ઇનામ તરીકે હોય ત્યાં હતા.

નામદાર મરહુમના જન્મોત્સવનો દિવસ દરેક વર્ષે ભાવનગરમાં અત્યંત આનંદ જનક અને દિપોત્સવી કરતા પણ વિશેષ દેદિપ્યમાન લાગતો હતો. સખળ તે દિવસે લાખો રૂપૈયાની માતખર સખાવતો તેઓ કરતા હતા. જેનું ટુંક ખ્યાન આ સ્થળે અમોઝે જુદા જુદા વર્ષોનું આશુ છે. નામદાર મરહુમના જન્મ દિવસોનું વૃત્તાંત સંપૂર્ણ રીતે લખાય તો તેમના તે દિવસના હુલાસ અને પ્રબળ પ્રિય કર્તવ્યો ધાર્મિક આશિશ વિગેરેથીજ આ પુસ્તક જેવડાજ કદનું બીજું એક ઇલાઈદુ પુસ્તક થાય. નામદાર મહારાજ સાહેબે નામદાર મહારાજી સરકારના જન્મ દિવસની ખુશાલી નિમીત્તે પણ સેંકડો ગરિબ વિધવાઓને પેનશન તરીકે પગારો જીન્ડગી પર્યંતને માટે બાંધી આપ્યા છે. રાજકોટ ખાતાના વિક્ટોરિયા મ્યુઝીયમમાં પણ રૂ. ૨૫૦૦૦) ની મોહોટી રકમ આપી છે. દુકાળને વખતે પણ તેઓ નામદાર ગરિબ ગુરખાઓની મદદમાં મોહોટી માતખર રકમોની સખાવતો કીધી છે. સુરતની ભયંકર આગમાં નીરાશ્રીત થયેલાઓની મદદમાં રૂ. ૭૦૦૦ મુબઈ અને વિવિધ સ્થળના વિદ્યાર્થીઓની મદદમાં પણ લાખો રૂપૈયાની બક્ષિસો આપી બેહુબ આ.

શિર્વાદ મેળવ્યો છે. મહુવાની ભયંકર રેલ વખતે પણ સ્વપ્રભ હોવાથી તેની સંભાળ માટે અદ્ભુત કાળજી અને મ્હોટી સંભાવતની નજરથી જોયું છે. તેઓ નામદારે જુદે જુદે વખતે દરેક ફાંડને ધણુજ ઉત્તેજન આપ્યું છે. નામદાર લોડ રીપનના ફાંડમાં પણ તેઓ નામદારે રૂપિયા દસ હજારની મ્હોટી રકમ ભરી હતી. તેઓ નામદારની સઘળી મળીને સંભાવત તેઓ તખ્તનશીન થયા પછી તેમના નામે અને તેમણે સ્વહસ્તે મળીને કરોડો રૂપિયાની થવા બધ છે.

તેમણે રૂ. ૨૨૫૦૦૦૦૦ ભાવનગર સંસ્થાનના જુદા જુદા લોકોપયોગી જાહેર બાંધ કામો પાછળ ખર્ચ્યા છે તેમજ રૂ. ૫૦૦૦૦૦ જુદે જુદે વખતે મહેસુલની રકમ ખેડુ લોકો પાસે દહેણી રહેતાં તેમજ આંગ ઉપર ધિરેલી રકમો ગરિબ ખેડુતો ભરિ નહીં શક્યા તે છુટની મુકી તે રકમ તથા માફ કરેલા કરો વિગેરેની રકમ. રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ નામદાર મહારાણીના જન્મોત્સવ પ્રસંગે કરેલી સંભાવતો. રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦ ભાવનગર સંસ્થાનની સાર્વજનિક કેલવણી પાછળ. રૂ. ૧૩૦૦૦૦૦૦ વૈદિક ખાતાના ચાલુ ખર્ચ પાછળ. રૂ. ૬૦૦૦૦૦ ભાવનગર સંસ્થાન બહાર ચાલતા જુદા જુદા કેલવણિ પ્રચારક ખાતાઓને મદદ.

રૂ. ૧૨૫૦૦૦ રાજકોટ આજી નદીપર કૈયસરહિંદ પુલ બંધાવ્યો.

તે શિવાય નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબ પોતાના જન્મ દિવસને દિવસે હજારો રૂપિયાના પુસ્તકો ધનામ દાખલ જોઈએ, રાંડી રાંડોને પગારો બાંધી આપતા, ખાનગી ધર્મીદાને નામે પણ હજારો રૂપિયાનો ધર્મીદો કરતા તે તમામનો કુલ સરવાળો બાંધવા જઈએ તો રૂપિયા દસ લાખ જેટલો થવા બધ. તેઓને અન્ન વસ્ત્ર જોઈએવાનો ઘણેજ શોખ હતો ભાવનગર સંસ્થાનના સઘળા મહાલોમાં પણ અન્ન છત્ર રાખવાનો બંદોબસ્ત મરહુમ નામદારે કર્યો છે.

જેમાં કે દરેક કોમના અપંગોને તૈયાર રસોઇ જમાડવામાં આવે છે. સહસ્ર ચંડી વિસ્તુયાગ મહાદ્ર જોવા મ્હોટા ધાર્મિક યજ્ઞોના ખર્ચો, દરેક દેવાલયને રૂપાના બારણા સાખ બળી વિગેરે રૂપાના કરાવી આપ્યા; શિવાય ઠેક ઠેકાણે તમામ દેવાલયો રિપેર કરાવ્યા. આરસ પાહાણીની લાદીયો દેવાલયોમાં બેસરાવી. રાજ્યકોટમાં ચાલતા જુદા જુદા ખાતાઓને દર વરસે જંગલગ વીશહજાર રૂપિયાની મદદ પણ આપતા. આવીઆવી તેમની દરેક સંભાવતોના ચોક્કસ આંકડાઓ મળી શકે તો તેમની કારકીર્દીમાં તેમની લોકોપયોગી સંભાવતોના આંકડો લગભગ રૂપિયા ચાર કરોડનો થવા બધ તેમાં જરા પણ શક રાખવા જેવું નથી. તેમણે લાખો રૂપિયાની કિંમતના મકાનો પણ લોકોને બક્ષિસ આપી દીધા છે. ચાર કરોડ રૂપિયા કરતા પણ વધારે સંભાવત કહેવરાવનાર ઓગણીશમી સદીમાં મહારાજ તખ્તસિંહજી શિવાય બીજો કોઇ પણ પુરૂષ નામ આપવાને મળી આવશે તેવું અમે તો માની શકતાજ નથી. અને કોઈપણ માની શકશે નહીં. તેમની મુસાફરિયોની સંભાવત, કાશિ, પ્રયાગ, નાશિક અને વિદાયત સ્થળોમાં જાહેર છે. તેમણે કંગાલને લક્ષાધિપતિ બનાવ્યા છે. એથી તેઓ પારસમણિરલ તુલ્યની ઉપમા પણ ખરેખરી રીતે પામ્યા છે.

નોકરોને પેનશનનો ઠરાવ કરી તથા આકર્ટીંગ એલાઉન્સનો બંદોબસ્ત કરી નોકરો પરત્વેનો પણ મ્હોટો આશિર્વાદ મેળવ્યો છે.

તેમજ નોકરો પ્રબળે દુઃખ ન આપે માટે નોકરોની વિફલ ફરિયાદ પોતાની રૂબરૂમાં પ્રબળ વર્જના લોકો કરી શકે તેવી સગવડ અને તેવા નોકરોની ફરિયાદ ઉપર કમીશન નીમી

પ્રજા વર્ગને દાદે પ્હેંચવાની ચોચ સગવડોના વખતો વખત હુકમો બાહર પાડી પ્રજા વર્ગ તરફથી ખોળો આશિર્વાદ સંપાદન કિધો છે. નિચ અને પ્રજા પીડક નોકરોને વખતો વખત સળ કરી બીજાઓ તેવું કરતાં આંચકો ખાય તેવો ત્રાસ પણ બેસાડ્યો છે. ખેડુ લોકોને વેકના બોબથી નિરાળા કર્યા છે. વિગેરે બહુ બહુ પ્રકારે યશ કીર્તી સંપાદનના અભિલાષી સ્વર્ગસ્થ મહારાજાઓ બેહુદ આશિર્વાદ મેળવ્યો છે. તેમના મગજમાં અહોરાત્રિ ધાર્મિક અને પ્રજાના સુખના કાર્યો કરવાના વિચારો રમણ કર્યા કરતાજ હતા. જળાશયો વિગેરે પ્રજા સુખના પુષ્કળ સાધનો કિધા છે. વખતો વખત બ્રાહ્મણોની ચોરાશિ અને સદા વૃત્તો પણ નવા નવા ચાલુ કરવાના વિચારો અમલમાં આવ્યા છે. જુદા જુદા નવા દેવસ્થાનાઓ પણ બંધાવ્યા છે. રાજ્ય નિતીને છાજે તેવી ધાર્મિક ફરજો બનાવી છે. રાજાને ઘટે છે કે તેમણે કોઈના પણ ધર્મની લાગણી દુઃખાવવી ન જોઈયે. નામદાર મરહુમે કોઈના પણ ધર્મની લાગણી દુઃખાવી નથી પરંતુ ચોર ઉતેજન આપ્યું છે. હિંદુ મ્હોમેડન જરથોસ્તી ખ્રિસ્તી વિગેરે દરેક ધર્મને તેમણે ઉતેજન આપ્યું છે. આ પ્રમાણે અતુલીત આશિર્વાદ મેળવી નામદાર મહારાજા સાહેબ સર તખ્તસિંહજીએ સંવત ૧૯૫૨ ના મહા શુદી ચતુર્દશી અને બુધવારના રોજ આશ્વિન દુનિયાથી પોતાના પવિત્ર આત્માને વિરકત બનાવી સ્વર્ગવાસ કિધો છે. જેથી લાવનગરની પ્રજાએ પોતાનું અમુલ્ય રત્ન ગુમાવ્યું છે. તેટલુંજ નહીં પણ કહિયે તો ચાલશે કે દુનિયાને પણ એક ખરેખરી ખોટ ગઈ છે.

इति सप्तम प्रकरण समाप्त.

શોક પ્રકરણ.

સ્વર્ગસ્થ મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસિંહજીના દરએક કર્તવ્યોની ઉત્તમતા ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે અવર્ણનિય અને જગતના દરએક વ્યહવારને સમયાનુસાર સાનુકુળ એટલે શોભા આપનારી અને લોકપ્રીય હતી. તેઓ નામદારે નોકર ચાકર સગાં સંબંધી અને પ્રજાવર્ગની બુજ બાણવામાં જે કંઈ આતુરતા બતલાવી છે તે એવી નથી કે અમુક વખતનીજ હોય !! દુનિયાના મેદાનપર વસનારા દરએક મનુષ્યોને સુખ અને દુઃખ અવારનવાર સાથેજ રહેલું હોય છે. જમ્મતમાં હર્ષ પણ હોય અને શોક પણ સાથે જોડાયેલો હોય છે. નામદાર મરહુમની કારકીર્દીમાં તેમને જેવી રીતે પારાવાર હર્ષ પેદા થાય તેવા કારણો પોતાના સદ્વર્તનના પરિણામરૂપે હંમેશાં બન્યા છે, તેવીજ રીતે તેમની જીવંતીમાં તેમને દિલગીર થવાનું પણ દૈવધન્યાનુસાર બન્યું હતું. પરંતુ પ્રતાપી નામદારે તેવે વખતે જગત વ્યહવાર શોક પ્રદર્શિત કરી તેવા સમયને પણ ધિરજથી ગમન કર્યો હતો.

નામદાર મરહુમના અતિ વહાલા અને પ્રિય દિવાન રા. રા. શામળદાસ પરમાનંદદાસનું સને ૧૮૮૪ ના અગષ્ટ માસની તા. ૨૫ મીના રોજ ખેદકારક ભવિષ્ય નિપજતાં તે નામદાર ઘણાજ દિલગીર થયા હતા. દિવાન શામળદાસના જીવરવાથી પ્રજાવર્ગમાં પણ ભારે દિલગીરી ફેલાઈ હતી જેથી એક દિવસ શહેરમાં વહેપારિઓએ વહેપાર રોજગાર તમામ પ્રકારનો બંધ રાખ્યો હતો. તથા નામદાર મહારાજ સાહેબે ભાવનગર દરબારી ગેઝીટના વધારા મારફત નિચે પ્રમાણે હુકમ બહાર પાડ્યો હતો.

“ જાહેર ખખર. ”

અમોને અતિ ખેદ અને ભારે દિલગીરી થાય છે કે અમારા ઘણા નિમક હલાલ તથા ખરા દિલના રાજ્યલક્ષ્મી અને અમોને ખુદને ખરા જીવરના પ્યારા મુખ્ય દિવાન આજમ શામળદાસ પરમાનંદદાસે આજ રોજ સવારના સુમારે સાડા દસ કલાકે પોતાનો દેહ ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસ કર્યો છે. તેમની હંમેશાંની ડાહ્યાપણ ભરેલી રીતી અને ઘણીજ કાબેલિયત તથા શક્તિવાળી આવડતને લીધે તેમની નોકરી અમારા દિલને ઘણીજ પ્રીય હતી. અને અમોને તેમની તરફની જે કિમતી સલાહ તથા મદદ વખતો વખત મળતી તેહની ખામી ખરેખરી અમોને લાગ્યા વિના રહેશે નહીં.

એ દુઃખદાયક બનાવના કારણથી દરબારી સર્વે કામકાજ તમામ ઓફિસો તથા કોર્ટોમાં એક દિવસ બંધ રાખવું. તેમજ એ માઠા બનાવનો શોક દરબારી સર્વે નોકરોએ તેમજ અમારી સઘળી પ્રજાએ આજની તારીખથી બાર દિવસ રાખવો.

શિવાય શહેર ભાવનગરમાં દરરોજ બપોરના બાર વાગતે તોપનો બહાર કરવામાં આવે છે તે તથા બેન્ડ વાજું જે દર અઠવાડિયામાં બે દિવસ વગાડવામાં આવે છે તે બંને આજની તારીખથી બાર દિવસ સુધી બંધ રાખવું. અને અમારા મોતીબાગ મહેલની અંદર બાર દિવસ સુધી ફક્ત અરધી કાઠિએ વાવટો ચઢાવવો. સંવત ૧૯૪૦ ના ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ સોમવાર તા. ૧૬ અગષ્ટ ૧૮૮૪.

તખ્તસિંહજી

મહારાજ સંસ્થાન ભાવનગર”

ઉપર પ્રમાણે શોક દર્શાવી મહેરબાન દિવાન સાહેબના કુટુંબને પુરતો દિલાસો આપ્યો હતો. તેમજ સ્વર્ગવાસી દિવાન શામળદાસની જગ્યા તેમના વડા પૂત્ર રા. રા. વિઠલદાસને આપી.

તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪ ના રોજ શહેર ભાવનગરમાં વળી એક મોટી દિલગીરીનો વરસાદ વર્ષો હતો. શોકની સસ્તિઓ ભાવનગર શહેરમાં અને ગોહિલ રાઓળ રજપૂતના કુટુંબમાં તેમજ ધત્રી રજપૂત રાજવંશીની ભત્રીયા શોબાબુ રેલાઈ હતી. આજરોજ ભાવનગર માંહેથી સાક્ષર સાહયક અને વિદ્યા વિલાસિયોનું કલ્પવૃક્ષ નાશ પામ્યું હતું. મજકુર તારીખે ભાવનગરમાં કદિ પણ નહીં જુલાય તેવો જે અતિથય દુઃખદાયક અનામત બન્યો હતો તે એકે એક દિવસે નામદાર મરહુમ જંગત્રીય મહારાજ સાહેબના બાલ બંધુ જીવાનસિંહજી જેઓ ભાવનગર સંસ્થાનની પ્રબળ અભિમાન પ્યારા અને નામદાર-મહારાજને પણ બેહદ બહાલા હતા તેમનું બાવીશ વર્ષની ભર યુવાવસ્થામાં કવચતે ભવિષ્ય થવાથી આખા ભાવનગર સંસ્થાનમાં અનહદ શોક વ્યાપી રહ્યો હતો. ભાવનગરની સઘળી પ્રજાએ અંતઃકરણ પૂર્વક શોક પાળી મહાજનોએ બેહપાર શોજગારના દરેક કાર્યો ત્રણ દિવસ બંધ રાખી હડતાળ પાળી હતી. એજ દિવસે નામદાર મહારાજ સાહેબે પણ એક જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું.

“જાહેરનામું”

અમોને ઘણીજ દિલગીરી પેદા થાય છે કે હમારા પ્યારા ભાઈ જીવાનસિંહજીનું ઘણીજ થોડી ઉમ્મરમાં ગુજરવું થયું છે.

એ ઘણા માઠા બનાવના કારણને માટે દરબારી કામકાજ તમામ ઓફિસોમાં તથા કોર્ટોમાં બે દિવસ સુધી બંધ રાખવું. અને તે બાબતનો શોક આજની તારીખથી થોડ દિવસ સુધી સર્વે લોકોએ રાખવો. તથા શહેર ભાવનગરમાં દરરોજ બપોરના બાર વાગતે તોપનો બહાર ફરવામાં આવે છે તે, તથા બેન્ડવાજી જે દર અઠવાડિયામાં બે વખત વગાડવામાં આવે છે તે બંને ઉપર જણાવેલી મુદત સુધી બંધ રાખવું. સંવત ૧૯૪૦ ના આશ્વીન શુદ્ધ ૩ સોમવાર તા. ૨૨ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪

તખ્તસિંહજી

મહારાજ સંસ્થાન ભાવનગર

ઉપર પ્રમાણે જાહેરનામું બહાર પાડી નામદાર મરહુમે ઘણીજ શોક પ્રદર્શિત કિધો હતો. નામદાર મરહુમને તેમના જીવાનસિંહજી જેવા એક વિદ્વાન અને કુશળ તેમજ રસાયણ વિદ્યાના પ્રવીણ સાથે લોકપ્રીય બંધુના ગુજરવાથી બેહદ માઠું લાગ્યું હતું.

સંવત ૧૯૪૧ ના વૈશાક શુદ્ધ ૮ ને બુધવારના રોજ નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબના વડવાણવાળાં બાઈ સાહેબના સકોમળ પૂત્ર ભગવતસિંહજીનું અકસ્માત મૃત્યુ નિપજવાથી નામદાર મરહુમ મહારાજ સાહેબે નિચે મુજબ જાહેરખબર ગેઝીટના વધારા મારફતે બહાર પાડી હતી.

“જાહેરનામું”

અમોને ઘણી દિલગીરી થાય છે કે અમારા પ્રીય કુમાર ભગવતસિંહજીનું અકસ્માત ઘણી કુમળી વયમાં ગુજરવું થયું છે.

એ ઘણા માઠા બનાવના કારણને લીધે દરબારી કામકાજ તમામ ઓફિસોમાં તથા કોર્ટોમાં એક દિવસ બંધ રાખવું. અને તે બાબતનો શોક આજની તારીખથી

પંદર દિવસ સુધી સર્વે લોકોએ રાખવો. તથા શહેર બાવનગરમાં દરરોજ અષો-
રના તોપનો બાહાર કરવામાં આવે છે તે તથા બેન્ડવાળું જે દર અઠવાડિયામાં બે
વખત બજાવવામાં આવે છે તે બંને ઉપર જણાવેલી મુદત સુધી બંધ રાખવું.
સંવત ૧૯૪૧ ના વૈશાંક શુદ્ધ ૮ ને બુધવાર તા. ૨૨ અપ્રેલ ૧૯૮૫

તપ્તસિંહજી.

મહારાજ સંસ્થાન બાવનગર

સંવત ૧૯૪૮ ના માગશર શુદ્ધ ૧ ને બુધવારના રોજ નામદાર મરહુમ મહારાજ
સાહેબે એક બાવનગર દરબારી ગેઝીટનો વધારો બહાર પાડી પોતાના માણ દિવાન ગવરીશ-
કર ઉદયશંકરનો સ્વર્ગવાસ થવાથી દિલગીરી બહેર કરી હતી.

“ જાહેરનામું ”

અમારા રાજ્યના ઘણા પ્રખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની નિમક હલાલીથી સેવા કરનાર
માણ દિવાન આજમ ગવરીશંકર ઉદયશંકર સી—એસ—આઈ—ગઈ કાલ સાંજના છ કલાકને
અમલે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેના સમાચાર સાંભળી અમેને અતિ
ખેદ અને ભારે દિલગીરી પેદા થઈ છે.

આજમ ગવરીશંકર જેમણે હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે પોતાના પ્રાણ દેહનું
સાર્થક અને પરમ કલ્યાણ થવાનું સાધન જે સનસ્કૃત સંવત ૧૯૪૨ ની શાલમા પારણ
કર્યું હતું.

તેઓએ સંવત ૧૯૩૫ ની શાલમા જ્યારે અમારા રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનના હોદ્દાનું
કામ છોડ્યું ત્યારે તે વખતે તેમની રાજ્યસેવા તથા પ્રમાણિક પણા વિશેની અસોએ ઘટતી
પીછાન તથા જાહેર રીતે સ્તુતિ કરી હતી. તે અમારી રૈયતના સઘળા લોકોના દિલમાં હજી
તાજી હશે.

આ દુઃખદાયક બનાવના કારણથી અમારા નામિયા દિવાન તરફના માન દાખલ અમે
એવો હુકમ કરીએ છીએ કે દરબારી સર્વે કામકાજ તમામ ઓફિસો તથા કેટીમાં આજ રોજ
બંધ રાખવું. તથા આજ રોજ પીલગાર્ડનમાં બેન્ડ પણ બજાવવું બંધ રાખવું.

સંવત ૧૯૪૮ ના માગશર શુદ્ધ ૧ ને બુધવાર તા. ૨ હીસાબર ૧૯૮૧

તપ્તસિંહજી.

મહારાજ સંસ્થાન બાવનગર

એજ વર્ષમાં નામદાર મહારાણી સરકારના કુટુંબ ઉપર એક ભારે શોક અને અત્યંત
દુઃખ દાયક બનાવ યુજ્યો હતો. જેની ખાતર નામદાર મહારાજ સાહેબે નિચે સુજબ જાહેર-
નામું પ્રગટ કર્યું હતું.

“ જાહેરનામું. ”

હીઝરાયલ હાઇનેસ પ્રીન્સ આલબર્ટ વીક્ટર કીશ્વીયન એડવર્ડ, હીઝરાયલ હાઇનેસ
ધી પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સના વડા શાહબાદા ડ્યુક ઓફ કલારેન્સ એન્ડ આવનડેલ, કે-જી-કે-પી.
ના અકાલ સ્વર્ગવાસી થવાના સંતાપજનક સમાચાર અમારી પ્રજાને જાહેર કરતાં અમેને
અતિશય ખેદ થાય છે.

મરહુમ શાહબાદા સાહેબનું અત્રે પધારવું થયેલું તે વખતની તેમની ખુદની ઓળ-

ખાણુ અમારે થયેલી હતી; જેથી કે આ દુઃખદાયક બનાવથી જેમ અમેને ભારે સંતાપ તથા ગમગીની પેદા થઈ છે તેમજ મોસુફ શાહબદા સાહેબનું અત્રે પધારવું થયાની તાણ યાદ-ગીરીને લીધે અમારી પ્રજાને પણ ભારે દીલગીરી થયા વીના રહેશે નહીં. અને સર્વોપરી સત્તા વાળા નામદાર મહારાણી કૈયસરેહીદ સાહેબનું ખાદશાહી કુટુંબ જે ભારે શોકમાં આવી પડ્યું છે તેમાં અમારી સાથે અમારી પ્રજા પણ અંતઃકરણથી સામેલ થશે.

માટે મરનાર ડાહ્ય કલારેન્સ એન્ડ આવનડેલના દુઃખદાયક મરણની નોંધ લેતાં અમે એવું દરખાવીએ છીએ કે, તેઓ તરફના માન હાખલ આજ રોજે તથા આવતી કાલે એ રીતે જે દીવસ સુધી વાવટા કાઢી ઉપર વાવટો અર્ધી કાઢીએ ચઢાવવો અને સઘળા દર-ખારી અમલદારોએ તથા અમારી પ્રજાએ એક મહીના સુધી શોક પાળવો. તથા આજનો દીવસ અને આવતી કાલે સઘળી દરખારી ઓફીસો તથા કોર્ટો બંધ રાખવી અને દરખારી તોપખા-નેથી તોપોના બહાર ૨૮ એક મીનીટે એક એક બહાર એ રીતે સવારમાં કરવા.

આ સંસ્થાનના મહાલોમાં તથા પરગણાઓમાં પણ જે દીવસે આ દરખારી ગેઝીટ પહોંચે તે દીવસે ઉપર પ્રમાણે ઓફીસો તથા કોર્ટો બંધ રાખવાનો અને શોક પાળવાનો અમલ કરવો. સંવત ૧૯૪૬ ના પોશ વદ ૧ શુકરવાર તા. ૧૫ જાનેવારી ૧૮૯૨.

તખ્તસિંહજી.

મહારાજ સંસ્થાન ભાવનગર.

ઉપર પ્રમાણે નામદાર સ્વર્ગવાસી મહારાજ સાહેબે લૌકીક કાર્યોમાં પણ સારી સમજ અને હાહુપણ બરચ્યું છે. તેઓ નામદારે દુક આયુષ્યમાં નહીં બની શકે તેવા આશ્ચર્યકારક પુષ્કળ કાર્યો જનસમુદાયને અતી પ્રીય અને સુખદાયક કરી ઓગણચાળીશ વર્ષની ભર યુવાવસ્થામાં ચાલતા વર્ષની તા. ૨૬ જાનેવારી સન ૧૮૬૬ સંવત ૧૯૫૨ ના મહા શુદ્ધ ચૈત્રશ અને બુધવારના રોજ આજ્ઞાની દુનીયાનો ત્યાગ કરી પોતાના પવિત્ર આત્માનો ક્ષણભંગુર દેહ સાથેનો સંબંધ દુર કરી સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેમના ક વખતના સ્વર્ગવાસથી ભાવનગર શહેરમાં ઓળાણુ શોકનો સમુદ્ર મર્યાદા રહીત બની ફેલાયો. આજે ભાવનગર સંસ્થાનની ખંડોળી પ્રજાએ પોતાનું બરેખર અને અમુલ્ય એવું પારસમણિરત્ન ગુમાવ્યું. આજે ભાવનગર સંસ્થાનને પ્રચંડ પ્રતાપી અને સુખકારક સુર્ય અસ્ત પામ્યો. આજે સકોમળ કિરણોનું શિતળ, સુખકર અને ઉત્તમોત્તમ શિરછત્ર લોપ થયું. આજે લાખો પ્રજાના અત્યંત બહાલા અને સર્વોત્તમ સુખદાતા તેમજ દરએક પ્રકારે પ્રસંશનિય એવા પાલક પિતાયે સ્વર્ગ પ્રયાણુ લીધું. બહુલહુ પ્રકારના આશ્રીતોના અંતઃકરણની ઉચ્ચ વાંછનાઓ ભસ્મ વૃત્ત થઈ. આજે સંખ્યાબંધ ગરિ-બોનો આધાર સ્થંભ વિશ્વરણના વટોળોમાં કાળચક્રની ગહનગતિને સ્વાધિન થઈ લાંગી પડ્યો. આજે પ્રજા પ્રતિપાલ દુઃખભંજન નૃપતીની પવિત્ર પ્રતિમા દુર થઈ. આજે દેશવિદેશ અને દુનિયા ઉપરના દરએક કૂંડો અને યાચક મનુષ્યોના કર્ણરાય પુનઃ મોક્ષને પામ્યા. આજે ઇ-ન્સાફનો ધર્મરાય શસ્ત્રનો અરબુન અને સાધનોનો સુખકાર સિંધુ ક્ષણ માત્રમાં સુકાયો. આજે આર્થોવર્તનો ઉત્તમોત્તમ મુસાફર અને ઇંગ્લાંડનો પ્રસિદ્ધ પ્રવાસી મોક્ષમંદિરપર મોહ પામી સ્વર્ગની સપાટી તરફ ચાલ્યો. આજે વિદ્યાદેવીના ચુસ્ત ભકતે સ્વાત્માની શુદ્ધિને અર્થે મોક્ષસ્થાનમાં વિરામ પામવાનું પસંદ કર્યું. આજે લક્ષ્મી સરસ્વતિ અને ઉદારતાની ત્રિપુટીનું એકયસ્થાન જનસમુદાયની દૃષ્ટીમાં ભૂતકાળની સંજ્ઞાને પામ્યું. ગંગાજળ બોહિલ વંશનો પરમ પ્રિય કુળદિપક અહરમણિ આયુષ્ય રહિત થઈ અસ્તગત થયો. નામદાર મરહુમ મહારાજ

સાહેબના અચાનક સ્વર્ગવાસથી કારિ જખમની સંભળડ વેદના ભાવનગર સંસ્થાનની સઘળી પ્રજા તેમજ બીજા સંખ્યાબંધ સગાંસંબંધીઓ તેમજ સમાજની અને બિન્ન બિજા રાજ્યવંશીઓ તથા ખ્રીદિશ અધિકારીઓ અને નામિયા સદ્ગૃહસ્થો વિગેરે ઉત્તમોત્તમ પ્રકારના રનેહના કારણથી અનુભવવા લાગ્યા. પ્રજાનો કિલકીલાટ અને પશુ પક્ષિ જીવજંતુ વૃક્ષાદિ શોકમય બન્યા. નામદાર મરહુમના પ્રેતવહનની ક્રિયામાં સંખ્યાબંધ ઇંચેએ, મ્હોમ્હેડન, પારસી અને હિંદુઓ મળી ગામ ધરમમ વિગેરેના યજ્ઞ લાખો માણસો સામેલ થયા હતા. ધર્મસ મહારાજ સાહેબના ભવિષ્યના શોકાગ્ર સમાચાર વિજળીની મદદથી દેશવિદેશ ઓળાણુ ફેલાયા. જેમના મરણથી કાકિયાવાડ એજન્સી ગેઝીટના વધારા મારફતે બેહુલ શોક પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો. તેમજ એજન્સીની ઓફિસો તેમના શોકની ખાતર અમુક દિવસ બંધ રાખવાનો ઠરાવ બહેર કરવામાં આવ્યો. ગોંડળ દરબાર તરફથી પણ તેવીજ રીતે એક હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો. વઠવાણ, વાંકાનેર, પોરબંદર, વળા, પાલીતાણા ઇત્યાદિ સ્ટેટોમાં શોક પાળવામાં આવ્યો. જેથી કરી હજારો ગામોમાં હડતાળો પડી. મુખ્યમાં પણ કેટલાએક બજારો બંધ રાખવામાં આવ્યા. સંખ્યાબંધ તારોના ચોડાને ચોડા નામદાર મરહુમના ક વખતના સ્વર્ગવાસથી મુખ ધંના મહત્ત મહસ્થો તરફથી ખ્રીદિશ અધિકારીઓ તરફથી અને જુદા જુદા રાજ્યવંશીઓ તરફથી આવવા લાગ્યા. નામદાર મહારાણી સરકાર અને ઇંગ્લાંડના વાસ કરતા બીજા અનેક સંભાવિત ઇંચેએ તરફથી પણ આવ્યા. અથવા તારો જેમ જેમ શોક કરવા લાયક સમાચાર ફેલાતા ગયા તેમ તેમ મ્હોટી સંખ્યામાં સેંકડોબંધી તારોના જથ્થા લેગા થવા લાગ્યા. આ ઉપરથી નામદાર મરહુમના સ્વર્ગવાસથી જીમંડળ સર્વત્રમાં અતિવચ શોક ફેલાયો છે તેવું માનવાનું અનુમાન કરવાને બસ હતું. ભાવનગર સંસ્થાનની રડારોળને માટે તો કહેવું જ શું? નામદાર મરહુમનો સ્વર્ગવાસ થયાથી તેમના વિયોગે બેહુલ દિલગીર થઈ જીવાંન મહારાજ સાહેબ ભાવસિંહજીએ અત્યંત શોકાતુર થઈ બાહાર પાડેલો હુકમ નિચે પ્રમાણે:—

બહેર ખબર

લખવાને અત્યંત દીલગીરી પેદા થાયછે કે, અમારા માનવંતા પીતા મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસીંહજી, આન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી મેસ્ટ એકઝોલટેડ ઓરડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા; એલ. ડી., મહારાજ સંસ્થાન ભાવનગર, એઓ માત્ર બે દીવસનો મંદવાડ લોગની આજરોજ બપોરના બાર કલાક અને પંદર મિનીટે તેમની ઓગણચાલીશ વર્ષની વયે આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી કેલાસવાસી થયાછે.

આ અત્યંત દુઃખદાયક અને શોકભરેલા માહા બનાવથી લોકોમાં અત્યંત દીલગીરી પેદા થઈછે. આ રાજ્યની તમામ ખાતાંઓની ઓફીસો સાત દિવસો સુધી બંધ રાખવી, અને અમારી પ્રજાએ માસ ત્રણસુધી શોક પાળવો, તથા શેહેર ભાવનગરમાં દરરોજ બપોર વખતે તોપનો બહાર કરવામાં આવેછે તે તથા પીલ માર્ડનમાં બેન્ડ વાજી અઠવાડિયામાં બે દિવસે બબલવામાં આવેછે તે બંને તેટલીજ મુદત સુધી બંધ રાખવું; અને મોતીબાગ મેહેલની વાવટા કાઠીએ વાવટો બીજો હુકમ થતાં સુધી અરધી કાઠીએ ચડાવેલો રાખવો.

સંવત ૧૯૫૨ ના માહા શુક ૧૪જીથવાર, તારીખ ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૮૬૬.

ભાવસીંહજી,

મહારાજ સંસ્થાન ભાવનગર.

મજબૂર શોક કરવા હાયક બનાવથી દિલગીર થઇ જુદા જુદા નૃપતિઓ પદવાંજી, પોરબંદર, પાલીતાણા વિગેરેના અને બીજા ઘણાએક રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ નવા મહારાજાને અને નામદાર મરહુમના કુટુંબને દિલાસો આપવા આવ્યા હતા. મુંબઈમાં નામદારશ્રીના દુઃખજનક સમાચાર ફેલાતા એક શોકમય મિળાવડો દેશાઈ હરિપ્રસાદ સંતોષરાસની દુકાંનના વિશાળ હોલમાં મળ્યો હતો. તેમજ તેઓએ એક મિળાવડો મનોરદાસ હરખચંદના પ્રમુખપણા નીચે નડિયાદમાં પણ મળ્યો હતો. આવા શોકમય મિળાવડાઓ સંખ્યાબંધ ગામોમાં મળ્યા હતા. ભાવનગર નાગર જીમખાંના કલબ અને મહાજનો તરફથી આવી શોકકારક સભાઓ મળી હતી ભાવનગરમાં એક શોકજનક મિલાવડો જશોનાથ મહાદેવના દેવાલયના વિશાળ યોગાંનમા મહાજનો તરફથી બોલાવામાં આવ્યો હતો. જે પ્રસંગે દિવાન સાહેબ નીં વિકુલદાસ પ્રમુખસ્થાને બીરાજ્યા હતા જેમણે શરૂઆતમાં નિચે મુજબ બાપણુ આપ્યું હતું.

સહ્યદસ્થો,

આ પ્રસંગે આ સભાના અધ્યક્ષ તરીકે મને પસંદ કરીને જે માન આપ્યું છે તે બાબત બિપકાર માનું છું. સહ્યદસ્થો આપ બાણો છો કે જ્યારે માણસનું અંતઃકરણ શોકાતુર હોય છે. ત્યારે સ્વભાવીક રીતે વધારે બોલી શકાતું નથી, અને તે કારણથી કદાચીત આ પ્રસંગે જેટલું મહારે બોલવું એમણે તેટલું બોલી નહીં શકાય એમ મને લાગે છે.

આપણી ઉપર હાલ જે મોટી આફત આવી પડી છે, અને જે કારણસર આપણે આંહી એકઠા થયા છઇએ તે વિષે નગરશેઠે આ સભા બોલાવવાની નોટીસ પાંચી સંભળાવી છે તે વિષેની લાગણી આપણા સર્વના અંતઃકરણમાં તાજી છે. નેક નામદાર મરહુમ મહારાજા સાહેબના શોકજનક મૃત્યુ થયા પછી તુરત આ સ્વસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાંથી ડૉયુટેશનો કુર મૃત્યુએ જે સખત ધા કર્યો છે જેથી તેઓ નામદારની સઘળી પ્રબળે અત્યંત દીલગીરી થઇ છે તે નામદાર મહારાજા ભાવસીંહજીની હજુરમાં જણાવવા આવ્યાં હતાં, અને આને પણ પ્રગણના લોકોએ પોતાના તરફથી આ સભામાં ભાગ લેવા પોતાનાં મુખ્ય માણસો મોકલાવેલાં છે, અને તેમાં તેઓ હાજર રહી શકે તે હેતુથી સભા બોલાવવાનું મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું. સહ્યદસ્થો, મરહુમ નામદાર મહારાજા સાહેબ આપણે સઘળાને ખરી રીતે માળાપ તુલ્ય પુણ્ય હતા. આપણા ઉપર એકદમ જે દુઃખ આવી પડ્યું છે તેમાં આ સંસ્થાનના તેમજ બહારના લોકો તરફથી જે ભાગ લેવામાં આવ્યો છે તે કાંઇ આપણને થોડો દીલાસો નથી. આ પ્રસંગે દરેક જગ્યાએથી દીલગીરીના તારો તથા કાગળો આવ્યા છે તેથી મરહુમ માનવંતા મહારાજા સાહેબને વાસ્તે સર્વ જગ્યાએ કેટલી પ્રીતી તથા માન હતું, તેમજ તેઓ નામદારના કવખતના મૃત્યુથી કેટલા શોકની લાગણી થઇ છે તે જણાઇ આવે છે. તેઓ નામદારના સ્વર્ગવાસ થવાથી આ સંસ્થાન તથા તેની તમામ પ્રબળે ઉમદા દીલના, ઉદાર, અને માયાળુ રાજા બોયા છે. અને સર્વનું બહુ કરવાની પોતાની પ્રકૃતિથી તથા ઉદારતાથી, તેમજ ન્યાય આપવાની તેમની વૃત્તિથી, અને ગરીબ તથા નિરાશ્રિતને વખતો વખત મદદ આપવાથી તેમણે જે પ્રીતી અને માન મેળવેલું હતું. તેવા એક મહારાજાના જવાથી આ રોટની પ્રબળે, અને પ્રાંતને તેમજ સામાન્યરીતે દુનીયાને ખોટ પડી છે. આપણા ઉપર તેઓ નામદારે જેટલા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું તે દરમીયાન ઘણા કરો તથા લેવાણુ કરી કર્યાં અથવા કાઢી નાંખ્યાં, અને બીજી રીતે પ્રબળ ઉપરનો બોલો બોલો કર્યો છે. સુમારે પંદર વર્ષ અગાઉ લોકો પાસેથી

વેઠ, એટલે વગર પૈસે કામ કરાવવાનો રીવાજ તેઓ નામદારે બંધ કરી હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્ય માટે એક ઉત્તમ દાખલો બેસાડ્યો છે. પોતાની પ્રબળ સુખી અને સંતોષી બોધને તેમને જે આનંદ મળતો તેવો બીજા કોઈ બાબતથી મળતો નહીં હતો. કાઠિયાવાડમાં પહેલી રેલ્વે કરવાનું, તેમજ બાવનગરને હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોમાં સહુથી સારા રાજ્ય કારોબાર વાળું, તેમજ નમુનો લેવા લાયક રાજ્ય બનાવવાનું માન પણ તેઓ નાચકસને છે, તેમની નિરંતરની ઉદારતાથી ધણું બહેરાત તથા ઉપયોગી કાર્યોને મદદ, માત્ર આ રાજ્ય તથા પ્રાંતમાંજ નહીં, પણ હિંદુસ્તાન અને બીજા દેશોમાં પણ મળેલી છે, અને હજારો ગરીબ માણસોને ભુખમરામાંથી તેમણે બચાવ્યા છે, તેમના ઉદારતા વાળા, ઉમદા કાર્યો, તેમના અતિશે ધર્મનાં કાર્યો, તેમનું માયાળુ અંતઃકરણ તથા લોકો ઉપરની દયા અને મમતા, પિતૃત્વ કરતાં પ્રથમ દરબજે પ્રબળી જરૂરીયાતો ઉપર લક્ષ આપવાનો તેમનો નિશ્ચય, તેમની અપુર્વ ન્યાયવૃત્તિ, તેઓએ આ રાજ્યમાં દાખલ કરેલા બુદ્ધિ બુદ્ધિ સુધારાઓ અને શેઢરને શોભા આપે તેવાં તેઓ નામદારે બંધાવેલાં ઉમદા બહેર બાંધ કાર્યો, એ વિગેરે સઘળાં કૃત્યોથી તેઓ નામદાર શ્રી પોતાની અમરકીર્તી કાયમને વાસ્તે મુકી ગયા છે, અને હવે પછીના જમાના વાળાઓ પણ તે ઉમદા કૃત્યો વિષે ઉપકારના સાથે ચાદ રાખશે. આવા ઉદાર અને યશસ્વી રાજાની ચાદગીરી યોગ્ય પ્રકારે કાયમ રાખવાની ઇચ્છાથી તેમની અભારી પ્રબળ તેમના પવિત્ર માનની ખાતર જે કરશે તે ઓછુંજ છે. આપ સાહેબોનો બસતી વખત નહિં રોકતાં મી. પ્રોકટર-સીમ્સ સાહેબને પેહેલી દરખાસ્ત આપની પાસે રજુ કરવાની વિનંતી કરું છું. જે પછી મી. સીમ્સ સાહેબ તરફથી મી. લલ્લુભાઈ શામળદાસે નિચે પ્રમાણે લાવણુ વાંચિ સંભળાવ્યું હતું.

ગૃહસ્થો,

નીચેની દરખાસ્ત આપની પાસે પસંદ કરવાનું કામ મને સોંપાયેલું છે:—

કે આ સંસ્થાનના મરહુમ રાજ્યકર્તા નામદાર મહારાજા સર વપ્તસિંહજીના સ્વર્ગવાસથી જે મોટી ખોટ સંસ્થાનને, તેની પ્રબળ, તેના વ્યાપારીઓને અને મુલકને પડી છે, તે બતાવવા તથા તેની નોંધ લેવાને બાવનગર સંસ્થાનની અંદરની દરેક બંત અને કોમની ખરી રીતે મળેલી છે, તેવી પ્રતિનિધિરૂપી આ સભા ઇચ્છા જણાવે છે; અને જેઓ સઘળાને આટલા બધા પ્રિય હતા તેમની ચાદગીરી યોગ્ય અને છાજતી રીતે કાયમ કરવાના ઉપાયો યોજવાની પણ ઇચ્છા જણાવે છે.

ગૃહસ્થો, મને હદ ઉપરાંત સંતોષ ઉપજે છે કે, આ સભામાં “દરેક બંત અને કોમના” લોકોમાંથી આ ઠરાવ આપની પાસે પસંદ કરાવવાની દરખાસ્ત મુકવાનું માન મહુને આપવામાં આવેલું છે. એ કામ માટે મહુને પસંદ કરવાનું કારણ હું એમ માનું છું કે—આ સંસ્થાનમાં યુરોપિયનો છે તે પૈકી મરહુમ નામદાર મહારાજા સાથે મારે લાંબા વખતથી ઓળખાણ હતી. અને વળી નામદાર મહારાજા સાહેબ, તેમની જીંદગી, અને કામોની મહુને અતલગની વાકેફગારી હતી. ગમે તેવું પણ સદરહુ જ્ઞાન એજ ફક્ત મહારી યોગ્યતા છે, અને તે ખરી રીતે મહારાથી વપરાય કે નહીં, ને તેમાં કોઈ ખામી રહેતી હોય વે દરમુજર કરવાનું આપની રહેઠીયત ઉપર રાખું છું. આ દરખાસ્ત હું ફક્ત ધણાજ સામાન્ય રૂપમાં આપના ટેકા માટે મુકી શકીશ; છતાં તેમ કરતે મને લાગે છે કે, આવી દરખાસ્ત સર્વાનુમતે હોંધથી પસાર કરાવવામાં ફક્ત એક સાદા ખ્યાનનીજ જરૂર છે. અતિશયોક્તિની કોઈ જરૂર નથી.

કરણ આપણાં દીલ એટલાં ભરાઇ આવેલાં છે કે—મહારા તરફની કાંઈ પણ અપૂર્ણતા આ દર ખાસ્તને અંતઃકરણથી સ્વીકારી લેવામાં આડે આવશે નહીં, એમ મારી ખાત્રી છે.

આપણે સર્વે જાણીએ છીએ અને વારંવાર કહીએ છીએ કે, જીંદગીમાં મૃત્યુ એજ ફક્ત નિશ્ચિત વાત છે. નિયંતાના કાળચક્ર પ્રમાણે તે રાજા તથા રાંકને એક સરખી રીતે આવે છે; પરંતુ જેણે તેનો દરવાજો પસાર કરેલો છે તેને જેમ તે જ પ્રકાશીત દિવસો વચ્ચેના એક ઘેરા રંગના સાયંકાળ સમાન છે, તેમ જેઓ પાછળ રહેલા છે તેમને તે શોકજનક છે, અને બીજે વખતે તીવ્ર શોકજનક થાય છે, કે જે વખતે આપણે દીલાસો પામી શકતા નથી. તેવીજ સ્થિતિમાં જો શોક જાહેર રીતે પ્રદર્શિત કરવા આજે એકઠા મળેલા છીએ તેમાં હું જાણું છું કે, આપણે પણ છીએ. આ બનાવથી સર્વેને ઓચિંતો, અને ભારે ધકકો લાગ્યો છે, અને આપણામાંથી ઘણાને તો હજી તે વાત સાચી લાસતી નથી. આપણમાંથી દરેક જણ એક માયાળુ અને દીલસોજી વાળા મિત્ર કે જેનું નામ સદાને માટે પુનશે, તેનો શોક કરીએ છીએ. આ અકાળીક સ્વર્ગવાસથી રાજ્યને, તેની પ્રજાને, તેના વ્યાપારીઓને, અને મુલકને જે ખોટ પડેલી છે, તેને વિશે હવે મહારે બોલવાનું છે, ગૃહસ્થો, મરહુમ મહારાજા સાહેબે હમેશાં રાજ્યની સ્વતંત્રતા તથા હકો જાળવી રાખ્યા હતા, અને તેમ કરવામાં ઉત્તમ અને જે સંભવિત રીતે ફક્ત એકજ સમર્થ માર્ગ છે, તેમ રાજ્યની નેત્રી વાળા રસ્તે એકલા પડી ચલાવવાની શક્તિઓ ખતાવી આપી કર્યું હતું. કેટલાંએકના મનમાં રાજ્ય કરવાનો હવસ હોય છે, તેવી અસ્વસ્થ વાત મરહુમ મહારાજાના અંતઃકરણમાં કદી વસેલીજ નહોતી. કોઈ કોઈ વખતે પોતાની રાજ્ય ચલાવવાની સત્તાથી પોતે કંટાળો પામેલા; પરંતુ પોતાની ચાર લાખ પ્રજાના રાજ્ય કરતાં તરીકેના પોતાની સ્થિતિ સ્વીકારી તમામ વખતે વિવેક પૂર્વક પણ દૃઢતાથી, ઉત્કંઠાથી, માયાળુપણાથી અને હૃદયમય તમામ કાર્યો કરવા માટે તે પ્રખ્યાતિ પામેલ છે, અને એ પ્રમાણે કરેલાં લીધે—આપણા સર્વેના મન પુરતી રીતે સાક્ષી પુરે છે કે—વિદ્યા, હુન્નર, અને વ્યાપારની વૃદ્ધિ થયેલી છે. નરમાશના ગુણોથી તેઓની મહાન પુરૂષ તરીકે ગણના થયેલી છે. નકામી બારીકીમાં ફાંફાં મારે તેવી કદી તેઓની વૃત્તિ નહીં હતી. તેઓ “ગઈ કાલના કરતાં આજે કાંઈ વધારે જાણવા પામ્યા છે તેમ કહેવામાં કદી શરમાતા નહીં” અને કોઈના હકની બાબતમાં પોતાના મનોવિકારને કદી આડે આવવા દેતા નહીં. અઢાર વર્ષ તેઓ નામદારે રાજ્ય કર્યું તેમાં પોતાની રૈયતની હાજતો તરફ સાવચેતીથી લક્ષ આપવાથી, જવાબદારીની વધારે સારી વ્યવસ્થા કરવાથી મહેસુલ સંબંધી, નાણાં સંબંધી અને ન્યાય ખાતાના આ રાજ્ય માટેના કાયદાનો સંપ્રદ કરાવવાથી, કેળવણીનો વિસ્તાર વધારવાથી, દવાખાના અને હોસ્પિટલો સ્થાપવાથી, અને જાહેર બાંધકામો પાછળ એકંદર સવાબે કરોડ રૂપૈયા, જે પૈકી લગભગ એક કરોડ અને સાડત્રીશ લાખ રૂપૈયા નવા કામો અને યોજના પાછળ ખર્ચ કરેલો છે, તેથી રાજ્ય આવી વધારે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે. દુષ્કાળ, આજ અને રેલના વખતમાં—આપ જાણો છો કે આપણે ત્રણેનો અનુભવ કરેલો, તેમાં તેઓ તત્પરતાથી પુરતો નિભાવ કરવા માટે તૈયાર જોવામાં આવતા અને આપણ સર્વે જાણીએ છીએ કે તત્પરતાથી મદદ આપવાથી શું ફાયદા થાય છે—તેમ મહારાજા દેશી મિત્રો જાણે છે કે, મરહુમ નામદાર મહારાજા સાહેબની આજ્ઞાથી એવા ઉપાયો કામે લગાડેલા તેથી શું ફાયદા થયેલા છે. આ રાજ્યના વ્યાપારીઓ તેઓ શ્રીના રાજ્યમાં વાંધા ભરેલાં લેવાણા કાઢાડી નાખવાથી, અને બીજા લેવાણામાં સુધારો કરવાથી, તેમજ એકસો વીસ માઈલની રેલવે, અને બીજા સો માઈલની સડક બંધાવવાથી, બંદરના સુધારા, અને

તેઓશ્રી ગાદીએ બિરાજ્યા તે વખતે સ્વપ્ન પશુ નહીં આવેલું તેવી વ્યાપારની જાણ સસ્તી રીતે લાવવા લઈ જવાની સગવડતા કરી આપવાથી, વધારે સારી સ્થિતિમાં આવેલા છે. અને છેલ્લે તેમના રાજ્યથી મુલકની આબાદી, તેઓશ્રીની નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિના ઉમદા દાખલાથી, ભાયા તેમ તથા ગરાસીયા સાથે સ્નેહ ભાવથી વર્તવાથી, મુલકની સમાધાની બળવવા માટે સાધને વધારવામાં મ્હોટે ખર્ચે તેઓશ્રીએ મદદમાં ભાગ લીધો તેથી, બહારવટીયાઓ સામે અતિ દુહતાથી પગલાં ભરવાથી, ચોરી તથા લૂટફાટ બંધ પાડવા માટે અડગ રૂપ ધારણ કરવાથી, પોતાના સંસ્થાનની સિમાની બહાર પણ લોક હિતના કામમાં મદદગારી કરવાથી, મ્હોટામાં મ્હોટા સાર્વજનિક કામમાં પોતાના સ્થાનિક હિતને બેળવી દેવાની ખુશીથી, અને ખ્રીષ્ટ પાય-તપ્ત સાથે વફાદારીની ધાડી લાગણી થયેલી છે. સુમારે એક વર્ષ ઉપર તેઓશ્રીનો રાજ્ય કારોબાર “પોતાની પ્રજાને સ્પષ્ટ રીતે લાભકારક અને નામદાર” હિંદુસ્તાનની સરકારને સ્પષ્ટ રીતે પુષ્ટીકારક છે”, એમ મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબે વિવેચન કર્યું હતું. યદુઆતથી તેઓશ્રીનો વિચાર હતો તે અનુસાર મલિકામાયાજીમા કેસરે હિંદને જાતે અભિવંદન કરવા માટે ત્રણ વર્ષ ઉપર વિલાયત પ્રવાસ કર્યો હતો. અને તે પ્રવાસની સફળતા, અને નામદાર મહારાણીશ્રીએ તથા વિલાયતની રૈયતે તેઓશ્રીને દીધેલો અવકાર, કે જે માટે તેઓશ્રીની પ્રજા ધૈર્યથી વાસ્તવીક રીતે મગરૂર છે, તેના સમરણથી હુમેશાં તેઓ નામદાર આનંદ માનતા. નામદાર મહારાણીજીના હસ્તાક્ષરનો પત્ર અને ન્હાની તસવીર મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા બાદ આવેલાં હતાં તે, હું બહુ ધન્ય કે, તેઓશ્રી પોતાની પાસે એક મ્હોટામાં મ્હોટો ખજાનો છે એમ માનતા.

ગૃહસ્થો, મરહુમ મહારાજ સાહેબ સંખાવત દીલતા, અને દાતાર હાથવાળા હતા તે કાંઈ મહારા તરફથી આપને પહેલી વખત કહેવાનું નથી. તેમનું દાન ધર્મ સાર્વજનિક હતું, ભલમનસાઈના ઉછાળા આવે તે વખતેજ કરીને અટકી રહેતા એમ નહોતું. પરંતુ નિરંતર એક સરખી રીતે તેઓ કર્યે જતા હતા. જમે તે જાત કે કોમમાંથી મદદ કરવાની માગણી કરવામાં આવે તેમને માટે સદા તત્પર રહેતા. અને અગર જોકે તે પોતાના દેશ માટેજ આદર કરેલા છતાં ત્યાંજ અટકેલ નહીં. ગરીબ ક્રિશ્ચીયનોના ઉદ્ધાર માટે નામદાર મહારાણી શ્રીના જન્મ દિવસે તેમજ ક્રિસ્ટમસને દિવસે જે સંખાવત કરવામાં આવતી તેનો હું દાનાધ્યક્ષ હતો. ગરીબોને માટે તેઓશ્રી હુમેશાં કાળજી ધરાવતા. ગૃહસ્થો, તેઓશ્રીની પરોણાગત તો લોક પ્રસિદ્ધ છે, અને તેઓશ્રીના મીલનસારી શુભો એવા હતા કે તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સર્વના માનીતા થયા હતા. નામદાર લોર્ડ હેરીસ સાહેબ અહીં પધારેલા તે વખતે તેઓશ્રીના આનંદી અને અંતઃકરણની પ્રીતિ વાળા મ્હેરા વિશે બોલ્યા હતા, અને ખરે તેમજ હતું. તેઓ શું મ્હોટી કે સાધારણ પંક્તિના માણસોની સાથે એક સરખી રીતે હસમુખા મ્હેરાથી વાત કરતા હતા. કારણ તેઓશ્રીનો સ્વભાવ ખરી રીતે શુદ્ધ અને નીખાલસ હતો.

ગૃહસ્થો, આપણા જાત ભાઈઓનો ખ્યાર આ છુંદગીમાં ઉપયોગી અને જરૂરનો ગણવામાં આવે છે. અને તેને સર્વ કોઈ કીમતી ગણે છે. પરોપકાર બુદ્ધિની કદર મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબમાં ઘણી ઉચ્ચ હતી. અને આપણ સર્વે બાળીએ છીએ કે તેઓ નામદારની હયાતીમાં પ્રેમયુક્ત માન પ્રતિષ્ઠા તેઓશ્રીએ પુષ્કળ રીતે પ્રાપ્ત કરેલાં હતાં. તેઓશ્રી વિશે નામદાર સરકાર તથા ગવર્નર સાહેબોએ તેમજ તેમના મિત્ર મંડળ અને જાહેર વસ્તીએ શું શું કહેલું છે તે જે જણાવવા માગું તો આપ સાંભળી યાકી જશો; પણ દુકામાં એટલુંજ

કહું છું કે સર્વે તરફથી માન પાત્રી તેઓએ સ્વર્ગવાસ કર્યો છે. અને તેઓશ્રીની યાદગીરી તેમની પ્રજામાં ચીર સ્થાયી રહેવાની છે, એટલું છતાં અને ખાત્રી છે કે દયાળુ, ઉદાર અને હેતાળુ દીલના મહારાજ તપ્તસિંહજી પ્રત્યે આપણી મમતા બરેલી યાદગીરીને છાજતી રીતે કાયમ રાખવાનું આપણું જણ અદા કરવાની આપણી નમ્ર ઇચ્છા છે.

જે પછી વૈધક ખાતાના ઉપરી અધિકારી સાહેબ મી. અરજેરજી બહેરામજીએ નીચે પ્રમાણે બાપણ આપ્યું:

મીસ્તર ચેરમેન અને પ્રહરથો,

મોહારા હાથમાં જે દરખાસ્ત સોંપવામાં આવી છે તે રજુ કરતાં જણાવવાની સ્થા લઉં છઉં કે:—

નામદાર મહારાજ તપ્તસિંહજી, જેમના દુઃખદાયક મરણ વિશે આપણુ સઘળા આટલા દિવસ થયાં અત્યંત વિશાપ ક્ષીએ છીએ, તેમના ઉમદા ગુણો અને કીરતીવંત કામો વિશે મીસ્તર ચેરમેન સાહેબ તથા મીસ્તર સીંગસ સાહેબે જે વાસ્તવિક વિચારો કહી બતાવ્યા છે તેથી વધારે વખત નહીં રોકતાં થોડાક શબ્દો કહેવા હું આહું છું.

મરહુમ મહારાજ સાહેબની કીર્તી તમામ જગમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સૂર્યનાં કીરણો કાંઈ પણ તફાવત રાખ્યા વિના દરેક જગ્યાને એક સરખી રીતે પોતાના પ્રકાશનો લાભ આપે છે તેવીજ રીતે મહારાજ તપ્તસિંહજીનાં ઉદાર દિલનાં ઉમદા કામો, જેથી ભત અને જ્ઞાતિનો તફાવત રાખ્યા વિના, સર્વને લાભ મળેલો તે દેશ પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. તેનું જ્યાન વાસ્તવિક રીતે તવારીખ લખનાર અથવા કવિથી થઈ શકે તેવું છે. તેમના ઉમદા ગુણો યાદ કરતાં ગરીબ દરદીયો માટે તેમની દયાળુ લાગણી કેવી તીક્ષ્ણ હતી તે વિશે માહાશી ભતી માહીતી ઉપરથી બે શબ્દો કહેવા મને દુસ્ત લાગે છે. દરેક કોમના ગરીબ ગુરબાઓનું સંકટ ટાળવું એ તેમની હમેશાંની ખાહેશ હતી, અને દરદીઓના દુઃખનું નિવારણ કરવું એ તેમની સદાની કાળજી હતી. સુમારે સત્તર વર્ષ ઉપર પોતાને રહેવા લાયક ખાસ મકાન બનાવવાનો વિચાર થયેલો હોયો તે વખતે હોસ્પીટલ બાંધવાની વાત પણ ચાલેલી હતી. આ બેમાંથી કયું કામ પહેલાં કરવું તે વિશે સવાલ નિકળતાં પોતે ખુશીની સાથે પોતાની સગવડતા અને સુખનો વિચાર છોડી દઈ રોગથી પીડાતા ગરીબ દરદીયોનાં દર્દનું નિવારણ કરી તેમને સુખ આપવાની સગવડતા કરી આપવા માટે હોસ્પીટલ બાંધવાનો વિચાર વધારે પ્રસન્ન કર્યો. અને તે મકાન સાફ સુશોભિત તથા દરદીયોની સગવડતા સાથે સારી રીતે માવજત રહી શકે તેવી તમામ સોંધવાળું ઉપયોગી બનાવતાં અર્ચની કસ્ટર નહીં રાખવા પોતાની ખાસ ઇચ્છા ઘટતે ઠેકાણે જણાવી હતી. એ હોસ્પીટલનું સુંદર અને સોંધદાર મકાન આવે તેમના કીર્તીવંત કામોની યાદગીરીના કાયમના સ્મર્ય સ્થાન હાખલ ઉભેલું છે.

દરસાલ પોતાના જન્મદિવસના પ્રસંગ નિમીત્તે માહાલોમાં નવા દવાખાનાં ઉઘાડવા કેટલી હોંશ અને ઉદારતા તેઓ નામદાર બતાવતા હતા, તે સર્વને બાણીતું છે. પોતાના મુલક બાહારના પાસેના પરાયા મુલકમાં વખતે તાવની બીમારી જ્યારે બહોળી જોરમાં ફાટી નિકળતી અને તેમાં તેમાં પીનાઇન જેવી કીમતી પણ ઉપયોગી દવાની જરૂર જણાતી તો તે વખતે તે પુરી પાડવાને તુરત મને હુકમ થતો હતો.

હોસ્પીટલ તથા દવાખાનાંઓ બનાવવાની ઉદારતા ઉપરાંત પોતાના ખાનગી ખીસા-

માંથી મોહોટી રકમો પોતાના દરેક જન્મદિવસના અને ખીજા પ્રસંગો ઉપર મારા તરફ મોકલાવવામાં આવતી હતી—જેથી કે દરદીયો માટે કાયમનું એક “એન્ડાઉમેન્ટ ૫૦૦” થયું હતું; અને એ ફન્ડમાંથી જરીબ દરદીયો સારા યધને પોતાને વતન બધ ત્યારે પણ તેમને વસ્ત્ર તથા તુરતના ગુજરાન માટે પૈસા અને મુસાફરીનો ખર્ચ વિગેરે જરૂરી મદદ આપવામાં આવતી હતી; એ રીતે તમામ કોમના લાચાર દરદીયોને લાભ મળતો હતો.

એવા દલાળુ દીલના મહારાજાની યાદગીરી રાખવા માટે આપણે આજે આંહી બેળા થયા છીએ તેમાં આપણી અદના ફરજ બજાવવાની છે, માટે હું દરખાસ્ત કરવાની રજા લઉં છું કે:—જે ઠરાવ હાલ પસાર કરેલો છે તેનો હેતુ બરાબર અમલમાં લાવવા માટે એક કમેટી તુરતજ નિમવી, જેમાં મેસર્સ વીઠલદાસ શામળદાસ, આર. પ્રોહર-સીમ્સ, જે. જે. ગજદર, લેફ્ટેનન્ટ-કર્નલ ડી. હેરીસ, મી. ડબલ્યુ. એચ. વ્હાઇટ, ડાક્ટર બરબોરજ બેરામજી, રાઓળશ્રી હરીસીંહજી, રાઓળશ્રી જેડીલાઇ, મેસર્સ જે. કીનીબસ સી. એસ. સ્પેલડીંગ, રતીલાલ માણેકલાલ, ઘેલાભાઈ જગજીવનદાસ, લલુભાઈ શામળદાસ, હરીલાલ સવાઇલાલ, જે. એન. ઉતવાલા, ડી. બી. શેઠના, હુપતરાય વીઠલદાસ, હરીસીંગ જેસલાઇ, વજેશંકર ગવરીશંકર, શંકરપ્રસાદ હરીપ્રસાદ દેશાઈ, બજવાનદાસ ભવાનલાઇ, પ્રભાશંકર વેળીસંકર, કીનશં બમનજી, ગીરજશંકર વજેશંકર, રઘુભાઈ ડાયાભાઈ, ઇશ્વરદાસ રામદાસ, મોતીલાલ નાનાભાઈ, દારકાદાસ ત્રીભોવનદાસ, સવાઇલાલ ગીરજશંકર, જ્યેષ્ઠલાલ કરશનજી, દામેશ્વરદાસ હીરાચંદ, પરબુદાસ મોતીચંદ વકીલ, ગીરધર ઝીણા, ખીમજી પરશોતમ, ત્રીકમજી વીરજી, અમરચંદ જસરાજ, કુંવરજી આણંદજી, હરીશંકર જવેર, તારાચંદ ઠાકરશી, મોનદાસ ત્રાંબક મહુવાના, મુળજી શેઠ કુંડલાના, હરીલાલ સવાઇલાલ બોટાદના, ભાઈચંદ શામજી સીહોરના, અભેચંદ ગુલાબચંદ, અલાદીન દેવજીભાઈ, ઝોસમાન શેખ, મુસા અબદલા, તારમહમદ હખીબ, એદલજી શાપુરજી, નસરવાનજી જમસેદજી એઓએ મેમ્બરો તરીકે, તથા મેસર્સ લલુભાઈ શામળદાસ, ઇ. પ્રોહર-સીમ્સ જે. એન. ઉતવાલા, અને અમરચંદ જસરાજ સેક્રેટરીયો અને ભાવનગરની મુખ્ય બેંકની શાખાને ટ્રેઝરર તરીકે ઠરાવવા. મોસુફ કમીટીને તેમની સંખ્યામાં વધારો કરવા એ સત્તા આપવી. એ કમેટી નાણાં એકઠાં કરવા માટે ઘટતા ઉપાયો લઈ તજવીજ કરે, અને ભાવનગર ખાતેની મુખ્ય બેંકની શાખામાં “સર તખ્તસિંહજી મેમોરીયલ ફન્ડ” એ નામનું ખાતું રખાવી તેમાં એ નાણાં જમી કરાવવાં. જે પછી વિજયશંકર ગવરીશંકરે નિચે પ્રમાણે ભાવજી આપ્યું.

સહ પ્રેસિડેન્ટ,

આપણા મરહુમ પ્રીય અને નામાંકીત મહારાજા સાહેબના ઉમદા સદગુણો વિશે માહારી અગાઉના બોલનાર મેહેરબાનોએ જે સથાસ્થિત પ્રસંગો કરેલી છે તે ઉપરથી માહારે વધારે બોલવાનું શ્રેયસ્કર રહેલું છે, તેપણ મેહેરબાન ચેરમેન સાહેબે હાલનું કામ જે બાહોશ પજીથી કરેલું છે, તે ખાતે તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત સુકતાં, મરહુમ નામદાર મહારાજા સાહેબે વિદ્વાની વૃદ્ધી કરવાના કાર્યમાં જે મદદ આપી છે, તે વિશે સહજ બોલવા રજા માગું છું. તેઓ નામદારે જિંચા પ્રકારની અને સુધરેલી કેળવણી મેળવેલી હોવાથી, મરહુમ નામદાર સાહેબ બરાબર સારી પેઠે જાણતા કે તેવી જાતની કેળવણી પોતાની પ્રજાને આપવાથી તે પ્રજા મનના જ્ઞાનની શ્રેણીએ ચઢી શ્રેષ્ઠતા પામશે.

આપ્રાંતના વિદ્વાન જ્ઞાત્રુઓ, જેઓ “આર્ટસ” સુધીની પદ્ધતિ લેવાની ચાહેના રાખતા હોય, તેઓ તે સેહેલાઈથી મેળવી શકે તે માટે મરહુમ નામદારે મુખ્યની યુનીવર્સિટીના અંગે આંહી કોલેજ સ્થાપેલી છે. વળી નામદાર સાહેબ અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજને અને પુનાની ફરગ્યુસન કોલેજને તથા સીંધની દયારામ જેઠમલ કોલેજને પણ ઉદાર દીલથી બક્ષીસ આપી છે, એટલું જ નહીં પણ પુનાની “કોલેજ આફ સાયન્સ”માં “ઓબઝર્વેટરી” એટલે ત્રીરાગણવિગેરે બગોળના પદાર્થો જોઈ શક્ય તેવી શાળા કરાવી આપેલી છે.

આવી રીતે એકંદર કેળવણી તરફ મરહુમ નામદારે જેમ એટલું બધું કરેલું છે તેમ તેની જ સાથે સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપવામાં તથા વૃદ્ધિ કરવામાં પણ દેશી રાજ્યમાં સૌથી તેઓ અગ્રણી રહેલા છે. તેઓ નામદારની પરોપકારી મંગળ રાજ્યકારકીરદીના દરમ્યાન કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધતી જઈ છે, એટલું જ નહીં પણ કન્યાઓને ઈંગ્લેન્ડ જ્ઞાન આપવાની પણ સારી જોડવાણી કરેલી છે. માજીરાજ કન્યાશાળામાં મરહુમ નામદારે પોતાની કુવંરીઓને ભણવા મોકલાવીને સ્ત્રી કેળવણીને ઘણું ઉત્તેજન આપેલું હતું.

ગ્રહસ્થા, હવે હું માત્ર મરહુમ નામદારે લોકોના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાના હેતુથી “બારડન લાઈબ્રેરી અને મ્યુઝીયમ” તાજેતર સ્થાપેલ છે, તે યાદ દેતરાવી દરખાસ્ત કરવા રજા લઉં છું કે, આ મીટીંગનું કામ ઘણી સારી શક્તિથી ચલાવ્યું તે ખાતે ચેરમેન સાહેબનો આંહી સમજા એકઠા થયેલા ઘણા ઉપકાર માને છે. જે પછી મી. ગુનલાલ બાપુલાલ જામનગરના માજી દિવાન સાહેબે નિચે પ્રમાણે લાવણ આપ્યું.

મીસ્તર ચેરમેન સાહેબ અને ગ્રહસ્થા,

હું દરખાસ્ત કરવા રજા લઉં છું કે, નામદાર મહારાજશ્રી લાવસીંહજીની હજીરમાં હાજર થઈ આ મીટીંગમાં ચાલેલા કામકાજની હકીકત નિવેદન કરવા અને તેનું પ્રોસીડીંગ રજુ કરવા સારૂ મી. વીજ્ઞાસ, મી. પ્રોફેસર ચીંગસ, મી. ગજદર, ડોક્ટર બરબેરજી, કર્નલ હેરીસ, શેઠ ભગવાનભાઈ, મી. પ્રભાશંકર, મી. અલાદીન, હું, મી. દીનશા, મી. અમરચંદ, મી. ઉસ્માન શેખનું એક ડેપ્યુટેશન નિમણું.

આમજી મરહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબના સહયુગે એટલા બધા અને વિવિધ છે કે, જેનું ખતી શક્યા પ્રમાણે વર્ણન કરવાને અગર જો કે મારી પેહેલાં બોલનાર ગૃહસ્થાએ પ્રયત્ન કરેલો છે, તે પણ તેઓ મરહુમ નામદારે આ પ્રાંતના, તેમજ બીજા રાજ્યોની સાથે જે સંબંધ અને દેવદીનો ભાવ જતાવેલો તે વિષે તેમજ તેઓ નામદારે અહીંના ભાયાત અને મુજ ગરાસીયા ઉપર માયા અને મમતા રાખતા હતા. તે વિષે થોડા એક શબ્દો બોલવાની રજા લઉં છું.

આ સંસ્થાનની બહાર ઘણે ભાગે નોકરી કરવાનો મને વખત મળેલો, તે ઉપરથી જાણવાને મને ખાસ તક મળેલી છે કે મરહુમ નામદારને તેમના બીજા રાજ્ય કર્તા ભાઈઓ ઘણા હેત અને માનથી જોતા હતા એટલું જ નહીં પણ તેઓ નામદારના તાબાના ભાયાતો અને મુજગરાસીયાઓ પોતાના હકોનો નિર્ણય વાજબી રીતે થશે એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મરહુમ નામદાર પ્રત્યે રાખતા હતા.

આ સ્થળે જો પણ બતાવવું બ્યાજબી ધારું છું કે, મરહુમ નામદાર સાહેબને પ્રથમ વાર કે. મી. એસ. આઈ. નો માનવતો ચાંદ આપવામાં આવ્યો ત્યારે આ પ્રાંતના રાજ્યો

જેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજના પ્રથમ વિદ્યાર્થી હતા તેઓએ માનપત્ર આપેલું, તે ઉપરથી તેઓની મરહુમ મહારાજા સાહેબ ઉપર પ્રીતિ અને માયા યુક્ત ભાવના કેટલીબધી છે તે સહેજ જણાઈ આવે છે.

જળી મરહુમ નામદાર મહારાજા સાહેબે, જે રાજ્યોને આ રાજ્યની સાહામે પોલી-ટીકલ દાવા અને કેસો હતા, તેમની સાથે પણ ખરી દીલોબનીનો સંબંધ રાખેલો હતો. તેઓ નામદારની આવી રીતે સમાધાનીથી આવા સઘળા કેસો ઉકેલવાની ઉત્કંઠા આ રાજ્ય અને વળા તાલુકાની વચ્ચે બનેલા ઘણા કેસોનું સંતોષકારક આવેલા પરિણામ ઉપરથી બેવામાં આવી જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે બાશણો થઈ રહેલા બાદ આ શોકકારક મિલાવડો વિસરજન કરવામાં આવ્યા હતા. ઉપરની દરેક દરખાસ્તો સભા સમક્ષ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવી હતી. સદરહુ મીલાવડા તરફથી નકકી કરવામાં આવેલા સર તખ્તસિંહજી મેમોરિયલ ફંડમાં તેજ વખતે લગભગ ૫૬૨ હજાર રૂપૈયા ભરાયા હતા તેમજ પાછળથી બાહારના દેશાવરોમાંથી કેટલીએક રકમ આવવા લાગી છે આ પ્રાંતની રકમ વધીને લગભગ લાખ રૂપૈયા કરતાં પણ વધારે થવાની વકી છે.

એજ પ્રમાણે ફેબ્રુઆરી માસની તા. ૧૨ અને બુધવારના રોજ મુંબઈમાં વાલકેશ્વર ખાતેના સર દિનશાહજી માણેકજી પીટીટ વાળા હોલમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખારોનેટના પ્રમુખ પણા નીચે એક બહેર મીલાવડો ભાવનગર સંસ્થાનના મહારાજા સાહેબની યાદગીરી કાયમ રાખવા સંબંધી વિચાર ચલાવવાને મળ્યા હતા. જે મીલાવડામાં સર દીનશાહજી સર જમશેદજી જીજીભાઈ, મેશરસ વરજીવનદાસ માધવદાસ, મણીભાઈ જશભાઈ, દસ્તુર જમારપજી ત્રીનોચેદરજી જમારપજીસાના, મેશરસ ત્રીલોવનદાસ વરજીવનદાસ, ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા, નાનાભાઈ બેહેરામજી જીજીભાઈ, બમનજી દીનશાહ પીટીટ, જીજીભાઈ ફરામજી પીટીટ, મનસુખરામ સુર્યસમ, નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના, હોરમજી મનચેરજી ચીચગર, લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, એદલજી નસરવાનજી શેઠના, તલકચંદ માણેકચંદ, કેબશરૂ નવરોજી કાબરાજી, એદલજી આલબલેસ, વંદરાવનદાસ પરચોતમદાસ, જેહાંગીર હોરમજી, હોરમજી દાદાભાઈ જડજી, જેહાંગીર ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા, પ્રાણજીવનદાસ ખખર, નાનુ નારાયણ કોઠારે ડાકટરો અરદેશર દાદાભાઈ મોદી, ડોસાભાઈ પેસ્તનજી, કાવસજી હોરમજી, રૂસ્તમજી નાનાભાઈ રાણીના, મેશરસ રૂસ્તમજી મેરવાનજી, પટેલ, ઘેલાભાઈ હરીદાસ, વીજળુખણદાસ આતમારામ, દેવદત્ત દાની, રામદાસ કેશવજી, જેહાંગીર ખી. મોતીવાળા, નાનાભાઈ બેહેરામજી ડાકટર, ડાકટર પીરોજશાહ બીખાજી મોતીવાળા, વગેરે. લગભગ ૫૦૦ ગૃહસ્થોનો મોટો મિલાવડો થયોહતો જેમાંહેના ઘણાએક ગૃહસ્થોએ નામદારશ્રી તરફના પોતાના ખ્યારના ઉભરાઓ કહાડયા હતા. તેમજ મજકુર કમિટીએ પણ એક મેમોરિયલ ફંડ સ્થાપ્યું છે જેમાં પણ ઘણાક નાણાં એકઠા થવા લાગ્યા છે.

એજ પ્રમાણે રાજકોટ રાજ્યકુમાર કોલેજના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મી. મેકનોટન સાહેબે લખેલા બોલો નવા પ્રીન્સીપાલ મી. વોર્ડીંગટન સાહેબે વાંચી સંભળાવ્યા હતા, અને તે નીચે પ્રમાણે હતા. આપ બંધો છો કે મી. મેકનોટનના મરણથી અને ભાવનગરના મહારાજા સર તખ્તસિંહજીના મરણથી આ કોલેજને મોટું નુકશાન થયું છે. તેઓ બન્ને વચ્ચે સારો નિકટનો મીત્રાચારીનો સંબંધ હતો. મી. મેકનોટન સાહેબે મહારાજા વિશે જે લખ્યું

છે તે એ છે કે:—ભાવનગરના મહારાજા સર તખ્તસિંહજીના મરણથી આખા કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં જેવી રીતે દિલગીરી ફેલાઈ છે તેવીજ રીતે કોલેજને પણ એ બનાવે ઘેરી લીધી છે. ખીજા કોઈપણ ખાનગી અથવા બહાર બનાવથી આ કોલેજને આવી મોટી તુકશાની લાગી નથી. મહારાજા સાહેબ જ્યારે ૧૮૭૭ માં આ કોલેજના પહેલા વિદ્યાર્થી તરિકે દાખલ થયા ત્યારથી પચીસ વરસ સુધી આ કોલેજના આરામ મોટો ભાગ લઈ હમેશાં મદદ અને મીત્રાચારી ધરાવેલ, તેઓએ કોલેજની એક આખી વીંગ ફીકેટ પેવીલીયન અને ફરગ્યુસન મેડલ બંધાવી આખી વિગેરે વિગેરે કે જે આપણા સઘળાની બાજુ બહાર નથી. જેઓ સાથે તેઓને મીત્રાચારી હતી, જેઓના ઉપર તેની મહેરબાની હતી તેઓના અંતઃકરણમાં જે અસર થયેલી છે તે કોઈ કાળે વિસરાય તેવી નથી. આ દેશમાં અને વિલાયતમાં જેઓ તેમને બાજુતા તેઓ સઘળા તેઓના માટે ઉંચા મૂલ્ય સાથે માન ધરાવતા. તેઓને વિષે જે કાંઈ બોલીએ તે ઓછું જ છે. તેમજ પોલીટીકલ એજન્ટ મહેરબાન કર્નલ હેન્કોક સાહેબે પણ પોતાના ભાષણમાં નામદારને માટે દુઃખદાયક બોલો નિવેદન કર્યા હતા. તેઓએ કહ્યું હતું કે આજનો મીલાવડા ધણાજ દિલગીરી ભરેલા સંજોગે વચ્ચે ભરાયેલો છે આ કોલેજના પહેલા પ્રીન્સીપાલ અને પહેલા વિદ્યાર્થી બનેલુ થોડા સમયપર નજીવા અંતરે મરણ થયું છે. વિગેરે વિગેરે.

વર્તમાનપત્રો.

વાંચક વૃંદને અમારે વિહીત કરવું જોઈએ કે વર્તમાનપત્રોના આરટીકલો પણ આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવાની અમારી ખાસ ધારણા હતી. પરંતુ નામદાર મરહુમની મશહુર કીર્તીના પોકારો અને તેમના વિયોગની દિલગીરી વિષે વર્તમાનપત્રોમાં કેટલું આવશે તે વિષે અનુમાન કરવાની અમારી અક્ષતા એજ અમોને એતર્ક સોંપેલો હતો. પરંતુ તપાસ કરતાં કાઠિયાવાડ પ્રાંતના વર્તમાનપત્રો તેમજ ગુજરાત અને મુંબઈ ઇલાકાના સંખ્યાબંધ ન્યુસપેપરોએ અને બંગાળા પંજાબ મધ્યહિંદુસ્તાન તથા દક્ષિણ દેશના પેપરોએ તેમજ ઈંગ્લંડ આદિ આખી દુનિયાપરના અગણીત વર્તમાનપત્રોની કટારોમાં નામદાર મરહુમના વિયોગે બેહુદ શોક દર્શાવેલો છે તેમજ કોલમના કોલમો ભરવાને નામદાર મરહુમની ઉત્તમ પ્રકારની તવારીખ ઇંગ્રેજ ગુજરાતી દરેક પત્રોને કારણરૂપ થઈ છે. જોકે આવા દરએક પેપરોના ખ્યાન કદાચિત દાખલકરવાનું બની ન શકે પરંતુ માત્ર મુંબઈ ઇલાકાના અને ઈંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ પેપરો જેકે પ્રીયસ્થળ મુંબઈ નગરીની જુદી જુદી જગ્યાએ જોવા લાગતાં વાંચક વૃંદની સમક્ષ ઉભરાતા દ્રષ્ટીગત થાય છે. તેટલાનાજ ખ્યાન દાખલ કરીએ તોપણ આ પુસ્તકના કદ કરતાં આરખાંચ ગણા પાના તેવાં ખ્યાનને માટે શેકવાં પડે તેમજ ઈંગ્લંડના આફ્રિક વિગેરે તેમજ હિંદુસ્તાનના સંખ્યાબંધ પત્રોમાં આવેલી નામદાર મરહુમની બિન બિન પ્રકારની તસ્બિર તો દાખલ કરવાનું બનેજ ક્યાંથી. મતલબ તેવા સઘળા ખ્યાનોના ચોડા દાખલ કરતાં પુસ્તકનું કદ હજાર મોટું થઈ પડે અને જેથી મોટા ખર્ચને આજે પુસ્તકની કિંમત પણ વાંચક વૃંદને બોજાકારક થઈ પડે. સખળ તેવા આરટીકલોથી વિશેષ લાભ પણ શું? તવારિખનો મોટો ભાગતો પ્રિય વાંચનારાઓને આ પુસ્તક પુરો પાડશે. અને તેમની અત્યંત ઉત્તમતા પત્રોવાળાએ બહાર કરી છે તે પણ બતાવવાથી વિશેષ શું છે? જે કે જગ બહાર છે તેમજ જુદા જુદા મીલાવડા દિલસોજીના તારો ફોડા અને તેમના વિયોગે લોકોના શોકાગ્ર હૃદયના ભાષણો વિગેરેથી તેમની કીર્તીના પોકારોની પ્રતિધ્વનિ દુનિયા ઉપરના દરએક મનુષ્યોની કર્ણદ્રી સાથે અથડાવા લાગી છે. સખળ ઉપ-

રના હુંક વિવેચનથી સંતોષ માની વર્તમાન પત્રોના આરટીકલો દાખલ કરવાનો વિચાર અતઃકરણથી દુર કર્યો છે.

કવિત્વ શક્તીનું માફફાન હું કોઈપણ પ્રકારે ફાંકોકરી શકું તેવું ઉત્તમ તોનથીજ તોપણ તેમના વિયોગે બિભ્બ્યોએ સેંકડો ચૌપાનિયાઓ અને ચોપડિયોથી મહારાજના દુખ જનક વિયોગના વિરહીકાવ્યો બાહાર પાડ્યા છે. તો હું પણ મારી જે કંઈ જીવરની દુખ જનકજવાળા અને શોકમય ઉદગારના ઉભરા કવિતારૂપે બની શકવા મુજબ પ્રગટ કરું તો ખોટું ધારસી નથી.

આશ્ચર્ય !

મનહર.

શોરને બકોર અરેરાટી આવી શાની છુટી,
આતે કાજો કેર કયાંચિ કાને અપડાય છે;
ગજબ ગજબ ભણે હાહાકાર સાથે વણિ,
આતે શું કહેવાય બધા શાને અકબાય છે;
પૃથ્વીમાંથી જવાળા અને વાત્રુ જવાળા સાથે પુકે,
કલાનિધિ જાંખો આતે શું બધું જણાય છે;
ચિચિયારી ચારે મેર ચકલાં અપાર કેરી,
અજ્ઞ અને જ્ઞાન સહુ રોતા સંભળાય છે,
અંગારાઓ વરપાથી પૃથ્વી બધી દાઝી મરે,
કેશું લોકો ઉદધિને ઉભરાયો બુવે છે;
ધંદ્રાણુ ધંદ્રાસણુ ડોલીને શું ભાંગી પડયું,
કેશું ધંદ્ર હજીયાથિ દેવો બધી રૂવે છે.

કહે છે કે શેષ નાગ શિરપરે સુદી વસી,
તે શું શેષ નાગ નિજ સ્થિરતાને ખુવે છે;
કણુતરે તરફડે કાગડાઓ ઝાકા કરે,
શાને આતે પક્ષિ બધા ખુજે તન ખુવે છે;
શિરે કર જાગાડીને વિસ્મય બની વિચારૂં,
જાંદગીમાં જીરવાનું આજે તે શું આબ્યું છે;
જાણ્યા વિના જીગદિશ ત્રાસ મને લાગે શાનો,
હૃદયમાં ગ્લાનિ કેરું ગામજ વસાબ્યું છે;
નજરે હું નિરખીને નિપજાવું કયાંચિ નામ,
નક્ષત્ર આ શોક કેરું કોણે વરસાબ્યું છે;
શું આ રસાતળ જવા બેહું છે કે બચુ કેમ,
કુરતાના કટકે શું સઘળું ફસાબ્યું છે.

પ્રથમપ્રયાણ.

લલીત.

ધિરજ ધારતાં ઉરના ધરે, શિથીલ આત્ર તે કંમ્પી પરથરે;
શું હશે અરે શું હશે હરી, એહ વિચારમાં ચિત્ત રહ્યું ચરી.
અરર આમ શું તન તપાય છે, અતિષે ઉઠતાં ત્રાસ થાય છે;
તોય ઉતાવળો ઉંબરે ગયો, દાદરમાં જતાં પડુ પડુ થયો.
ભય થકિ ભયું બહાવરો બની, દ્વાર વાસવાની શક્તિ તો નથી;
પગથિમાં જતાં માંજરી મળી, રૂએલ દિસતી અતિને આકળી.
શરિયે મળી નારિયો રડી, પુરૂષ એકની પાછડી પડી;
ખાળ વિધવા બાર સામટી, મલીન લુગડા લઈને આવતી.
શિરે શ્રોણિતની ધારતો ખરે, લડિ મરેલી બે ગાય ભાંભરે;
સફેદ વસ્ત્રને પહેરતી સદા, મળી એ ઓરતો નહીં મળી કદા.
નહીં મળે સુણી વાત આટલી, લોટની પછી ઢાંકિ માટલી;
છોકરિ શિરેથી છાશ તાંબડી, પડી જતાં રડે છે એ બાપડી.

વાયુથી થયા ગોટા ધુળના, જેહ જઈ અહયા ગગન મુળમા;
ધુળધુળ બધે બહુ છવાઈ છે, રજથી આંખ્યતો અતિ ભરાઈ છે.
જઈ બબરમા બેલું શું અરે, અરર હાય હાય શખ્ત ઉચ્ચરે;
મનુષ્ય કોઈ કોન કામ આદરે, સરખ પેઢીયો બંધ તો કરે.
લોક તણા બધા ચોકતો મળી, બાય છે અરે આમ કળ કળી;
ઔરતો મળી છાજિયાં કરે, બાલક બાલકો રૂદન આદરે.

શારદુલ.

શું આ દિસે ભાવનથ ભૂમી પરે, ગોટા ઉડી ધુમ્મના,
ધુમે છે કંઈ જોમમા ધરધરે ઘેરી લીધી સૌ દિશા;
શું આ કંઈ વિનાશ કાળ સુચવે છેટેથી આજે સહુ!
દે ચાલ વિલંબ જીવ તજિને બાકિન કાંઈ રહ્યું.
ચાલતાં પદ જોમ તજીને શિથીલ પાછાં પડે,
આંખે તમ્મરના હું જોઈ શકું ને ચિત્ત ભાગ્યું ફરે;
રોકાયું રહે નવ ઉરશું ધડકતું ચિરાઈ ઉડું જતું!
લાગ્યો વિષમ દાહ કંઈ અવનીમા ભાવી અરે પાલટયું.
જેશિરે કિકલાંણ બહુ કરિ કરિ આ કાગ કંઈ સુચવે,
ને આ ત્યાન ઉચે મુખે ગગનમા રોતાં ન કેમે રહે;
રેરે આંમ ઘુડો ઘણા ધુધવતા ઘેનું ઘણી ભાંભરે!
ને માળા દુટતા શું આ પળપળ આ તે કંઈ સૂચવે.
જો આકંઠ મનુષ્ય હા!! વિકળતા રોતાં લહે નામ શું,
શું મહારા મહારાજનું ભવિષ આ સુંજી અરે વાત શું;
તો તો આ જગવાડી સૌ ગરિબની ઉંધી વળી સાબલી!
તેમા આશ અનેક જનતણિ તેતે બધી ભરમ થઈ.
આ શું વાતસલ્ય રનેહનો દધિ અરે સુકાઈ આજે ગયો,
આજે જીવન દોરી વિશ્વ રણમા જેતા મુકી દુટીશું;
ગ્યાં સાથે બહુના સુખો વૈભવો જીવ્યા તણું સાર્યકે,
ગ્યું સાથે સદભાગ્ય બહુ તણું આજે મળ્યું ધુળ સરવે.

સ્થાન સામિત્ય.

અંગારા સમ આ બધું અહિઅરે બાણ્યે પડ્યું ધુધવે,
જે વારે ભરૂં પાયત્યાં કમકમી આ ભુની સામી ધખે;
જેતાં સૌ દિશ આજ આ જગતની ખાવા મને ધાય છે,
ક્યાં બહુ રતિ સુજતું નથી મને તખ્તેશ નારે જતાં.
મહારાજની સમાન આ જગતમા સાંમુ હવે કો ભુવે,
એના દિલ સમાન સૌ ગરિબને આશ્વાસના કોણ દે?
સૌ સુખે સુખિ દુઃખિ જોઈ દુઃખથી ઉગારશે કોણ હે?
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ દુર કરી કો ખલે કર થાબડે.

હૈયાનું હિર નેત્ર વાંછિ બહુના સંસ્થાનના ધિપતિ,
 પંચુ જનની પાદુકા પરમને અનાય નારે પ્રભુ;
 એહિલ કુળ દિપક મણિ ક્ષત્રિ તણું નુર સરવે,
 આજે ઉડી જતા અરે આમ સૌનું શું થાશે કહે છે બધા.
 ભાનુ શહેર તણા પતિ ભાવ પણ પિતા વિનાના રડે,
 પૂત્રીના શું વિલાપ બાપ વિણ આજે અરે હાય શું;
 શું સુંણ સહુ રાણિના મ્હેલમા જ્યાં ફાટ છાતી રડે,
 શું થાશે ભવમા કુળાં તનુજનુ એ ધાવ છાતી પડે.
 દિવાન વિઠ્ઠલદાસપણ દિસે સમા બહાવરા,
 શું દાખી હે શોક સાગર સમી આજે અહિં આપદા;
 સારા સાકર લાલ હૃદયને અશ્રુ વડે ખેરતાં,
 ભતાં પારખનાર નિજનો ઝાંખા પડીને રડે.
 જોઈ છું વળી દૂબળા વદનથી ચિસ્સોતિણી નાખતી,
 ભાનુ શહેર તણિ પ્રભ સહુ રડતિ દિસે બાપડી;
 લાગતું ઉંણુરે થશે પળપળે તારી વિના એહને,
 આહે જીવ સમાન ભાવ તમના તોયે ગમીથી ગળે.

મનહર.

રડતિ અતિષે સ્ત્રીયો, પુરૂષોએ તેવી રીતે; આ શું જોઠેલું છે બધું, કારભારી મંડળ કે,
 લાખોના જમાવ સાથે, રોતાં મોતી બાગમાં; પડેલાં છે વૃક્ષો જાણે, ખરેખરા શોકમાં;
 ચિસો તિણી ચારે મેર, મનુષ્યો અપાર કેરી, પડિતને કવિયો તે, જોઠેલા છે ઝાંખાબની;
 ચપનને હિંદુ બધા બળે જાણે આગમાં. એકાએક થયો કાજો કેર સહુ લોકમાં;
 નોકર ચાકર સહુ, રડતા ન રહે લેશ, દિવાન વગિર સહુ, અમીરને ઉમરાવ;
 ઠેરતણે મેહ જાણે, આવે છે અયાગમાં; રકને શ્રીમંત શિર શોક કેરા શોકમાં;
 દિવાનને અધિકારી; શોક વિષે ગરકાવ, તખ્તસિંહ રાય જતાં, ભમે જૂનું સમા આજે;
 વગિરનું ટોળું બધું; આહુતિના યાગમાં. હાહાકાર હાય હાય ચોખાળુ ને ચોકમાં.

મૃતશરીર.

છે મોહું તદ્દપિ ન વદતું દુખ્યું શું ગાંભિર્યમા,
 છે કણું નથી સૂણતા રૂદિતકાં વીચારમા બંધધ્યાં;
 નેત્રો આ નવ ઉઘડે નમટકું એકેરણી મારતા,
 જોઈ શું નિસ્તેજસહુ રૂધિરઆ કાન્તી બધી ક્યાં ગઈ.
 છે પાયો નથી હાલતા ક્યમનથી હાયો વિષે કંઈ ગતી,
 નેશાસે નથી હાલતો વદનથી ના છાતીયે ચાલતી;
 નાડિનો ધબકાર લેશ નથીકેં તેજ હિંજી નેત્રશું,
 શુંશુંરે થયું હાય આમ તમને પાયે પડી વિનવું.
 રેહાલા સજ્જન ઉદાર મુરતી શું હું ચુક્યો આપની,
 આવું મૌન ધર્યું નહીં કદિ આશું અરે સંભવે;
 આવી શાંત પ્રકૃતિ પ્રભ રડતા, કેદિ નથી જોઈમે,

ચોકચોકે નથિ જાન હાલ મુજને એ તર્ક આવો કરે.
 દ્યો રાતી સર્વે પ્રભ હાસ્યકરીને છાતીસહે દાખિને,
 વેળા વિતી શીઆમકે તલસતા તોયેનકે ધ્યાન લે;
 છે ત્યારે જીવ્હા તણી ચિસહવે કાયમ ભુએ ત્રાસદે,
 છે આ વિષમ લાઘ્ય પ્રસરી આને બધું બાળીદે.

૩

૪

મેલ વહન.

ઉપજાતિ વૃત.

આને બધા સ્થાન નિસ્તેજ જેવાં, ઉલટયાં અરે શું હતભાગ્ય કેવા;
 રૂંવે રૂંવેને તન લાઘ્ય લાઘ્ય, બહાલા મહારાજ તજિને શું જાય.
 ક્યાં તેજ તપ્તેશ મયું તમારું; અધિક કલ્યાણ થતું અમારું;
 અધોધ જે તેજ ફાકિ છુપાય; બહાલા મહારાજ તજિને શું જાય.
 સ્વપ્ન થયું સર્વ અરે શું આમ, ધરેને રાખી કંઈ લેશમામ;
 શું સર્વે શાંતી બીજ આહુણાય, બહાલા મહારાજ તજિને શું જાય.
 શોકે હજુ મહર્ણી પરે અમોઘ, તેયેનલાગે પ્રભુને પ્રબોધ;
 કંઈ બધું જગત તથાપિ હાય, બહાલા મહારાજ તજિને શું જાય.
 સંવત શુભ વિક્રમનો તથાપિ, ફૂટી બની બાવન ચાલ પાપી;
 મહા માસ શુક પક્ષ તણેજ હાય, બહાલા મહારાજ તજિને શું જાય.
 ચતુર્દશી વૈર હતું વિધાતા, તુંને બનાવી નિયસંજ માતા;
 બુધવાર હિરો હરનાર હાય, બહાલા મહારાજ તજિને શું જાય.

સ્મશાન ભૂમિ.

મસંત તિલીકા.

આને ઉડુ ગણ તણા સહુ નુર ફિજાં,
 જેથિ છુપાઈ ગજને રહિ ઝાંખિ દેના;
 ને અબધા પટ પયોદ તણા વિકાસી,
 ધારિ રહ્યા કુમળિઆ મુખ શામતારી. ૧
 છે સ્નેહ પાત્ર રૂડું બોમ તથાપિ આજે,
 નાહું ગણુ લવ ભયકરતા બરી છે;
 હા દિનનાથ મુખ લોહિ ભર્યો પ્રકાસે,
 ને બાપડિ કમલીની પલુ ત્રાહિ બાપે. ૨
 શું શિતળાં જરણ આ તપી દાહદે છે,
 ને પવેતો બળખળી નહીં અજુ ચુકે;
 છે દ્રવ્ય માન સહુ પાંખી તણા તમાસો,
 જે પક્ષકે અધિક રંજ હળ્યોજ શોકે. ૩
 જો મરણ આ તરફડે જળમાં ડુબેલાં,
 ને વારિમા વિષ પ્રભાવ દિસે ઠરેલાં;
 જેના તટે સરવકો સમરી સુસ્નેહે,
 દેખાય આજ બનતા બળિ ભસ્મ હાય. ૪
 શું શુક પક્ષિ પલુ દક્ષ બની બળે છે,
 પોકાર પાડિ હજારો દિન આંમુડા શાં;

ને આબરાડિ મુખવાયસ ત્રાહિ શબ્દ,
 છે લાઘ્ય લાઘ્ય ભર આ જગ સર્વે સ્તબ્ધ. ૫
 ચારો રહ્યો મુખ વિષે પશુને અહિંયા,
 ને વૃક્ષ સર્વે જુરતાં કરિડોક નિચાં;
 બળે કુળિ કમલ પાંદડિ તુલ્ય બાળા,
 સર્વે ચિરાઈ કરતી કકલાટ કાળા. ૬
 શું ચંદ્ર શોક મય પુર્ણ વળિ કળાય,
 બહુ જ્યોતિ એક અગ્નિ તણી હાલળાય;
 પ્રજ્ઞાંડ આ બળ ભળ્યું બહુ ઉગ્ર તાપે,
 ને બાપડા જન સહુ બળિ હાય ભાપે. ૭
 શા આ બધા થઈ રહ્યાં તપતા ધિકેલા,
 ને આ અનિલ તપતો ધપતો ભૂમીમાં;
 જ્યાં જોડે ત્યાં પ્રબળ તાપ ભરિ રહ્યો છે,
 છે રે બધું જગત આ ભર્યું ઉગ્ર તાપે. ૮
 જવાળા મુખિ ધબ ધબિ ભૂમી લેદ પાડે,
 કે આ ચિતા અનલની નજરે પડે છે;
 ને ત્રાસ દાયી જનને બનતું અધિકું,
 છે સત્ય અગ્નિસર રૂપ બહુ વિશાળ. ૯

વળતા વિલાપ.

(ઓધવળ માધવરે મેલી ક્યાં ગયા.)

ભાવનગર સંસ્થાન પતિને શું થયું? અવિચલ ઉડગણ આજ થયો શું અસ્ત ને,
કોપ અચાનક દેવતણા આ શું થયો;
મુશળ ધારે વર્ષો કાળો કેર ને.
શિતળને સુખકર શિરછત્રને શું થયું? અવિ-
સદ્ગુણિ સુખદાતાર, દયાળુ શું થયું?
ચારસમણિ ખોવાયું અમારું ક્યાંય ને?
ગેબી ગજબનો ગેબો ક્યાંધિ આવિયો;
જે હરવાને ભાવનગરના ભુષાળ ને,
અમૃત કુન્ડ અચાનક શું ખુટી ગયા? અવિ-
કલ્પતરૂવર પશ્ચાતે શેનો પડ્યો!
દે શું દયાળુ ઇશ બન્યો દયાહિન ને,
ભાવનગર સંસ્થાન રડાવ્યું સહેજમાં;
ભુસંડળમાં વસ્યો હાહાકાર ને,
અજબ ગજબ સરવત્ર જીવરમાં શું થયું! અવિ-
સૂર્ય સુધાકર રંકતલાને શું થયું?
ચો બાબુએ ચાલી અમુ રેલ ને;
આકૃતનો ઉદ્ધિ આતે શું ઉલટ્યો,
સ્થળે સ્થળે પ્રગટ્યો પુરણ કલ્પાંત ને;
ગરિબનો માલવ બતાં સરવે રડે. અવિ-
ભડભડ ભડકા જીવરમાં જ્યાળા તણા,
અમુ જળના બહેવા લાગ્યા પોષણે,
શિર ફેડ્યાં કંઈ કંઈ ગમગીની કેદમાં;
ભાન ભુલા થઈ ભમવા લાગ્યા લોક ને,
ચો બાબુ ચોકારા છાતી ફાટતા અવિ-

લય યાશે સત્વર સહુનો શું આ ઘડી,
કે શું બશે પૃથ્વી તે પાતાળ ને;
ધર્મતણા વજરનો સ્થંભ ટુટી પડ્યો,
ગુર્જ્યા ગુર્જર ગિરીપર ગમખાર ને;
ભયભિતને ભયમય ભાસે ભાતુ નગર. અવિ-
અરરરર ઉચ્ચાર વિના બિનુ નથી,
યવા શું બેઠું જગતપતિ માખાપ ને;
અંખાલાવી સુખમય રૈયત દુઃખ સાગર,
રડતાં રહે નહીં છાંના નાના બાળ ને;
વજ જિવરના ચક્ષુ પણ અમુ ભર્યા. અવિ-
ધ્વનિ બનિ ગગને પણ હાહાકારની.
પંખી પણ પણ રડવા લાગ્યાં છેક ને;
ભાંભરિ ભોંય પડી ધેનુઓ ભાંભરે,
પણ પક્ષિ ઇલાહિ શિરપર શોક ને;
અનાયના માળાનો સ્થંભ ટુટી પડ્યો. અવિ-
વ્યોમ વિષે પણ દેખું સરિતા શોકની,
ઉડગણ રડતાં દિસે બની નિસ્તેજ ને;
રાત્રિ સ્વામિ પણ ઝાંખો ચેને રડે,
ધુના તારાને પણ પુરણ ખેદ ને;
કથતાં શું શું કથું જીવર ફાટી પડે. અવિ-
ભોજ ધર્મ હરિશ્ચંદ્ર ને રામ સમિકૃતિ;
કરિ ખતાવી તે સધળી તપ્તેશ ને;
શુરાતનથી આશ્ચર્ય અરબુનને થયું;
કરણ કહે ભુમીમાં પ્રગટ્યું કોણ ને;
કથતાં શું શું કથું જીવર ફાટી પડે. અવિ-

મનહર.

ઉડગણ અગણિત દેખામ છે આબેહુબ,
વત્તા ઓછા તેજ થકિ દિસે છે આકાશમાં;
વ્યોમરૂપી ચંદનીમા તેજસ્વિ તારાઓ જડયા,
રાત્રિને સમયે સહુ ચળકે ચોપાસમાં;
પણ ધોળે દાહાડે જેહ દિસે તે નવાઈમાન,
રાત્રિ અને દિને હતો પુરણ ઉજસમાં;
હાય હાય પૃથ્વી તણા તારો ને તખતસિંહ,
શોધિ શોધિ શોધું બધે મળે ન કોવાસમાં.

વિદ્યા લોજ તણી ગઇ નજરે દિઠેલી તેતો,
સત્ય હરિશ્ચંદ્ર કેરું પુરેપુરું ભર્યુંતું;
કર્ણની ઉદારતા તે પ્રગટીને પાછી ગઇ,
દાતાને દયાળુ બની કપટ સહુ હર્યુંતું.
જસવતસિંહકેરા યશવત સદપુત્ર,
તખ્તસિંહનાય કર્મ શ્રેષ્ઠ આદર્યું હતું;
બળતામા ધૃતસમુ સંભારતા લાગે મને,
તખત તખત તે તખત જગ કર્યુંતું. ૧
વિદ્યાના વિલાસિજનો માતપાન મેળવતા,
પાપી નિચ કામી નહીં વસે જોનાં આજમા;
નિરંતર ભાગ્યશાળી પ્રજા સુખ માટે બની,
શાંતીને સુખોજ મળે તખ્તેશના કાજમા.
નિર્મળ ન્યાય પામે ગરિબ અમીર બધા,
વિદ્યા કળા તણિ જેને વાતોજ અવાજમા;
રાજ તે પ્રજા બનીને પ્રજાને બનાવી રાય,
જેહ જતાં ભાસે ભુડો શોક શિરતાજમા. ૨

પાતાળે પહોંચેલા કુવા ધિમે ધિમે પાણી ભર્યે,
બહુકાળ જતાં જેકે ખુટેલા જણાય છે;
અચબુચ અગનીથી લાગેલી જે મોટી આગ,
તેનો આગ ઓલાયેલી સુખેથી મનાય છે.
એકએક પથ્થરથી ગદજ ચણવા ચડો,
ધણો કાળ જતાં જેકે ચણેલો જણાય છે;
પણ તખ્તપતિ તણાં હસ્તથી હંમેશ દેતાં,
ખુટેલી ન લક્ષ્મી મારા મનથી મનાય છે.
રેખામા શું રત્નો હતાં વાવરતાં વધતાં તે,
સમુદ્રના મોઝાપેઠે નહીંતો વાવરતા;
સખાવતો કિધી મોટી બનશે ન બિન્નકોથી,
ધર્મ તણા કામો જેકે જનમધિ કરતાં.
ખીજાં રાજ્યો કીર્તી વિના કરજમા દુખ્યાં ત્યારે,
તખ્તસિંહ કીર્તી ધ્વજા ભાળું ફર ફરતાં;
કરજ કદિયે નહીં સંભળાયું મારે કાન,
આવ્યું હશે ક્યાંથી વધુ વ્યયને આચરતા.

મરશિયાં.

હાય હાયરે સદીના સુર્વ તુને શું થયું?
લૂણળ ભૂમી બધી તણુ ક્યાં ગયું રે. હાય હાયરે
ખરે કેર કંઈ અવીનાશી, જેઠો શની શું બારમી રાશી;
થયા તખ્તેશ સ્વર્ગના વાસીરે. હાય હાયરે
રાંડી રાંડો કરે છે શોક કેવો. હાય હાય ઉચ્ચાર કરી તેવો;
ખરો રંડાપો આજ મળ્યો એવો રે. હાય હાયરે
ઘાટે બાટેને હાટે એજ વાતો, શોક કરી કરે છે પંચાતો;
હકલાટ બધે છે બહુ થાતો રે. હાય હાયરે
નળ બાળુ પનિયારી બહુ બુવે, જેના ચક્ષુ ચોધારાં નીર ચુવે;
સુખ કર્તા સંભારી બહુ રૂવે રે. હાય હાયરે
જેઉ તળાવ નેરાને કુવા ત્યારે, થાય ત્યાં પણ પ્રસંશા એની ભારે;
સંભારે તખ્તેશ વારે વારે રે. હાય હાયરે
ધર્મ સ્થાન એ દેશમા બેહેની, અહંકાર મળે ન પાસ જેની;
અરે દેહિ પડી શું આજ એની રે. હાય હાયરે
મોજ મળને હુવે ગયો ઉડી, ગયા શોક સાગર વિષે ખુડી;
પતો મળે ન ખોળી મરે છુડી રે. હાય હાયરે
દિન જનો બાજે છે દિલ ભારે, દુઃખ દુઃગર દડયા છે અમારે;
એમ વહી સંભારે વારે વારે રે. હાય હાયરે
હતો દેશી રાજમા મહારાજ, સુના થયા ઇલકાળ એના ઝાઝા;

શોક સમુદ્રે આજ મુકી માઝા રે. હાય હાયરે૦
 ખમા ખમા મુખેથી નેને કહેતા, ચાસ છુટે બનાવ આજ ભેતા;
 જેનાં પૂત્રો પૂત્રી રહ્યાં રોતાંરે. હાય હાયરે૦
 નેને પાંડિત કવિને સુસ ખ્યારા, ભુવે કાવ્યો હમેશ ન્યારા ન્યારા;
 તેવા ગચ્છા વખતેય રાય સારારે. હાય હાયરે૦

કયાં ગયા?

રેરે જો ફરવા ગયા હોય કંઈ, તો તો પડું પાય હું;
 જો કંઈ હોત પરદેશ ભુવનમા, આવું હું ધા નાખતો;
 આકાશે કદિ હોય તો બહુનમા જેસી અરે રાતદી,
 ધુમ્મી ધુમ્મી પડિયે અરણ્યમા, આપી અશુની અજબલી. ૧
 કયાં છો તે નથી જ્ઞાન કાંઈ અમને, જોજ્ઞાન તેથી બની,
 માથું હું પટકું છું હા ભુમી સહે, એ જાણકો હાથરે;
 રોવું જુરવું ને ગમીથી ઢળવું, નીશ્વાસ કંઈ નાંખવા,
 તખ્તેશના સદગુણ સ્મરિ સ્મરિ, બાકી દીનો કાઢવા. ૨
 આકાશે ગમ્યું કે વસ્યા ઉડુકને, કેવાયું સાથે મળ્યા,
 કે જ્યોતી તમનીજ જાણું સહહા, કે ભુમી સાથે ભળ્યા;
 કે કે અદ્રસ્ય સ્થાનમા જઈ વસ્યા, પહેલે ન જ્યાં કંવપના,
 કયાં છો તે નવલેશ જ્ઞાન અમને, કે કે હવે કયાં જવું. ૩
 જો હો લાખ કરોડકે અબજની છટે વળી કોશજો,
 છો હો બિષણ માર્ગ વારિ ભુમીનો કોદી મજે પારતો;
 કે જો મંત્ર તણાય સાધન થકી, દર્શનનું કંઈ બને,
 જેસી આસન એક હું અડગતો, જાણું બધી જાદગી. ૪
 કોઈ વેદ પુરાણના ભરમમા, એ ભેદના સૂચવ્યો,
 કે કિતાબ કુરાનની કલમમા, નાભેદ કાંઈ કહ્યો;
 કે.ઈ યોગ સમાધિના પુસ્તકે, ચર્ચી નથી એ બિના,
 થાતું કયાંઈ સ્વતઃ સિદ્ધ જનમી સુણ્યું નથી એવું હા. ૫
 ભારે તો ફરિવાર હાય તમને કેમે કરીનામંજી,
 જો જ્ઞાલા સરદાર આમ અમને ધાર્યું ન ધાર્યું થયું;
 અગ્નીમા પડતાં પડે ઉદ્ધિમા, ધાર્યે કુધા કદને,
 પ્લાડેથી જાંપ લાવતા અમવપૂ કેમે કરીને મજે. ૬

પરમેશ્વર પ્રત્યે !

સંનૈયા.

ધાન ધરા ધન લક્ષ્મી ધણી, સદગુણિ ગણી સુચવું શું તમોને ?
 તું પણ ભુલ થકિજ ભરેલ ઠરેલ અપૂર્ણ મનથી અમોને.
 ભુલ થકિ શશિ ડાગ લગાડ્યા ન ડાગ તણું બિચુ સ્થાન મળ્યું તું,
 કંટક પદ્મ તણા નળમા નિપજાવતાં ચિતડું કયા ચળવ્યું તું.
 વારિ તણો મ્હાંસાગર તો પણ ખારો કરિ ખરિ ખોટ કરિ છે,

પ્રીય પલુ' પુરુ દુર રખાવેતું' એ પલુ ભુલ નહિન હરિ છે;
પડિવને નિરખન બનાવ્યા દરિદ્ર પલુ' કિયું' એ પલુ ખામિ,
તેમજ અકલ્પિ રહે દુર કૃપણતા બ્યાં બડ ઘાલીને બની
ત્યાં તે કિયા થનવા હગલા નહીં ભલતો બિજુએ શુભ કર્યું છે,
ભાતું' નહીં પુરુ પેટ તણુ ત્યાંતે નુર વળિ ભરપુર ભર્યું છે;
એવી એવી અતિ ભુલ હરિ તે' એ' સ્વરૂપમતિ થકિ અન્ન ભણી છે,
તેમજ ભુલ કરી જખરી નખણી નહીં લેશ વળિ ન ગણી છે;
કિચિત કહેત નહીં તુજને રચો હોવ કદિ જોતું' સર્વ હણીને,
પણુ અવશ્યુ ઘણા ગણ્યા તક આપી હણી તપ્તેશમણીને.

રાજાવૃત્ત.

નિરજન નિરાકાર, સર્વ સ્ત્રીનો કર્તા;
જય જગજય કાતાર, ગણાયે વિખો દર્તા;
જય ગગપાલક પિતા અને હિતમ તું માતા;
રક્ષણનો કરનાર, ગણાયે તું સુખદાતા;
નિલાવનારી જગત, અને સકલ હસ્તારો;
ગદલતિ તુજની ભરી, વિના નહીં આવેકારો.
ખાલુ સુદિ રંચ મતિ, હીન શું કુચારો;
કૃપાનિધી ભગવંત, કૃપા ગણ કયા અત્યારો.
દયાનિધી તું છતાં દયાની દ્રષ્ટી કયાં છે?
ક્ષમાવંત તું છતાં, ક્ષમા ખોળાઈ દિસે છે;
જગ વિસ્તારક નાથ, સદા ભયને હસ્તારો.
પણુ તે નાખ્યા અજળ, ગજળ બહુ લયના ભાર;
સરસ ચિતારો જગત છતાં તે' આ શું કિયું;
સકળ જગતતું નુર, પલકની આંધર સીધું.
તજત પતિના રાજ્ય થકિ થે સિદ્ધિ સારી;
પણુ તે જમી ન લેશ નજરમા પ્રભુ તમારી.

આશિષચક્ર-વસંતતિલકા.

રે એટલા જન સમુદ્ધ તણિ એજને,
આ હિંદની ભુમી નિગળાળથી નમ રહેજે;
ને તપ્તેશ પ્રખળ ઉગ્ર પ્રતાપી કિર્ણ,
ખ્યાપી રહો સકળ જગત વિષે અખિન્ન,
આનંદ સિંધુ ભુમી ભાવ વિવેચ સર્વો,
ને સ્નેહ વાયુ લહરી ત્રિવિધી સુવાળે;
જહેને પ્રવાહ નીલિતા નવલ નરેણ,
હોજે પ્રતાપ ગિરીને ગર્જનેજ સેહે, રે
જાજો વિગ્રહસંપત્તિસૌ ગર્જનાચી,
થાજો અપાજ સમયેજ હસ્તવર્તિનો;
વાણિ વિવાહ બનજો સઘણ સખુશ,
ને શુદ્ધ રિલ સહુ હંસ સમાન ચાલો, રે
ને કુમળિ દિલ દયા ભાવથી સુવેલી,
ને સર્વ વૃક્ષ પરમાર્થ પલુ' ખતાવે;

પ્રભ તણિ સૌ સીયો પુત્રી ભગનિ કે માતા;
સકળ પુત્રીને જહેન હોતો નિશ્ચય વિખ્યાતા.
અપાર વેકયું કદ પ્રભના હિતને સાર;
ગમ્યું નજગના પિતા કહે તુજને શા સાચું
દુઃખ વિદારણ સુખી ખરા જે દુઃખિયા આવે;
કાલ કરે સહુ કંઈ પતિ મમ પ્રિય સ્વભાવે.
ભુખ્યાને લોજન ઉઘાડાને બહુ વચો;
દિવાં દિનને કાન વિવિધ ચોચે નક્ષત્રો.
એ સર્વે તે' જમે કર્યું પણ નવ આશુ;
કર્યું ન કિચીત કામ વિષન અટકું નવ કાશુ.
ઉત્તમેતમ સદસુષ્ણ સકળ આખ્યાં તે' ખતે;
છતાં નવાધો સ્નેહ, કાળ સકળતા ચિતે;
સુખ કરનારો સુર્ય હોતો એ હિંદ આમને.
દેશ કરિને આરિ કરી ફરિયાદિ તમને;
ખાનુ' તેમ જે હોય, ફેસલે છકકડ ખાધી;
કેપતિમમ તપ્તેશ વિષે જઈ કરી સમાધી.

મંત્રિ પ્રયાસ સમાપ્ત.

ખડપટ્ટના મહાતાનરમ્મ યાને મેળે વરમનું સંકેત.

પ્રથમ ભાગ.

આ પુરાણના નામક તકે અદને નાની ઉમર મારણી નિરુપિ પ્રકારની આજવણી અને મેશીયતોમાં આ પડ્યું છે. તેમજ તેની અખાડિત સમજાવાની કાલુમર જેને મિનન મિન પ્રકારના ધણીક કામ મહન કરવું પડ્યા છે. અને તેજ પ્રસંગાનુસાર તકે અદને પુત્રી જીવતી અનેક પાટ પટાનો અનુભવ કરાવવામાં આવ્યા છે. આ અનુભવમાં ફેરમાવેલા કાલુમરની પુત્રી ધારણા પાર પાડવાના પગલા પ્રવેક તેઓ તરફથી અગત્ય આવત તિરસ્કાર કરવા વાળા અનુભવે. તેમજ નિચ કિંદુ સંસારિયોના કાલુમરની પુત્રી એકા અગત્ય તામતમક અને અગત્ય ધણી અનુભવો મેળેની અપટો, તરડીઓના લોશાન મહા અનુભવોના અગત્ય રિઅગત્યપર ફેર વિગેરે સંખ્યાબધ ખડપટ્ટોના કૃતિ સાથે પ્રથમના નામકનો અનુભવ આ પુરાણ વાંચનારાઓને અનુભવના ધણ પડશે. અગાડથી કિમત રૂ. ૧-૦-૦ પાછળથી રૂ. ૧-૮-૦

કેનો - ખાલુભાઈ કહાનદાસ મણિયાર ભાવનગરવા.

૧. બાકરકોટ, શિવગીના દેવળ સામે શેઠ દવપતરામ માકળદાસના માળાનો - મુબઈ.

આર્યાવર્તની અવદશા અથવા પડતિના કારણો.

આ કવિતાનું લઘુ પુસ્તક માવ બે આપના કિમત આપવાનાં આવે છે. જેને માટે અમેને ખડખાએક વિદ્વાનો તરફથી ઉત્તમ અભિપ્રાયો આનગી રીતે મળ્યા છે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ સાક્ષર મહેરબાન મણિયાર નાલુમાઈ તરફથી નિકળતા સુદ્ધીના દેખાઆરી માનના અકામાં, બુદ્ધિપ્રકાશમાં, અને સાક્ષર સાકાયક અંગે પ્રબોધક મહાણી તરફથી પ્રમદયતા વિચેચકના પ્રથમકમાં તેમજે અરકાર તરફથી અકાર પડતા નેટિવ પ્રેસ રિપોર્ટ ઉપરથી મુબઈ અથ સમુદ્ધિવાળા ભાગમાં જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે વિગેરે રાંચો અને રાંચ લાગે તો મંગાવો.

રચનાર - ખાલુભાઈ કહાનદાસ

મળવાનું ટેકાણું - ગુલામદાસ કહાનદાસ મણિયાર ભાવનગર અમલુ તળાવ.

મુબઈ ફોટો ઝીન્કોક કંપની.

અમેને મુબઈ ફોટો ઝીન્કોક કંપનીના વડા મી. અમનજી-બી-મહેતા તરફથી જાહેર આપવાને પ્રમાણ થઈ છે. જેથી અમર આપિયે છીએ કે આ કંપનીમાં ફોટોગ્રાફ ઉપરથી ઝીન્કોક પેટ કોટરિ તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે. લાવ ધણીક સરતા રાખ્યા છે. અને ફોટોગ્રાફ પ્રમાણે પેટ કોટરિ જડપથી તૈયાર અને કાન ધણીક રાખાનુસાર લાયક કરી આપવામાં આવે છે. આ પુરાણના નામકના મરકુમ મહારાજના કાલુમરને જે ચિત્ર આપવામાં આવેલું છે તે પછી મુબઈ ફોટો ઝીન્કોક કંપનીમાંજ કોટરિ તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. મજકર કંપનીની અમેને પોતે પછી તારિફ કરિયે છીએ. અને ખાત્રિ આપીએ છીએ કે દામ સદા-ઈત્તાર અને ઝડપથી તેમજ મનપસંદ કરી આપવામાં આવે છે. પત્ર-પત્રકાર નિચે પ્રમાણે કરેલા.

અમનજી-બી-મહેતા ફોટો ઝીન્કોક કંપની - ચન્નચંગેટશીટ કોટમાં - મુબઈ અંદર.

વહેલો તે પહેલો.

પ્રકટ થાવી નકલો રહેવાથી હીસાબ બંધ કરવા માટે નીચે લખેલા પુરાણો પોતી કીમતે વેચી નાંખવાનાં છે. જેમજ તેમણે જાહેરી મંગાવી સેવા. પછીથી મળશે નહીં.

૭-૮-૦ ઇન્ડીઅન કો. રીપોર્ટસ સને ૧૮૮૮ ની સાલના મુબઈ-કલકત્તા-મદ્રાસ અને અમદાવાદનાં ફેસલા

સતીસાર મુજબની ચાર પુસ્તક પાકા મજબૂત પુસ્તકો મુજબ કીમત રૂ. ૩-૦-૦ હાથ રૂ. ૨-૮-૦

૧૦-૮-૦ ઇન્ડીઅન કો. રીપોર્ટસ સને ૧૮૮૮ ના ઉપર મુજબના આર પુસ્તકો.

૧૧-૮-૦ ઇન્ડીઅન કો. રીપોર્ટસ સને ૧૮૮૦ ના ઉપર મુજબના આર પુસ્તકો.

૧૨-૮-૦ ઇન્ડીઅન કો. રીપોર્ટસ સને ૧૮૮૧ ના ઉપર મુજબના આર પુસ્તકો.

૧૩-૮-૦ ફોર્જકારી કોર્પોરેશન સને ૧૮૬૨ થી ૧૮૮૭ સુધીના તમામ ફોર્જકારી ફેસલાનું પુસ્તક મુજબ કીમત રૂ. ૨૮-૦-૦ હાથ રૂ. ૨૭-૦-૦

૧૪-૮-૦ ફોર્જકારી કોર્પોરેશન કાપકો પીનકોક રીકા તથા કોપીનલ કોર્પોરેશન કોર્પોરેશન સંબંધનો.

૧૫-૮-૦ પોલીસ સંબંધ કાલુકાવળના સમગ્રના ધારા સાથેનું પુસ્તક મુજબ કીમત રૂ. ૨૧-૮-૦ હાથ રૂ. ૨૧-૮-૦

જે સિવાય ફોર્જકારી સંબંધ-કોપીનલ પ્રોસીડર વગેરે કાલુકાવળના તથા ઈન ધર્મના તેમજ બીજા

પુસ્તકો પછી રાખાવી કીમતે રોકડથી અમર વેચ્યુમેનમ મંગાવવાથી મળશે. રૂપાણ અથ જુદા.

૧૬-૮-૦ રામાયણ યાને રામચરિત્ર સચિત હાલમાજ તૈયાર થયું છે.

સાંકળચંદ મહામુખરામ.

૩. પાવડુની આવકના દેખાણે આપાળવું. અમરબાડીપોશ - મુબઈ

